

monumentet

5-6, 1973

REDAKSIA:

Gani Strazimiri (Kryeredaktor)

Aleksandër Mexhi, Apollon Baçe, Emin Riza, Gjerak Karaiskaj, Neritan Ceka, (Sekretar),

Selim Islami (Zëv. Kryeredaktor), Stilian Adhami.

Redaktor i etrir: Nikolla Mullisi

Pranë i etrirë e Institutit të Monumenteve të Kulturës
pranë Ministrisë Arsimit dhe Kulturës

Adresa e redaksisë: Rruga Aliqi Kondi nr. 7

MINISTRIA E ARESIMIT DHE E KULTURES

INSTITUTI I MONUMENTEVE TE KULTURES

TIRANE

monumentet

5-6, 1973

REDAKSIA :

Gani Strazimiri (Kryeredaktor)

Aleksandër Meksi, Apollon Baçe, Emin Riza, Gjerak Karaiskaj, Neritan Ceka, (Sekretar),

Selim Islami (Zëv. Kryeredaktor), Stilian Adhami.

Redaktor letrar: Nikolla Mullisi

Pranë letrare e Institutit të Monumenteve të Kulturës
pranë Ministrisë Arsimit dhe Kulturës

Adresa e redaksisë: Rruga Aliqi Kondi nr. 7

PASQYRA E LËNDËS

	Faqe
ARTIKUJ	
<i>Hasan CEKA</i>	
– Gjurme të trashëgimisë ilire në toponiminë e sotme të vendit tonë.	7
<i>Aleksandër MEKSI</i>	
– Arkitektura dhe restaurimi i kishës së Perondisë.	19
<i>Apollon BAÇE</i>	
– Kalaja e Vlorës.	43
<i>Gjeras KARAISKAJ</i>	
– Kështjella e Bashkovës.	59
<i>Keça ZHEKU</i>	
– Të dhëna mbi kasollet fshatare në vendin tonë dhe gjurmët e tyre në lashtësi.	81
<i>Emin RIZA</i>	
– Banesa popullore në disa qendra të Shqipërisë së Mesme.	101
MATERIALE DHE DISKUTIME	
<i>Neritan CEKA</i>	
– Monumente antike dhe masjetare në luginën e Osumit.	121
<i>Apollon BAÇE</i>	
<i>Gjeras KARAISKAJ</i>	
– Kështjella e Petrelës.	139
<i>Genc SAMIMI</i>	
– Studimi dhe restaurimi i një banese karakteristike në Berat.	161
<i>Valter SHTYLLA</i>	
– Banesa të vjetra të fushës së Mbishkodrës.	177
KUMTESA	
<i>Aleksandër MEKSI</i>	
– Basilika në Klos të Sulovës.	189
<i>Meksi VELO</i>	
– Detajet metalike të portave në qytetet shqiptare.	195
<i>Rexhep DIZDARI</i>	
– Pazarit i vjetër i Shkodrës.	203
– Rregullore mbi mbrojtjen, restaurimin dhe administrimin e qytetit-muze të Gjirokastrës.	211
– Rregullore për mbrojtjen dhe restaurimin e ansambleve dhe ndërtimeve të tjera me vlerë historike, arkitektonike dhe urbanistike të qytetit të Korçës.	219

TABLES DES MATIERES

Page
ARTICLES

<i>Hasan CEKA</i>	
– Traces de l'héritage illyrien dans la toponymie actuelle de notre pays.	15
<i>Aleksandër MEKSI</i>	
– L'architecture de l'église de Ferandi et sa restauration.	40
<i>Apollon BAÇE</i>	
– La citadelle de Vlorë.	55
<i>Gjeras KARAISKAJ</i>	
– Le château de Beshtova.	77
<i>Keço ZHEKU</i>	
– Données concernant les chaumières de notre pays et leurs traces anciennes.	97
<i>Emin RIZA</i>	
– La maison type de certains centres urbains de l'Albanie moyenne.	118

MATERIAUX ET DISCUSSIONS

<i>Neritan CEKA</i>	
– Les monuments antiques et moyenâgeux de la vallée de l'Osum.	135
<i>Apollon BAÇE</i>	
<i>Gjeras KARAISKAJ</i>	
– Le château de Petrele.	158
<i>Genci SAMIMI</i>	
– Etude et restauration d'une habitation type de Berat.	174
<i>Valter SHYLLA</i>	
– Anciennes habitations rurales de la plaine de Mbishkodër.	187

COMMUNICATIONS

<i>Aleksandër MEKSI</i>	
– La basilique de Klos à Sulovë.	193
<i>Meksi VELO</i>	
– Détails métalliques des portes dans les villes albanaises.	195
<i>Rexhep DIZDARI</i>	
– Le vieux marché de Shkodër.	209
– Règlement sur la protection, la restauration et la gestion de la villa-musée de Gjirokastrë.	214
– Règlement sur la protection et la restauration des ensembles et des autres constructions de la ville de Korçë ayant une importance du point de vue historique, architectonique et urbaniste.	221

Hasan CEKA

GJURMË TË TRASHËGIMISË ILIRE NË TOPONIMINË E SOTME TË VËNDIT TONË.

Një problem të veçantë dhe jo pa inter-res shtrën për arkeologun dhe historianin e kohës antike lokalizimi, identifikimi i toponimeve të përmendura nga shkrimtarët e kohës së lashtë, duke përfshirë këtu edhe ato të paka emra gjeografikë të kumtuara nga burimet epigrafike të kësaj periudhe. Vështirësitë që na paraqiten në këtë drejtim janë të shumta, prandaj edhe përpjekja për zgjidhjen e këtij problemi nuk mund të jepte veçse fryte të pjesshme, madje mjaft të kufizuara dhe, në disa raste, jo krejt të kënaqëshme e bindëse. Në më të shumtën e rasteve të dhënat antike, që mund të na ndihmonin për lokalizimin e toponimeve të vjetra, janë tepër të fragmentuara e të paqarta. Nga ana tjetër ne kemi arritur të zbulojmë në truallin e vëndit tonë një sasi shumë më të pasur gërmadhash e vendgjetjesh arkeologjike, se sa janë emrat e qyteteve e të vendbanimeve të përfillura nga burimet në fjalë.

Përsa i përket toponimeve të lashta, të përfutuara nga burimet e shkruara, duhet thënë se për identifikimin e tyre nuk ka munguar përpjekja, ndonëse jo gjithnjë me sukses, si nga ana e studjuesve të gjeografisë antike¹⁾, ashtu edhe nga historianët e arkeologët; të parët të ndihmuar kryesisht nga vetë të dhënat burimore e emërtimi i përafërt i sotëm i vëndit, ndërsa arkeologu duke i përcaktuar, përforcuar apo edhe korrigjuar këto lokalizime nëpërmjet zbulimeve të kryera në gërmime.

Më i vështirë dhe i pazgjidhshëm paraqitet nga ana tjetër problemi i emërimit të atyre vendbani-

meve antike, për të cilat, me sa dimë, heshtin burimet e shkruara. Janë pikërisht emrat e sotëm të këtyre vendbanimeve të fortifikuara apo të hapura, që do të meritonin një vëmendje të posaçme dhe që duhen analizuar se cilët i përkasin fondit gjuhësor ilir, dhe cilët e kanë humbur emrin e dikurshëm duke marrë një tjetër më të vonë. Megjithëse zgjidhja e problemit që shtrihet mund të arrihej kryesisht me metoda e mjete gjuhësore, mendoj se edhe një kombinim i tyre me të dhënat arkeologjike mund të lpte një kontribut të vlefshëm në këtë drejtim. Ky do të jetë edhe një nga synimet kryesore të këtij artikulli.

Rruga më e rrahur, por edhe më e sigurtë, që shpie në identifikimin e toponimeve antike me emra të sotëm gjeografikë, është pa dyshim tingëllimi i përafërt, përputhja etimologjike e të dy emrave. Kështu Shkodra e ka ruajtur të pandryshuar emrin e vet që nga themelimi e deri në ditët tona. Megjithatë identifikimi nuk do të kishte qenë i plotë e i dokumentuar mirë, në qoftë se nuk do të kishim edhe dëshminë e të dhënave arkeologjike. Mbeturina muresh antike në pika të ndryshme të kolase së Shkodrës vërtetojnë qartë se kryeqyteti i mbretërisë së fundit ilire mbulonte rrafshinën e kodrës së sotme të Rozafës, ku më vonë lulëzoi edhe qyteti mesjetar. Nuk mund të ketë dyshim se edhe emrat e sotëm Lesh, Durrës, Pojan, Vlorë, Himarë, Finiq e Butrint kanë prejardhje të lashtë dhe lidhen etimologjikisht me qytetet antike të kumtuara në trajtat Lissos, Dyrha-

1) Në rradhë të parë duhan përmendur, Kiepert, *Formae orbis antiqui*. Forbiger *Handbuch der alten Geographie*, III dhe Pauly-Wissowa, *Realencyklopädie d. Altertumswissenschaften*.

chion, Apollonia, Aulon, Chimera, Foinike e Buthratos. Shembulli i Damësit, fshat i rrethit të Tapelenës, nga ana tjetër, ku dikur ka qenë kërkuar Damastion²⁾, na bën të jemi më të matur dhe të mos shpejtohem me identifikimin, në se përputhja gjuhësore nuk gjen përfundim edhe nga të dhëna të mjaftueshme arkeologjike. Po të ishim nisur vetëm nga tingulli i emrit, edhe Amantien do ta kishim kërkuar në Amonicë dhe jo pak më larg, në Plaçë, ku ndodhej në të vërtetë ky qytet ilir me mbeturina të konsiderueshme arkeologjike. Po kështu qytetin Byllis do ta kishim njësuar me Ballshin, afërsisht 5 km. më në veri të Gradishtës së Hekalit, emërtim sllav, (grad, qytet), që ka zëvendësuar emrin e lashtë.

Edhe në rastin e qytetit ilir Sardos (Stef. Byz. s.v.), për të cilin nuk dijmë asgjë se në cilën pjesë të Ilirisë ndodhej, nuk më duket i mjaftueshëm tingëllimi i përfaqësimit të emrit, për ta identifikuar me Shurdhahun në lindje të Shkodrës. Gërmimet arkeologjike vërtetuan se këtu nuk kishte asnjë mbeturinë antike, nuk u zbulua një kulturë materiale e datueshme me siguri në një epokë më të lashtë se shek. X i e. sonë. Monetat e zbuluara, që përbëjnë sot për sot të vetmin material të datueshëm, me siguri i përkasin pa përjashtim periudhës së perandorëve Komnenë.³⁾ Shurdhahu duhet marrë prandaj si një kala tipike, si një vendbanim i fortifikuar i periudhës së dytë të mesjetës dhe nuk ka si të flitet për shpërngulje banorësh nga Sarda antike, mbasi në afërsi nuk ekzistojnë gërmadha të lashta, të denja për ti pagëzuar si Σάρδος πόλις Τίλλυρας.

Më e vështirë paraqitet çështja e identifikimit, kur emrat e sotëm të gërmadhave antike, dhe numri i tyre është mjaft i madh, nuk kanë asnjë lidhje me toponimet e dikurshme, të kumtuara nga autorët e lashtë, sidomos në rastet kur as të dhënat shoqëruese të këtyre vendbanimeve nuk hedhin dritë rreth pozitës së tyre dhe mund të lejojnë përcaktime të ndryshme të pozicioneve përkatëse gjeografike. Një shëmbull karakteristik kemi tek Dimali (Polybi III 18, 1 e 3; VII 9, 13. Livi XXIX 12, 3 e 13), i cili ka pas qenë

kërkuar jo vetëm në truallin e Ilirisë së Jugut⁴⁾, por edhe në Dalmaci, derisa disa vula tjegullash me mbishkrimin Διμαλλίταν, lejuan që problemi të zgjidhej në favor të kalasë së Krotinës në perëndim të Beratit⁵⁾, ku dolën në dritë tjegullat në fjalë.

Çështja e lokalizimit të Olympës nga ana tjetër (edhe ky, simbas Stefan Bizantin, qytet i Ilirisë) mbetet gjithmonë e hapur, për arsye se trualli i Ilirisë së Jugut, në bregun e majtë të rrjedhjes së poshtme të Vjosës, ku ndodhej me siguri ky qytet i rëndësishëm, me punishte monetara autonome, pra i pavarur ekonomikisht e politikisht, as nga shteti i Epirit, as edhe nga qytetet e tjerë të fuqishëm të kësaj zone, ka një tok gërmadha që presin emërtimet e tyre.⁶⁾

Ndër toponimet e pakta ilire, dhe të përfillura vetëm nëpërmjet mbishkrimesh, një vëmendje të veçantë meriton emri i një vendbanimi ilir, i dhënë në trajtën e dhanores latine, Latia⁷⁾. Emri ka interes të dyfishtë. Simbas mbishkrimit të zbuluar në fshatin Shijnjon, pranë Elbasanit e të datuar në dy shekujt e parë të e. sonë, Latium ndodhej në tokë të banuar nga parthinët, në një krahinë pra që shtrihej në shpinë të Dyrrahut (Durrësit), të kufizuar nga ana e verit afërsisht prej lumit të Matit. Pikërisht në këtë pellg kemi një emër të sotëm, i cili si nga forma ashtu edhe në tingull i përgjigjet plotësisht emrit të dhënë nga mbishkrimi, qytetin e Laçit. Nga pikpamja gjuhësore nuk besoj të ketë ndonjë vërejtje në qoftë se do ta njësionim Lat-in e mbishkrimit me Laçin e ditëve tona. Shndërrimi i gërmës -t në -ç mendoj se përputhet me rregullat e gjuhës shqipe, pra e mbështet identifikimin e Lat-ium me Laçin.⁸⁾ Megjithatë, pa një përfundim arkeologjik, arritja në një përfundim të tillë nuk do të qe veçse një hipotezë. Pikërisht kjo mbështetje arkeologjike nuk na mungon. Jo larg qendrës së qytetit të Laçit ndodhen gërmadhat e një kalaje të hershme, të cilat, përsa ka lejuar një studim i shpejtë e i sipërfaqshëm i tyre, janë datuar në kohën e sundimit romak.⁹⁾ Në truallin e Laçit janë zbuluar edhe materiale të tjera të kësaj periu-

2) Imhoof — Blumer, Zeitschrift für Numismatik, 1874, 99-144.

3) H. Spohli, Shurdhaha — Një qytet mesjetar i hershëm shqiptar (Serda) «Studime Historike» 1. 1973, 163-168.

4) H. Ceka, Zbulimi i një qyteti ilir në rrethin e Tiranës. «BSHSH», Nr. 1-1951, 86-89.

5) B. Dautaj, La cité illyrienne de Dimale. «Iliria» Nr. 2, 1972, 152.

6) H. Ceka, Mbi pozitën e qytetit Olympë të Ilirisë «Buletin i Institutit të Shkencave» 1-2, 1950, 120-125.

7) H. Ceka, S. Ananoli, Mbishkrime latine të pabotueme të Shqipërisë, «BSHSH», 1. 1961, 104.

8) Krahësi Dalmatia dhe Dalmates të burimeve antike me kalanë e Dalmatias apo Dalmatias pranë Pukës.

9) C. Praschniker — A. Schober, Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro, Wien 1919, 64.

dhe, ndër të tjera një unazë e bukur prej ari masiv,¹⁰⁾ kështu që identifikimi Lat-Laç, më duket se është më se i sigurtë.

Përfitimi i dytë, që nxjerrim nga emri i kumtuar prej mbishkrimit, është i karakterit gjuhësor. Simbas Krahes¹¹⁾ emri Lat-lum duhet të rreshtohet në grupin e emrave gjeografikë ilirë me mbaresën -t, të paraprirë nga një zanore. Duke e njësuar Laçin me Lat-lum të mbishkrimit na hapet rruga për ta pasuruar fondin e emrave gjeografikë ilirë edhe me një tok emra të sotëm të papërfillur nga burimet e shkruara antike, tek të cilët kemi të njëjtën mbaresë -ç. Në do të kapim këtu vetëm ato emra fshatrash prejardhjen ilire të të cilave e faktojnë edhe gjetjet arkeologjike. Kjo nuk do të thotë natyrisht që emrat e sotëm kanë ruajtur krejt të pandryshuar edhe formën e tyre antike.

Emrin Laç e hasim edhe në krahinë të tjera veriore të vendit tonë, kryesisht atje ku toponimia sllave nuk mundi të depërtojë, sikurse ndodhi në disa vise të tjera të vendit tonë, ku shumë nga vendbanimet antike të rrethuara me mure e humbën emrin e dikurshëm dhe morën një emër të përgjithshëm si: gradisht, gradec etj. Vep Laçit të Matit kemi edhe fshatin Laç afër Vautdejës. Ndërsa i pari nuk është gjurmuar ende nga pikpamja arkeologjike, në truallin e të dytit gjetjet antike nuk mungojnë, dëshmi kjo që flet në të mirë të lashtësisë, qoftë të emrit, ashtu edhe të vetë fshatit.¹²⁾

Në të njëjtin grup hyn edhe toponimi Kuç, emër fshati të cilin e hasim në shumë krahinë të vendit tonë. Kuçi i Tiranës është i njohur për një mbishkrim në gjuhën greke, kushtuar Zeusit parthin.¹³⁾ Në Kuç të Beratit, mbi bregun e majtë të lumit Sëman, degëzohej rruga që vinte nga veriu, kalonte nëpër Lushnjë e çante në drejtim të Beratit dhe të Ma-

llakastrës.¹⁴⁾ Kuçi mendohet të ketë qenë prandaj edhe një stacion rrugor mbi degën jugore të rrugës Egnatia. Edhe Kuçi i Vlorës ashtu edhe ai i Korçës¹⁵⁾ kanë dhënë gjithashtu materiale arkeologjike.

Një emër të këtij grupi mban edhe fshati Kilaç në rrethin e Korçës i njohur edhe ky për gjetjet e ndryshme arkeologjike, ndër të cilat edhe një tok moneta, që flasin për banimin e tij të paktën që nga koha helenistike.¹⁶⁾

Fondit të emrave gjeografikë ilirë, të arritura deri në ditët tona, i përkasin edhe një numër emra fshatrash të grupit të përmendur, që kanë dy ose më shumë rrokje. Edhe tek këto bije në sy ajo që u vu re tek emrat e mësipërme; janë emra që përsëriten dhe takohen si në krahinat veriore, ashtu edhe jugore të vendit tonë. Emra vendesh të këtij tipi janë Tërbaçi, mbi rrugën Tiranë-Elbasan, trualli i të cilit na ka dhënë një relief varri të shekujve të parë të e.sonë, që ruhet në muzeum e Elbasanit¹⁷⁾ dhe Tërbaçi i Vlorës, në lagjen Bogdan të të cilit shihen mbeturinat e një ure antike, të hedhur mbi lumin e Shushicës¹⁸⁾.

Të njëjtën mbaresë, por të shoqëruar me një parafjalë të ndryshme, ka edhe emri i fshatit Kalivaç, mbi bregun e djathtë të Vjosës, me gërmadha impozante, që sundojnë grykën e Ylyncit. Nga ky fshat kemi edhe zbulime të tjera arkeologjike¹⁹⁾. Edhe Kalivaçi i Mirditës²⁰⁾ nuk mund të ketë dyshim se e ka ruajtur emrin e vet, gjithashtu që nga kohrat antike. Po kështu duhet menduar edhe për fshatin Kalibaq, pak kilometra përtej kufirit tonë jugor, në tokë greke. Krahata dhe Kaliva, emrin e një kadre të izoluar pranë Butrintit, me mbeturina muresh rrethimi jo më të vana se të kohës helenistike²¹⁾.

Për lashtësinë si dhe për origjinën ilire të qytetit ilir të Margëllitit²²⁾ pranë Patosit, dëshmon edhe

10) L. Ugalini, *Albania Antica* I, Roma 1927, 23 e 32, tab. XIX e XXI.

11) H. Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg, 1925, 62.

12) Është fjala për disa tuma të gjurmëve gjetë një ekspedite informative të kryer nga Muzeu Arkeologjik-Etnografik i Tiranës.

13) Mbishkrimi i ngulitur mbi një gur gëlqeror në trajtë altari të vogël, ruhet në fondet e muzeut Arkeologjik-Etnografik të Tiranës.

14) C. Praschniker, *Muzakhia und Malakastria*, Wien 1920, kol. 120.

15) Shih D. Komata, Zbulimi i një furre të vjetër në Kuç të Zl. «Iliria» 1, 1971; Zh. Andrea, *Rezultatet e kërkimeve arkeologjike të vitit 1970*, «Iliria» 1, 1971, 345.

16) Monetat ruhen në fondet e muzeut Arkeologjik-Etnografik të Tiranës.

17) Gjithë në tokat e këtij fshati u zbulua edhe një shtëpi bronz i tipit shkodran, Shih N. Ceka, *Gjurmime arkeologjike në krahinën e Elbasanit*, Materiale të sesionit arkeologjik, Tiranë 1968, 106.

18) Biloqet paralelopipedë pa lidhje lloji flasin për një periudhë më të lashtë se të kohës së sundimit romak.

19) Ndër të tjera një mbishkrim i një legjionari romak. Shih Ceka - Ananoli, *Po aty*, 119.

20) Për një shtëpi hekuri të zbuluar në këtë fshat, flet Ugalini, *po aty*, 19.

21) Shih mbi këtë qendër të fortifikuar, Ugalini, *Acropoli di Butrinto*.

22) Kjo qendër e fortifikuar ilire është përshkruar për herë të parë nga C. Praschniker - A. Schober, *po aty*, 75 vv.

një emër tjetër gjeografik i Ilirisë, lumi Margus²³⁾, Morava e soçme në Sërbë. Margëlliç quhet edhe një qytet i Çamërisë.

Prejardhje ilire duhet të ketë, simbas mendimit tonë, edhe një grup tjetër toponimesh të sotme, të cilët mbarojnë gjithashtu me ç, sh, por në trajtën e tanishme të paraprirë nga një bashkëtingllore dhe jo nga një zanore. Në të mirë të këtij mendimi, flasin edhe në këtë rast gjetjet arkeologjike. Emrat e kësaj kategorije, përsa i njohim, janë: Belshi i Elbasanit, me gjetje arkeologjike që ngrihen deri në periudhat prehistorike,²⁴⁾ Ballshi që trashëgon emrin e Byllisit të afërt, Borshi i Sarandës, me mure rrethimi të periudhës helenistike, i njohur me emrin Sopot, si dhe Barçi i Korçës, ku u hapën disa tuma me materiale të gjysmës së parë të mijëvjeçarit të fundit para e.sonë.²⁵⁾

Si emër ilir të papërfillur në burimet historike e mbishkrimore do të konsiderojmë edhe emrin e Jermës pranë Gjirokastrës, ku vitet e fundit janë bërë gërmime me rezultate shumë të rëndësishme.²⁶⁾ I mbështetur në pozitën zotëruese që zinte ky qytet antik në luginën e lumit Drino dhe sidomos tek disa pulla bakri me mbishkrimin ΑΥΤΥΓΩΝΩΝ, autori i gërmimeve shprehu mendimin se gërmadhat e Jermës ishin ato të Antigonesë,²⁷⁾ qytetit epirot, që luajti një rol strategjik me rëndësi, si gjatë fushatës ilire të vitit 230, ashtu edhe në luftën e fundit romako-maqedone të vitit 168. Duke qenë se argumentimet mbi të cilat u mbështet identifikimi Jermë-Antigone nuk më duken të mjaftueshme e bindëse, mbi këtë problem, të shtruar prej meje edhe kohë më parë,²⁸⁾ desha të ndalesha edhe një herë, para se të rreshtoj të dhënat, që më shtynjë të kërkoj në Jermë një ndër qytetet epirote të papërfillura nga burimet historike dhe jo Antigonenë.

Sikurse e cekëm edhe më sipër, njësimi i gërmadhave të Jermës me mbeturinat e Antigonesë u mbështet në radhë të parë në zbulimin gjatë gërmimeve të disa pullave bakri,²⁹⁾ në trajtë e madhësi monetash mesatare, të cilat mbi njërin faqe mbajnë një vulë katërkëndëshe me legjendën ΑΥΤΥΓΩΝΩΝ, ndërsa shpina e tyre është lënë e sheshuar dhe e papërpunuar. Me sa shifet kan qenë pregatitur enkas për një

qëllim të caktuar; duhet përjashtuar prandaj mundësia që të jenë moneta të fshira, të rivlerësuar me anën e vulës për të qarkulluar në tregun e qytetit e të rrethit të tij. Një pullë e përngjashme, por me legjendën ΑΝΤΙΓΩΝΩΝ, ka dalë në dritë edhe në Dodonë³⁰⁾ kështuqë nuk ka pse të mos i marrim edhe pullat tonë me legjendën ΑΥΤΥΓΩΝΩΝ, si ostraka, tesera votimi.

Lind pyetja nëse këto pulla, këto triska të antigoneasve, a mund të shërbejnë si argument për ta kërkuar qytetin e tyre në Jermë? Mbishkrimi na e thotë qartë se ato nuk janë tjetër veçse legjitimacione, fletë identiteti, me të cilat paiseshin banorët me të drejtë votimi për ti përdorur në një kuvend apo gjyq të caktuar ndërkrahinor. Pajisja e tyre me mbishkrimin «(tesera) e antigoneasve» do të kishte vetëm atëherë kuptim, në qoftë se në kuvendin apo gjyqin krahinor merrnin pjesë jo vetëm antigoneasit, të cilët për çështje të brëndshme të qytetit të tyre nuk kishin pse të pajiseshin me tesera të mbishkruara, por edhe votues që përfaqësonin qytete e krahina të tjera të Kaonisë³¹⁾. Është prandaj me pikëpyetje, nëse pullat kan qenë pregatitur për banorët e Jermës; ka madje më shumë mundësi të jenë sjellë këtu nga të deleguar të qytetit të Antigonesë, e cila ndodhej gjithashtu në luginën e Drinos. Me fjalë të tjera, gjetja e pullave të përmendura në Jermë nuk mund të vlejë si argument i sigurtë për ti emërtuar gërmadhat e saja si Antigone. Për zgjidhjen e drejtë të këtij problemi, veç rezultateve të deritanishme të gërmimeve, duhen shoshitur mirë edhe të dhënat e tjera burimore; simbas mendimit tim këto nuk flasin në të mirë të mendimit Jermë, Antigone dhe nuk e mbështesin sa duhet një identifikim të tillë.

Nuk ka dyshim se gërmadhat e Jermës janë më imponantë, me madhështorë midis atyre të luginës së Drinos dhe mbulojnë një sipërfaqe shumë më të gjërë banimi se qytetet e tjera antike të këtij pellgu, Lekli, Labova e Kryqit, Melani e Seloja.³²⁾ Madhësia dhe pozita zotëruese e qëndrore që ze Jerma, në luginën e Drinos, do të ishin faktorë të mjaftueshëm për të kërkuar këtu qëndrën ekonomike e politike të njerës nga krahinat më të pasura e më të populluara të Kaonisë,

23) Plini NH, III 26.

24) N. Ceka, Vështrim arkeologjik mbi rrethin e Elbasanit. «Monumentet», 3, 1972.

25) Zh. Andrea, Varreza tumulare ilire e Barçit, «Buletin Arkeologjik», Tiranë 1971.

26) Dh. Budina, Antigonea, «Iliria» 2, 1972, 269-378.

27) Dh. Budina, Po aty, 276.

28) H. Ceka, Ekspedita arkeologjike në rrethin e Tepelenës. «Buletin i Institutit të shkencave», 1, 1952, 34 vv.

29) Shih Dh. Budina, po aty, 276, fig. 5.

30) C. Carapanos, Dodone et ses ruines, Paris 1878, 13 tab. XIV.

31) Simbas Stefan Bizantinut (s.v.) Antigonea ishte qytet i Kaonisë.

32) Por kjo nuk formon argument për të lokalizuar këtu qytetin e Antigonesë, për të cilin burimet e shkruara nuk thonë se ka qenë qyteti kryesor i luginës së Drinos sikurse mendon Dh. Budina, po aty, 278.

siç ishte lugina e lumit Drino, në këtë qytet i ka patur hije ta kete qendrën edhe kuvendi krahinor, këtu do ta kenë patur selinë autoritetet kryesore administrative e ushtarake. Por të gjitha këto nuk formojnë argumenta bindëse, për ta lokalizuar Antigonenë në Jerinë. Nga burimet e shkruara nuk del që ky qytet të ketë luajtur ndonjë rol të veçantë ekonomik ose politik në historinë e Kaonisë dhe aq më pak në shtetin e Epirit. Antigonea përmendet në këto burime vetëm për hir të pozitës së fortë strategjike, të ambientit gjeografik që e rrethonte, për rolin ushtarak jo të vogël, që luajtën të dy grykat (e Këlcyres dhe e Hundëkuqit) në luftat iliro-epirote dhe romake-maqedone në shek. III e II. para e.s. Tekstet antike na i kumtojnë këto dy gryka me termat greke e latine *στένα Αἰών* (ngushticat e Vjosës) dhe *fauces Antigoniae* (grykat e Antigonesë).

Para se ti hedhim një sy, për aq sa i vlejë punës sonë, burimeve historike, nuk duhet të harrojmë e ta kalojmë në heshtje një faktor tjetër me rëndësi, i cili na rastin që na intereson, luan një rol të dorës parë.

Si rregull grykat e qafat marrin emrat e vendbanimeve apo të ambienteve të tjera gjeografike më të afërta. Në raste më të rralla kemi edhe emërtime nga flora e fauna e vendit. Qafa e Babicës është në të datë të Vlorës, në lindje të qytetit, me gjithatë ajo njihet me emrin e fshatit të afërt, në truallin e të cilit ndodhet; po kështu qafa që lidh Sarandën me hinterlandin e saj, ndonse nuk është veçse dy kilometra larg qytetit, nuk mban emrin e limanit jugor të vendit tonë, por atë të fshatit Gjashtë. Nuk ngjan të ketë ndodhur ndryshe as në kohën antike. Gryka e famshme e Termopilave e ka marrë emrin e vet nga burimet termale, që ndodhen edhe sot e kësaj dite afër hyrjes së saj. Shembuj të tillë ka me dhjetra, kështu që ngushtica e Antigonesë, *fauces Antigoniae*, për të cilat na flasin burimet e shkruara antike nuk duhen ndarë nga qyteti që i dha emrin. Që të dy duhen kërkuar në të njëjtin ambient gjeografik dhe jo larg njëri tjetrit.

Përkrahjet e dhëna nga Polibi (II,5) e Livi (XXXII, 5 e XLIII, 23) janë mjaft të sakta e të qarta, kështu që nuk mund të lindi farë dyshimi, se me shprehjet gjeografike *στένα Αἰών* e *fauces Antigoniae* duhen kuptuar vetëm grykat e Këlcyres dhe të Hundëkuqit, të

cilat edhe nga pikpamja gjeografike përbëjnë një tërësi dhe vazhdojnë njëra tjetrën; e para formante një barriërë të pakapërcyeshme për armiq që e kërcënonin Kaoninë, nga lindja, dmth Maqedonia, kurse e dyta përbënte portën e vetme të depertimit nga Iliria në Epir e Greqinë e Veriut. Diku, afër këtyre dy grykave, nga të cilat njëra mbante emrin e saj, e ja gjetiu duhet kërkuar edhe Antigonea.

Në hyrjen lindore të grykës së Këlcyres ashtu edhe në bishtin verior të grykës së Hundëkuqit, shihen mbeturinat e dy vendbanimeve të fortifikuara antike, që-llimi kryesor i ndërtimit të së cilave ka qenë në radhë të parë sigurimi strategjik i grykave në fjalë. Vendbanimi i parë, i vogël përse i përket truallit të rrethuar, ndodhet në fshatin e Këlcyres³³, ku shihen edhe mbeturinat e një kalaje mesjetare, që provojnë se gryka e ruajti rëndësinë e saj strategjike edhe gjatë mesjetës. Qyteti i dytë, i rrethuar me mure me blloqe paralelopipedë e poligonale, të datueshme aty nga fundi i shek. IV apo fillimi i shek. III, shtrihet mbi një pllajë mbi katundin Lekël, në bregun e djathtë të lumit Drino, pak kilometra para derdhjes së tij në Vjosë³⁴. Pikërisht njëri nga këta dy vendbanime të fortifikuara duhet të ketë qenë quajtur me emrin e Antigonesë. Duke qenë se Antigonea ishte një qytet i Kaonisë³⁵ dhe kufiri verior i kësaj krahine vështirë se mund të jetë shtrirë në bregun e djathtë të Vjosës së Mesme, ku ngrihej vendbanimi antik i Këlcyres, qytetin që i dha emrin ngushticave duhet ta kërkojmë në Lekël.

Pozita që zinte qyteti i Leklit në hyrjen veriore të luginës së Drinos, pak kilometra larg asaj perëndimore të Këlcyres, ishte e një rëndësie strategjike të dorës së parë, përse i përket sigurimit nga dyndjet armike, jo vetëm për Kaoninë, por për krejt Epirin. Lekli mbyllte e kontrollonte rrugën e vetme, që lidhte luginën e Drinos me Ilirinë jugore, e cila gjatë gjithë kohës antike kalonte mbi bregun e djathtë të lumit, pra përfund mureve rrethuese të qytetit. Ishte kjo rëndësi strategjike e grykës dhe nevoja e mbrojtjes së vendit nga sulmet e fqinjëve ilir e maqedonë, që e bënë të domosdoshme ngritjen e qytetit të fortifikuar të Leklit³⁶. I cili për arësytet që përmendëm më lart, ka shumë më tepër të drejtë të mbajë emrin Antigonea, emër që i kaloi mandej grykës, se sa Jerina e largët. Pohimi i

33) Ekzistencën e këtij vendbanimi antik lo detyroj një kumtim gojor të kolegut Frano Prendi.

34) H. Ceka, Ekspedita arkeologjike në rrethin e Tepelenës. Buletini i Institutit të Shkencave, 1 - 1952, 34 vv.

35) Shih shënimin Nr. 31.

36) Duke u mbështetur tek emri, (kështu quhej gruaja e parë e Piro), është menduar se Antigonea u themelua gjatë sundimit të mbretit në fjalë, sigurisht me qëllim që të sigurohej shteti i Epirit nga sulmet eventuale të taulantëve fqinjë. Shih Schütt, Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier. Dissertation, Breslau, 1910.

Polybit (II 5) se epirotët, posa marrin vesh që një ushtri e fortë ilire është nisur kundër tyre, duke kaluar nëpër ngushticat e Antigonesë, «dërgojnë një pjesë të forcave të tyre për të mbrojtur këtë qytet» dmth. Antigonenë, i përshtatet më tepër qytetit të Leklit, i cili ndodhet në të hyrën veriore të ngushticës, se sa Jermës, të cilën ushtria ilire, e nisur enkas për të përforcuar garnizonin e vet në Foinikën e pushtuar, prej tyre, nuk kishte pse ta kërcënonte he për he³⁷).

Në të mirë të njësimi Lekli-Antigone nuk flet vetëm pozita kyç, që zinte ky qytet në të hyrë të grykës së Hundëkuqit dhe emërtimi antik i kësaj gryke me fauces Antigoniae, ngushticat e Antigonesë. Në të njëjtin përfundim na shpjen edhe disa të dhëna të tjera burimore, që ndihmojnë për ta përforcuar edhe më tej këtë mendim. Ndër autorët e mëvonshëm të kohës romake Antigonenë e përmendin si qytet të brendshëm të Epirit, Klaud Ptolemeu dhe Stefan Bizantini. Kryesisht nga dëshmia e Ptolemeut, i cili na jep edhe koordinatat gjeografike të qytetit, nxjerrim një përfundim me vlerë, që hedh dritë tjetër rreth çështjes që na intereson këtu.

Ndërsa në veprën e gjeografit Aleksandrin shumë qytete të Epirit, nuk përfillen fare, sigurisht pse nuk ekzistonin më, Antigonenë ai e rreshton në krye të katër qyteteve të brendshme të Epirit, si qytetin më verior të krahinës, pozitë që zë afërsisht edhe qyteti i Leklit në luginën e Drinos. Nuk është vetëm kjo. Vlerë edhe më të madhe ka për ne përfundimi i dytë që nxjerrim nga shënimi i Ptolemeut. Përfshirja e Antigonesë në veprën e Ptolemeut dokumenton në mënyrë të qartë se në shekullin e dytë të erës sonë, qyteti ishte ende në këmbë, gjë që nuk mund të thuhet kurrsesi për Jermën.

Gërmimet e zhvilluara vite me radhë në këtë qytet antik, nga viti 1966-1970, na nxorën në dritë një kulturë materiale të pasur arkeologjike, u zbuluan me qindra moneta,³⁸ por ndërmjet tyre nuk ka asnjë objekt, asnjë monetë që të mund të datohet më

poshtë nga gjysma e dytë e shek. II-të para e.sonë. Mbi sipërfaqen e gërmuar u ndesh kudo në një shtresë të trashë hiri, që vërteton se qyteti i Jermës ra viktimë e një zjarri të fuqishëm³⁹) të vënë, më shumë të ngjarë, nga ushtarët e Pal Emilit në vitin 167, mbas plaçkitjes së qytetit e marrjes rob të banorëve të tij. Shterpësia e shtresave kulturore në objekte të datueshme mbas vitit 168/7 e në kohën e sundimit romak le të kuptohet se qyteti nuk u rindërtua më, pra nuk mund të ekzistonte as në kohën për të cilën na flet Ptolemeu.

Shembujt që suallëm më sipër në lidhje me emërtimin e ngushticave e të qafave, të cilat zakonisht marrin emrin e vendbanimit të afërt dhe jo të atyre të largët, qofshin këto edhe qytete me rëndësi, nuk flasin gjithashtu në të mirë të njësimi të qytetit të Jermës me Antigonenë, mbasi largësia e gërmadhave afërsisht 20 km. nga pika më e afërt e grykës së Hundëkuqit vështirë se mund të ndikonte në emërtimin e grykës.

Që Jerma të ketë qënë një ndër 70 qytetet fatkeqinj të Epirit, të plaçkitura e të rrënuara nga romakët, ndërsa fqinji i saj verior Antigonea ti ketë shpëtuar këtij rrebeshi, nga më të rëndët e kohës antike, duket si një supozim kontradiktor, megjithatë gjen vërtetim e mbështetje të plotë në burimet historike. Në librin XLV, 33 e 34 Livi na e thotë shprehimisht se u plaçkitën kryesisht krahinat e qytetet e Ilirisë e të Epirit, që kishin mbajtur hapur anën e maqedonëve. Ndër fiset epirote vetëm mollosët u bashkuan në tërësi me maqedonët. Pjesa kryesore e Kaonisë dhe e qyteteve të saj nga ana tjetër u hodhën në krahun e romakëve, qëndrim ky që jo vetëm i shpëtoi nga shfarosja në masë, por edhe u lejoi të kenë për një kohë të shkurtër një administratë autonome, të njohur në burimet mbishkrimore si κοινὸν τῶν Ἑπειρωτῶν περὶ Φουλίην⁴¹) Një qëndrim proromak mbajti edhe Antigonea, burrat e së cilës muarën pjesë aktive në luftën e fundit maqedone-romake dhe nuk e ngacmuan

37) Mbas kalimit të ngushticave, ushtria ilire nuk drejtohet për në Jermë, por, për të zënë sa më parë Foinikën, merr rrugën më të afërt, luginën e Kardhiqit dhe qafën e Skerçicës, rrugë që e pranon edhe Dh. Budina, por ka harruar ti referohet artikullit tem të përmendur në shënimin 34.

38) Ngushticat e përmendura në kap. 5 të librit të dytë të Polybit, janë ato të Hundëkuqit, ndërsa ato të Kileyrës ai i quan (XXVII, 15) si ngushtica të Epirit. Po kështu edhe Livi XXXII, 5 ka ndërmend grykën e Kileyrës kur përshkruan vendin se ku e ngriti lëmin ushtria maqedone e nisur për të zënë ngushticat e Antigonesë. Ngushticat, nga ana tjetër, që përshkohen nga ushtritë romake e maqedone në vitin 168 (Livi XLIII 23) nuk ka dyshim se janë ato të Hundëkuqit, megjithëqë nuk përmenden për emër. Ky dallim është bërë në burimet e shkruara dhe na nuk kemi arsye pse të mos e marrim parasysh. Termi grek στενα është përdorur për të dyja grykat dhe jo vetëm për të Hundëkuqit.

39) Shih Dh. Budina, po aty, 342 vv.

40) Dh. Budina, po aty, 344.

41) W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum graecorum*, Botim i tretë 1915-1924, 653 A.

aspak ushtrinë romake, kur kësaj, mbas tërheqjes nga rrethimi i Stratos, i duhet të kalojë nëpër grykën e Hundëkuqit, përfund mureve të Antigonesë për të zbritur në fushën e Meleanës,⁴² ndërsa i sulmujnë repartet maqedone (të cilët Livi i cilëson si plaçkitës), që vihen në ndjekje të romakëve⁴³.

Si mbyllje të argumentimeve të shtrura mund të themi pa drojtje se gjërmadhat e Leklit dhe jo të Jermës duhen marrë si mbeturina të Antigonesë. Lind natyrisht pyetja se ç'emër antik ka patur qyteti i Jermës, si mund të emërtoheshin gjërmadhat e tij? Vështirësitë që na dalin në këtë vështrim janë të njohura; me të dhënat që disponojmë nuk do t'ishte një ndërmarrje e lehtë përpjekja për zgjidhjen e kënaqshme të këtij problemi. Gjurmimet e zhvilluara treguan, sikurse e thamë edhe më sipër, se qyteti mbas djegjes e rrafshimit me tokën të pësuar në vitin 168/7, nuk u rindërtua më. Do të binim prandaj në një gabim tjetër po aq të rëndë, në qoftë se do ta njisanim Jermën me njërin nga të tre qytetet e tjera të përmendura nga Ptolemeu si qytete të brendshme të Epirit, ose edhe me ndonjerin nga stacionet rrugore të pellgut të Drinos, të përfillura nga itinerarët.⁴⁴ Nuk kemi as të dhëna të mjaftueshme për të parë tek gjërmadhat e Jermës mbeturinat e ndonjërit nga qytetet e përmendura për emër, ekzistencën e të cilëve para ngjarjeve të shëmtuara të vitit 168/7 na e dëshmojnë burimet e shkruara.

Për zgjidhjen e problemit të emërimit të gjërmadhave të Jermës nuk kemi se ku të mbështetemi tjetër veçse në të dhënat e gjurmimeve arkeologjike. Simbas mendimit tim këto nuk kanë munguar të na e thonë fjalën e tyre, kanë filluar të hedhin dritë për sqarimin e kësaj pyetje. Gjatë fushatës së gjurmimeve të vitit 1971 u zbulua stampa e një vule zyrtare në trajtë të rrumbullakët, me një mbishkrim dy rreshtash të ndarë në të dy krahët e një rrufeje horizontale. Nga mbi-

rimi lexohet qartë vetëm rreshti mbi rrufe Στραταγων.

Nga rreshti nën rrufe i ruajtur në gjëndje të keqe nuk lexohen veçse tri gërmat e para ΑΡΥ edhe këto jo fort qartë.⁴⁵ Pikërisht këto tri gërma, në qoftëse nuk gabohen në lexim, na sjellin ndërmend fisin kaon të argjyrinëve, trualli i të cilit simbol Stefan Bizantini⁴⁶, i vetmi autor që e përfill këtë fis, shtrihet përtej maleve të Akrokeraunit, maleve të sotme të Llogarasë e të Çikës, përfshinte pra me sa duket, jo vetëm krahinën e sotme të Kurveleshit, por edhe luginën e Drinos. Ka shumë të ngjarë dhe, nuk kemi pse ta vemë në dyshim, që edhe kryevendi i këtij fisi, për mendimin tim Jerma, ashtu si qëndrat ekonomike e administrative të dy fqinjëve të tij veriorë, amantëve e bylinëve, të ketë patur të njëjtin emërtim, dhe ky emër më vonë, gjatë kohës së mesme, ti ketë kaluar Gjirokastrës (Argyrokastron)⁴⁷ së sotme.

Në të mirë të supozimit të sipërm do të fliste edhe vetë emri i sotëm i gjërmadhave, në qoftëse nuk kemi të bëjmë me greqishten e vjetër ἔργον, që do të thotë fortesë. Emri Jermë mund të lidhet etimologjikisht fare mirë me Argyrina ose Argyrima.⁴⁸ Nji qytet të Epirit me të njëjtën propashtesë-ima, Bunima, na e kumton Stefan Bizantini s.v.

U përpoqëm ta dallojmë ndërmjet toponimeve të banimeve të vendit tonë disa emra fshatrash e gjërmadhash antike, të cilat sipas mendimit tonë të miratuar nga të dhëna arkeologjike e gjuhësore, kanë origjinë të lashtë ilire. Nuk është natyrisht e domosdoshme që trajta e tyre të jetë ruajtur edhe sot kudo e pandryshuar.

Emrave të sipërm mund ti shtonim më në fund edhe ndonjë emër popullsisht, kujtimin e të cilave na e ruajnë krahina të ditëve tona. Kështu emrin e albanëve, që na e përmend Ptolemeu si fis me banim në një treve të kufizuar afërsisht nga lumenjt e Erzenit e të Matit, e trashëgon jo vetëm krahina e Ar-

42) Duke qenë se romakëve, për të dalë në fushën e Meleanës, u duhet të kalojnë nëpër ngushticat (nëse vetëm të atyre të Hundëkuqit apo edhe të Këlcyrës, nuk ka si dihet me siguri) kjo fushë duhet kërkuar aty nga Tepelena, por në bregun e djathtë të Vjosës; vetëm këtu romakët mund ta ndjenin veshën të sigurt nga ndjekjet e maqedonëve. Shih Livi XLIII 23, 3.

43) Livi, XLIII, 23.

44) Si qytete të brendshme të Epirit, Ptolemeu III 13, përmend: Antigonea, Hekatanpedon, Omilion dhe Helaon. Tabula Peutingeriana (Miller, Itin. Romana, col. 570-571) përmend stacionin rrugor të Hadrianopolit, 55 mile larg Amanties.

45) Shih figurën 30 tek Dh. Budina, po aty, 309.

46) Stephan Byzantini s.v.

47) E them këtë me rezervë për arsye se shëmbullat e tjerë të shpërnguljes së popullsisë, duke marrë me vete edhe emrin e qytetit antik (Amantia-Amonica; Byllis-Ballsh, Onik-Eriku), për të zënë vend në një qendër tjetër, kanë ndodhur në mesjetën e hershme, ndërsa në rastin tonë Jerma, si qytet dhe si vendbanim, zhduket nga faqja e dhaut që në vitin 168/7 para e.sonë. Gjetjet e shkëputura të kohës romake (Dh. Budina, po aty, 344) nuk flasin për një vazhdimi qytetor në Jermë.

48a) Philist, ap. Steph. Byz. përmend si qytet të Argjyrinëve, Αργυρίων, për të cilin Tomaschek, RE II, 801, mendon se ngrihet aty ku ndodhet sot kalaja e Gjirokastrës.

bënisë, në rrethin e Krujës, dhe fshati Arbanë në jug-perëndim të Tiranës, por me të njëjtin emër njihet në botën e jashtme edhe vendi e populli i ynë. Arbëreshë e quajnë vehten e tyre edhe banorët e kombësive shqiptare të mërguar para disa shekujsh në Itali, Greqi e gjetiu. Dy krahina të tjera, Darsia ndërmjet Lushnjës e Peqinit, dhe Labëria, në lindje të Vlorës, na kujtojnë dy nga fiset më në shenjë të Ilirisë së Jugut, daorset e labianet, të cilët nga mesi i

shek. II para e.s. kanë prerë edhe moneta të shënuara me emrat e tyre.⁴⁸⁾

Ndërsa të dy fiset e përmendura ilire banonin në territorin, që nuk kanë sot asnjë lidhje gjuhësore me emrat e tyre, në rrethin e Shkodrës, Mal të Zi e Hercegovinë, një fis tjetër ilir, antarët e të cilit burimet historike i quajnë Grabael,⁴⁹⁾ ngjan të ketë banuar pa n'atë trevë, ku rron ende emri i tij, në krahinën e Kërrabës, ndërmjet Tiranës e Elbasanit.

48) J. Brunschild, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens. Abhandlungen d. archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien XIII, Wien 1898. B. Jubani, Monedha ilire me etnikonin Arbanas, të zbuluara në Kukës. «Studia Albanica» 1. 1972.

49) Plini Nat. Hist. III 22.

Hasan CEKA

TRACES DE L'HERITAGE ILLYRIEN DANS LA TOPONYMIE ACTUELLE DE NOTRE PAYS

RÉSUMÉ

La voie la plus suivie mais aussi la plus sûre, pour identifier les toponymes antiques avec les noms actuels géographiques, est, sans doute, celle de leur son approximatif et de la concordance étymologique des deux noms. Shkodër de la sorte a conservé inchangé son nom, depuis sa fondation jusqu'à nos jours. Malgré cela son identification ne peut être considérée parfaite, documentée, si elle n'est pas étayée de données archéologiques. Des vestiges de murs anciens sur divers points de la citadelle de Shkodër indiquent clairement que la capitale du dernier royaume illyrien couvrait la partie plate de l'actuelle colline de Rozafa, où plus tard se développa la ville moyenâgeuse. Il est hors de doute de même que les noms actuels de Lesh, Durrës, Pojan, Vlorë, Himarë, Finiq et Butrint ont une origine ancienne et se rattachent étymologiquement aux anciennes cités que nous connaissons sous la forme de Lissos, Dyrrhachion, Apollonia, Aulon, Chimera, Foinike et Buthrotos. Par ailleurs, l'exemple de Dames, un village du district de Tepelene, où autrefois on a cherché d'identifier avec Damastion, démontre que nous devons nous montrer prudents dans le domaine de l'identification lorsque la concordance étymologique n'est pas suffisamment appuyée par des données archéologiques.

Dans le cas même de la cité illyrienne de Sardos (Steph. Byz. s.v.), à propos de laquelle nous ignorons encore dans quelle partie de l'Illyrie elle se situait, le son approximatif de son nom ne me semble pas suffisant pour l'identifier à Shurdhah qui se trouve à l'est de Shkodër. Les fouilles archéologiques effectuées à Shurdhah n'ont mis au jour ni des vestiges antiques, ni de culture matérielle datant avec certitude une époque antérieure au Xe siècle de notre ère.

La question de la localisation d'Olympe de même (celle-ci aussi considérée par Stephan le Byzantin comme cité illyrienne) n'a pas encore été élucidée, en raison du fait que le domaine de l'Illyrie du Sud, sur la rive gauche du cours inférieur de la Vjosa, où se situait assurément cette importante cité, ayant des ateliers de monnayage autonomes, comprend nombre de vestiges antiques que l'on n'a pas encore identifiés.

Parmi le nombre restreint de toponymes illyriens mentionnés uniquement dans les inscriptions, une attention particulière mérite le nom d'une agglomération parthine sous la forme latine de Lat-ium. Nous retrouvons le toponyme de ce nom dans sa veste presque originale dans l'actuelle ville de Laj, qui conserve même les restes de cette agglomération.

Un nom illyrien qui n'est pas mentionné par les sources écrites ni par les inscriptions, est celui de Ierne à proximité de Gjirokastrë, où ces dernières années l'on a effectué d'importantes fouilles archéologiques. S'appuyant sur la position dominante que cette cité ancienne occupait dans la vallée du fleuve Drinos et surtout sur certaines tessères portant la légende ΑΥΤΥΡΑΥΟΥ, l'auteur des fouilles a exprimé l'opinion que les vestiges de Ierne représentaient ceux d'Antigonea.

L'identification des restes de Jerme à celles d'Antigonea s'appuie en premier lieu sur la découverte pendant les fouilles de certains timbres de cuivre dont l'avvers comporte un sceau quadrangulaire frappé à la légende ΑΥΤΙΓΟΝΕΩΝ et le revers est plat et nu. Un timbre analogue mais portant la légende de ΑΠΕΙΡΩΤΑΝ a été mis au jour à Dodone, ce qui nous induit à considérer le nôtre à légende ΑΥΤΙΓΟΝΕΩΝ comme un tessère de vote.

L'inscription nous indique clairement que nous avons affaire à des légittimations, à des cartes d'identité, dont les habitants jouissant du droit de vote en étaient pourvus pour participer à une assemblée ou un procès de caractère interrégional.

Le fait que ces timbres portent l'inscription (tessère) des «antigonéens» prouve que ces bulletins étaient employés à l'occasion d'une assemblée ou un procès de caractère interrégional non seulement par les habitants d'Antigonea mais aussi d'autres cités de la région de Chaonia, car pour les affaires internes de leur ville on avait nul besoin de les garnir de bulletins de vote portant l'inscription précitée. Une telle interprétation des faits met en doute l'attribution de ces timbres aux habitants de Jerme. Probablement ils ont été apportés ici par les délégués de la cité d'Antigonea, qui se situait de même dans la vallée de Drinos. En d'autres termes, la découverte de ces timbres à Jerme ne peut valoir d'argument certain pour attribuer ses vestiges à ceux de Antigonea. En vue d'apporter une solution judicieuse à ce problème, il importe d'analyser minutieusement non seulement le résultat des fouilles réalisées jusqu'à ce jour mais aussi les données fournies par les différentes sources écrites.

Il est vrai que les vestiges de Jerme sont parmi les plus imposants et les plus grandioses mis au jour dans la vallée de Drinos et couvrent une surface de loin plus large que celle des autres cités antiques de ce bassin, comme Lekel, Labove e Kryqit, Melan et Seloje. La grandeur et la position dominante et centrale de Jerme dans la vallée de Drinos sont des facteurs suffisants pour situer ici même le centre économique et politique d'une des régions les plus prospères et les plus peuplées de la Chaonia, comme l'était celle de la vallée du fleuve de Drinos. Des sources écrites cependant il ne résulte pas qu'Antigonea ait rempli un rôle économique et politique prépondérant dans l'histoire de la Chaonia et d'autant moins dans celle de l'Etat de l'Epire. Si dans les sources écrites il y est fait mention d'Antigonea une telle chose est due surtout à la puissante position stratégique de cette cité, à son environnement géographique et au rôle non moins important qu'ont joué les défilés de Këlcyro et de Hundkuq dans les guerres engagées entre l'Illyrie et l'Epire et Rome et la Macédoine aux IIIe et IIe siècles avant notre ère. Dans les textes anciens ils sont effet indiqués par le terme grec $\sigma\tau\epsilon\nu\alpha\ \lambda\omicron\omicron\upsilon\upsilon$ (les défilés de la Vjosa) et le terme latin fauces Antigoniae (les gorges d'Antigonea).

Les cols et les gorges sont en général dénommés suivant le nom des agglomérations ou des lieux géographiques plus proches. Et ce ne sont pas les exemples qui nous manquent à cet égard. Ainsi donc, les gorges d'Antigonea (fauces Antigoniae), mentionnées par les sources écrites anciennes, ne peuvent être séparées de la cité à laquelle elles ont emprunté leur nom. Il importe de les rechercher dans le même milieu géographique et non loin l'une de l'autre.

Les descriptions que nous ont laissées Polybe (II, 5) et Tite Live (XXXII 5 et XLIII 23) sont assez exactes et claires et il est certain que les expressions géographiques $\sigma\tau\epsilon\nu\alpha\ \lambda\omicron\omicron\upsilon\upsilon$ et fauces Antigoniae indiquent seulement les gorges de Këlcyro et de Hundkuq, lesquelles, du point de vue géographique aussi, constituent une unité indivisible et un prolongement l'une de l'autre. C'est quelque part à proximité de ces deux gorges, dont l'une portait son nom, et non pas ailleurs que l'on doit chercher Antigonea.

Etant donné qu'Antigonea était une cité de la Chaonia et que la limite septentrionale de cette contrée ne pouvait pas rejoindre la rive droite du cours moyen de la Vjosa, où se dressait l'ancienne agglomération de Këlcyro, c'est à Lekel que nous devons chercher la cité qui a donné son nom aux gorges susmentionnées.

La position qu'occupait la cité de Lekel à l'entrée septentrionale de la vallée du Drinos, à quelque kilomètre de Këlcyre qui lui servait en tant qu'entrée occidentale, garantissait la défense non seulement de la Chaonie mais aussi de tout l'Epire. Lekel fermait et contrôlait la seule route reliant la vallée du Drinos à l'Illyrie du Sud, qui pendant toute l'antiquité a longé la rive droite du fleuve, en passant de la sorte aux pieds des murs de ceinture de la cité. C'est précisément l'importance stratégique de cette gorge et le besoin de défendre le pays des attaques éventuelles des voisins illyriens qui ont rendu indispensable la fondation de la cité fortifiée de Lekel, qui, pour les raisons déjà mentionnées plus haut, vante plus de droits à être identifiée à Antigonee que la Jaintaine Jerme. L'affirmation de Polybe (II, 5) que les Epirotes, à peine avoir appris la nouvelle qu'une puissante armée illyrienne s'avance dans leur direction à travers les défilés d'Antigonee, envoient une partie de leurs forces pour défendre cette cité, c'est-à-dire Antigonee, correspond mieux à la cité de Lekel, qui se situait à l'entrée septentrionale de la gorge, qu'à Jerme qui ne pouvait courir aucun danger de la part des forces illyriennes expédiées pour renforcer la garnison de Foinicée qu'elles venaient à peine de conquérir.

Parmi les auteurs anciens de la période romaine, Antigonee est mentionnée en tant que cité intérieure de l'Epire par Claude Ptolémée et Etienne de Byzance.

Dans l'oeuvre du géographe alexandrin nombre de cités de l'Epire n'y sont pas mentionnées pour la simple raison qu'elles n'existaient plus. Mais quant à Antigonee, il la place à la tête des quatre cités intérieures de l'Epire, comme la cité la plus septentrionale de cette contrée, position qu'occupe approximativement la cité de Lekel aussi dans la vallée du Drinos. Mais le plus important est le fait que l'affirmation de Ptolémée démontre clairement qu'au IIe siècle de notre ère la cité existait encore, ce que l'on ne peut pas cependant dire à propos de Jerme. Les fouilles effectuées pendant la période 1966-1970 dans cette cité antique nous ont fourni une riche culture matérielle archéologique et des monnaies par centaines, mais on n'a pas mis au jour des objets ni des monnaies que l'on puisse dater depuis la deuxième moitié du IIe siècle a.n.e. On a rencontré partout à la surface une couche de cendres, ce qui prouve que Jerme a été détruite à la suite d'un incendie probablement provoqué par les soldats de Paul Emile en l'an 167, qui avaient préalablement pillé la cité et réduit ses habitants en esclaves.

La solution du problème concernant la dénomination des vestiges de Jerme ne peut être réalisée à notre avis, que sur la base des données fournies par les fouilles archéologiques. Et celles-ci ont commencé par élucider cette question. En effet, les fouilles de l'année 1971 ont mises au jour la moule d'un sceau officiel, de forme ronde et portant une inscription en deux lignes disposées sur les deux flancs d'une foudre horizontale. Dans la ligne au-dessus de la foudre on peut clairement lire l'inscription ΣΤΠΑΤΑΙΟΝ tandis que dans celle au-dessous de la foudre n'ont été déchiffrées que les seules trois premières lettres Αργ. Sauf erreur dans leur lecture, ces trois lettres nous induisent précisément à penser à la tribu chaonienne des Argyriens, dont le domaine s'étendait d'après Etienne de Byzance, le seul auteur ancien qui en fait mention dans son oeuvre, au-delà des monts Acrocérauniens, autrement dit les monts Llogara et Çike, et englobait non seulement l'actuelle région de Kurvelesh mais probablement la vallée de Drinos aussi.

Il se peut fort bien, et nous n'avons aucune raison de ne pas l'admettre, que le chef-lieu même de cette peuplade, à notre avis Jerme, tout comme les centres conomiques et administratifs de ses deux voisins septentrionaux, les Amantins et les Bylliens, peut avoir été désigné par le même nom et que plus tard, au Moyen Age, cet appellatif soit devenu aussi celui de Gjirrokastër (Argyrocastron) actuelle.

Nous nous sommes efforcé de distinguer parmi les toponymes d'agglomérations urbaines de notre pays des noms de villages et de vestiges antiques qui, à notre sens, comme l'indiquent les données archéologiques et linguistiques, sont d'origine ancienne illyrienne.

Cette liste pourrait être complétée par d'autres noms de peuplades illyriennes dont l'image est encore conservé dans la dénomination de régions de notre pays. Exemple le

nom des Albanais, mentionné par Ptolémée en tant que tribu établie dans un domaine situé entre les fleuves Erzen et Mat, que de nos jours encore porte non seulement la région de l'Arbëri, dans le district de Krujë, mais le village d'Arbana au SO de Tirana aussi. Notre peuple de même est désigné sous cet appellatif par les Étrangers. Les habitants de nationalités albanaises, émigrés quelque siècle auparavant en Italie, Grèce et ailleurs, s'appellent Arbëresh. Deux autres régions: la Darsie, entre Lushnjë et Peqin et la Labëri, à l'est de Vlora, nous rappellent deux illustres peuplades illyriennes du Sud, les Daorses et les Labiens, qui, vers la moitié du IIe siècle avant notre ère, ont frappé des monnaies portant leurs noms. Alors que ces deux tribus illyriennes avaient habité dans le district de Shkodër, le Monténégro et l'Herzégovine, territoires qui aujourd'hui n'ont aucun lien linguistique avec leurs noms, une autre tribu illyrienne, que les sources historiques indiquent sous le nom de Grabaei, doivent avoir probablement séjourné dans le même domaine où est conservé leur appellatif, à savoir la région de Kërrebe située entre Tirana et Elbasan.

Aleksandër MEKSI

ARKITEKTURA DHE RESTAURIMI I KISHËS SË PERONDISË.

Kisha e Shën-Kollit në fshatin Perondi të rrethit të Beratit, një ndër monumentet më të vjetra bizantine në vendin tonë, përbën objektin e këtij studimi. Gjatë pranverës dhe verës të vitit 1970 Instituti i Monumenteve të Kulturës, kreu restaurimin e plotë të këtij monumenti, rezultatet e të cilit do t'i paraqesim së bashku me studimin.⁽¹⁾

Kisha ndodhet rrëzë një kodre në të dalë të fshatit, atje ku ai takohet me shtëpitë e fundit të qytetit Stalin. Gjatë një vrojtimi në kodrat dhe fushat pranë, ne nuk gjetëm gjurmë ndërtimesh antike apo mesjetare, kështu që tashti për tashti ne nuk mund t'a shpjegojmë historikisht ndodhjen e një kishë të tillë në atë fshat, përmendjen me të vjetër të të cilit e kemi në vitin 1432⁽²⁾.

Përshkrimi arkitektonik

Kisha e Shën-Kollit ishte përpara restaurimit një bazilikë trenefshe me hajate të mbyllura nga të tre anët. Një këmbanore, jo e veçuar nga kisha, është në anën perëndimore të saj. E parë, sidomos nga ana perëndimore, kisha nuk tregonte vjetërsinë e saj, sepse muret e hajatit dhe kati i dytë i nartekstit dukeshin relativisht të reja. Vetëm tamburi cilindrik i pjesës së sipërme të këmbanores ishte me tulla të trasha dhe i mbuluar me tjegulla të mëdha. Por, po të kalonje më tej, do të shikohej, se me gjithë transfor-

mimet, pjesa qendrore ishte një ndërtim bizantin (fig. 1).

Në kishë hyet nga ana perëndimore, nëpërmjet portës të krijuar në pjesën e përparme të këmbanores, që është përfshirë në muret e hajatit (fig. 2). Nga një ambient i vogël i formuar nga këmbanorja me një derë të madhe me hark hyet në kishë, ndërsa nëpërmjet dy hapësirave anësore të ulta dhe të mbuluara me harqe kalohet në të dy krahët e hajatit. Kisha përbëhet nga narteksti, që sot është thuajse i bashkuar me naosin, naosi dhe ambienti i altarit.

Kisha në gjendjen përpara restaurimit paraqitej një bazilikë me nefin qendror më të lartë, me çati të veçantë dhe me narteks dykatesh. Në katin e poshtëm (fig. 3), narteksti komunikon me naosin, nëpërmjet tre hapësirave të ndara prej dy pilastrave të arkadave, që krijojnë tre nefat. Dy pilastri të tjera më të vogla, janë në murin perëndimor të narteksit. Nefat ndahen me dy arkada të përbëra secila prej pilastrit që krijon ambientin e altarit, kolonës së rumbullakët, pilastrit që ndan naosin nga narteksti dhe pilastrit në murin perëndimor. Harqet në pjesën e narteksit janë në kuotë më të lartë, për të lejuar formimin e një ambienti të vetëm në katin e dytë (fig. 4).

Ambienti i altarit ndahet nga naosi me një ikonostas të drunjtë, me vlerë artistike, që mban datën 1786. Bema lidhet direkt me nefin qendror të naosit; ajo është pak më e ulët se nefi dhe mbulohet me qemer cilindrik me formuese lindje-perëndim. Një absidë

1) Rilevimi është kryer nga autori, R. Aliaj, S. Dashit dhe L. Suli; vizatimet janë të S. Dashit; fotografite të R. Veselit, H. Çollakut dhe autorit. Punimet e restaurimit janë kryer nga Ateljeja e Tiranës nën drejtimin e autorit dhe F. Topullit.

2) H. Inalcik, *Hicri 835 Sureti Defter-i Sançak i Arvanid*, Ankara 1954; 60 a. Është interesant të vërejmë ngjashmërinë e emrit të atëhershëm Pindarhundi me emrin e fshatit, që deri vonë shqiptohej Pendarhandi dhe Perhandi.

Fig. 1

e lartë zë tërë anën lindore të bemës. Bema ndahet nga prothezis dhe diakonikon me pilastra në formë L-je. Të dy këta ambiente anësore, mbulohen me qemerë cilindrik dhe komunikojnë si me bemën, ashtu dhe me naosin, nëpërmjet dy hapësirave të mbuluara me hark. Përpara restaurimit këto ambiente ishin mjaft të errta, sepse ritaret ishin murosuar në një kohë të dytë.

Nefi qendror është më i gjërë dhe më i lartë se të dy nefet e tjerë (tab. I). Ai është i mbuluar me kapriata dhe tavan dërrasash në pjesën që i takon nefit, ndërsa me tavan suvaje, mbi kollona, në pjesën e narteksit. Naosi ndriçohet nga 6 dritare, nga tre në pjesët e sipërme të mureve verior dhe jugor të nefit qendror. Dritaret ishin të vendosura në anën e brendshme të mureve dhe të punuara me xhamë të ngjyrosura, të vendosur brenda një skeleti allçije njësoj si dritaret e xhamive. Në njerën prej tyre, në një xham me ngjyrë të kuqe, lexohet data 1786. Në këtë vit kishës i është bërë një riparim i rëndësishëm; janë vendosur dritaret, është suvatuar e tëra dhe është ndërtuar çatia e re dhe tavan. Nën një shtresë të vonë boje, vërejmë se në këtë kohë kisha nuk ishte pikturuar, por janë bërë disa dekore floreale, nën tavan dhe rreth dritareve.

Kati i dytë i narteksit është me dysheme prej dërrase. Ndryshe nga kati i parë, thuajse i errët, ky kat ndriçohet nga tre dritare. Në të hiqej nga krahu verior i hajatit, nëpërmjet një shkalle guri, ngjitur murit verior të kishës. Një parmak i drunjtë krijonte një tribunë, që hapej vetëm në nefin qendror, sepse në dy nefet anësore parmaku ishte formal, nga që në atë nivel ishte tavan i harkuar nën çatitë e nefeve.

Naosi komunikonte me hajatin, nëpërmjet dy dyerve të mbuluara me harqe prej guri. Hajati ishte i ndërtuar me mure prej guri dhe llaç gëlqere dhe ndriçohet nëpërmjet disa dritareve të ngushta si frengji. Dy ambiente ishin krijuar në anën verilindore dhe juglindore. Ai nga jugu si vend pagëzimi, ndërsa ai nga veriu duhet të ishte ndonjë ambient ndihmës për shërbyesit e kishës, sepse në të kishte një oxhak, tymi i të cilit kishte nxiirë së tepërmi një pjesë të murit verior të kishës.

Nga jashtë, kisha paraqitet me nefin qendror të naosit dhe narteksin të ngritur ndaj nefave anësore dhe hajateve, që janë me të njëjtën çati. Në nivel më të ulët është dhe çatia dyujse e bemës. Në anën lindore dalin tre absida, njëra pesëfaqëshe në mes dhe dy të vogla trefaqëshe anash (tab. II, 2).

Në faqen e mesit të absidës qendrore është një

dritare treshe me të tre hapsirat në të njëjtin nivel. Kolonat ndarëse të saj janë prej tullash të rrumbullakuara në faqen e jashtme dhe mbarojnë me nga një kapitel prej tulle të gdhendur. Mbi kapitelet kemi nga tre rreshta tullash, pastaj, fillojnë harqet e dritareve. Pjesët e shpatullave dhe kolonave, nën nivelin e kapiteleve, kanë fugat gati sa trashësia e tullave, ndërsa pjesët mbi kapitelet dhe harqet janë me fuga dy trashësi tullash. Për të siguruar një trashësi të tillë fuge në fasadë, ndërmjet dy tullave në dukje ka nga një tullë ose copë tjegulle të fshehur nën llaçin e fugës. Një rresht tullash në këmbë rrethon, edhe këtu, tullat e dritareve.

Dy absidat e vogla kanë patur dikur nga një dritare, sot të zënë me mur. Shpatullat e dritareve janë me tulla të ngushta, e tillë është dhe mbulesa me hark e saj. Një rresht tullash të vëna në këmbë rrethonin këto tulla anash dritareve.

Muret e vetë kishës janë ndërtuar me tulla dhe gurë. Megjithatë në pamjen e parë muret duken të shtrëngullt, në vërejmë një rregullsi në ndërtimin e tyre, në vendosjen e tullave në rreshta horizontalë dhe, ndërmjet gurëve. Tullat ndërmjet gurëve janë të vendosur horizontalisht njera mbi tjetrën. Gurët janë të papunuar dhe pak a shumë të rregullt. Rrallë shi-

hen gurë çmërsi. Aty këtu, në mure, janë vrimat e skeleve të përdorura gjatë ndërtimit. Fugat që dallojmë në fasadën lindore, janë krijuar duke thelluar llaçin me mistri në mes dhe, duke mbushur fuga me një llaç në të kuqëremtë me copa tullash të shtypura. Në pjesën më të madhe kjo mbushje ruhej, ndërsa atje ku kishte rënë, dukeshin fugat e tipit të mësipërm. Duke u nisur nga jonjëtrajtshmëria e fugave, bindemi se mbushja e tyre është e njëkohëshme me përfundimin e mureve.

Muratura e absidës përfundon me dy rreshta tullash, mbi të cilat është ndërtuar korniza prej katër rreshta tullash të vendosura alternativisht, njëri në formë dhëmbësharre dhe tjetri mbi të, i drejtë ku llaçi mbi dhëmbin e sharrës ndjek tullën (tab. V, 1). Absida është e mbuluar me disa lloje tjegullash, prej të cilave dallojmë mjaft tjegulla solide të madhësive mesatare. Absidave të vogla u mungon çatia, ajo nga jugu nuk kishte as kornizë, ndërsa ajo nga veriu ruante një pjesë të kornizës, të ndërtuar me tulla të vogla dhe me dy rradhe dhëmbë sharre.

Në anën lindore të kishës, pjesa e vjetër, dallohet qartë sepse teknika e mureve të hajatit ishte e ndryshme nga muri bizantin. Muri lindor i diakonikonit mbaron lart pa kornizë dhe, çatia mbi të, vjen njëllaj

Fig. 2

si tek muri lindor i hajatit; një tra në anë të murit dhe, patavrat me tjegullat direkt mbi të. Muri lindor që i takon prothezisë, ruan, edhe pse jo të plotë, kornizën e vjetër, ajo është me një kënd 30-35 gradë dhe me pjesën e poshtme horizontale (tab. VI, 1). Bëma ngrihet pak mbi çatitë e nefave anësore dhe, në të, nuk ruhet as edhe një gjurmë kornizë. Në murin lindor të saj, i cili del mbi absidën, duket qemeri me tulla të vendosura në mënyrë radiale. Edhe në këtë çati në gjatë tjegulla solene, si dhe tjegulla të mëdha të harkuara.

Muret e naosit dhe narteksit, brenda hajatit, ishin të tëra të lyera me gëlqere dhe bile, në ndonjë vend, edhe të suvatuara keq. Megjithatë, leximi i monumentit mund të bëhet qartë. Në të dallojmë tri teknika ndërtimi të periudhës bizantine, të dallueshme njëra nga tjetra.

Në murin verior të naosit, në nivele të ndryshme, kemi dy dritare të murosura dhe një portë në mes tyre (tab. III, 1). Njera dritare i takon prothezisë, tjetra narteksit. Dritarja e prothezisë është e ngushtë, me lartësi mesatare. Ajo rrethohet me dy rradhë të shkallëzuara tullash horizontale dhe mbulohet me harqe tullash radiale. E tillë është edhe dritarja e narteksit, gati tërësisht e mbuluar me shkallë prej guri që shpinë në katin e dytë të narteksit. Teknika e ndërtimit të murit është gati e njëjtë me atë të fasadës lindore. I vetmi ndryshim qëndron në rregullshmërinë më të pakët që vërehet këtu sepse rradhët e tullave nuk vazhdojnë në tërë gjatësinë e murit. Një gjë e tillë duhet të jetë shkaktuar nga përdorimi i gurëve të madhësive të ndryshme dhe nga punimi, në të njëjtën kohë, i shumë muratorëve. Megjithatë muri ka një pamje uniforme. Në disa vrima që ka në mure dallohet edhe struktura e brezave të drunjtë, që ruhen edhe sot.

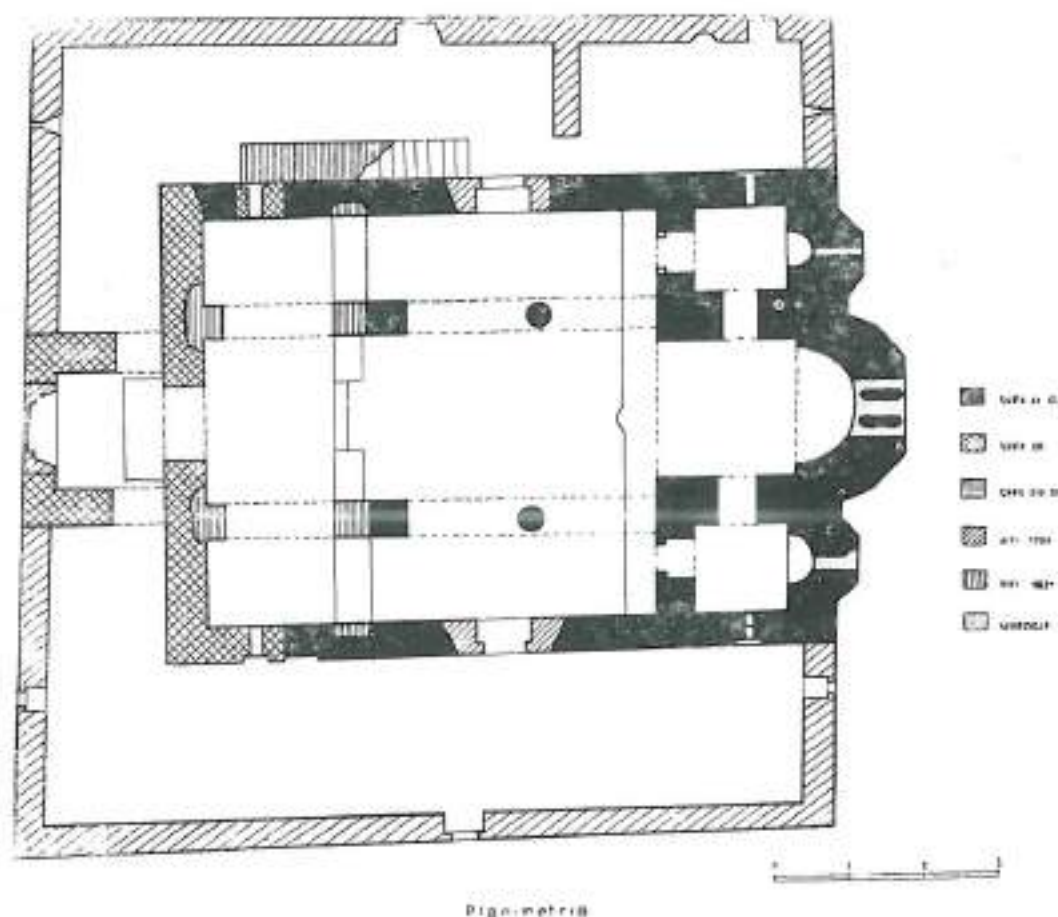
Afërsisht, në mes të faqes veriore, ndodhet porta që lidh naosin me hajatit. Shpatullat e saj janë prej gurësh të gdhendur. Muri, në të dy anët e portës dhe mbi të, është prej guri dhe i shtrënguar, ndërsa fugat e kontaktit me murin me tulla e gurë që kemi përshkruar deri tash, janë mjaft të qarta. Ky mur dallohet edhe nga muret e tjerë me tulla dhe duhet të jetë mjaft i vonë. Po të vërejmë me vemendje fugën në lindje të portës, do të shohim se tullat e murit në të, janë në një vijë vertikale rreth 32 cm. nga shpatullat e portës, megjithëse vënde-vënde janë munduar të lidhin murin e vjetër me të riun. Në të njëjtin plan vertikal, në anën e brendshme të murit dallohet një pjesë e vogël e kësaj fuge, gjë që na jep të kuptojmë se kemi të bëjmë me një portë dhe jo nike. Në pjesën e sipërme të fugës janë tre tulla të vendosura në mënyrë radiale, që dëshmojnë se kjo portë ka qenë mbu-

luar me hark. Në anën tjetër të portës fuga është e rregullt, kështu që përmasat e portës nuk nxirren dot.

Në pjesën që i takon narteksit, dallohet fuga e kontaktit të dy mureve: murit me gurë e tulla të përzjera dhe, murit me gurë dhe breza tullash. Kjo fugë nuk shkonte deri në tërë lartësinë e murit, sepse në pjesën e sipërme, ka dy rradhë kluasonazhi me dy tulla vertikale, që shkojnë të plata deri tek muri i ri mbi portë. Brezat me tulla janë në distanca të ndryshme dhe kanë katër ose pesë rreshta, të cilët kalonin edhe në faqen perëndimore të narteksit. Në këtë faqe mungon teknika me gurë e tulla të përzjerë, ndërsa në pjesën e sipërme kemi katër rreshta kluasonazhi. Në nivelin e tokës muri formonte një dhëmb prej disa centimetrash. Matja e tullave të këtij dhëmbi na tregoi, se ato janë të njëjta me tullat e muraturës me gurë e tulla të përzjerë.

Me breza tullash janë edhe faqet veriore dhe jugore të këmbanores, e cila në pjesën më të madhe ishte e suvatuar, e vende-vende, në faqet e brendshme ka fragmente afreskash. Këmbanorja përbëhet prej katër pjesësh të vendosura njëra mbi tjetrën. Pjesa e parë është paralelopipedike dhe e lidhur me narteksin (tab. II, 1). Nga ana perëndimore ka një hapësirë të murosuar, ku është lënë porta qendrore mbuluar me dy harqe tullash të shkallëzuar, e rrethuar edhe nga një tullë për së gjati, ndërsa nga jugu dhe veriu ka dy hapësira të ulta me hark, në vëndtakimin me murin perëndimor të narteksit. Afërsisht, në lartësinë e mureve anësore të naosit, këmbanorja pëson një ngushtim të vogël, nëpërmjet një dhëmbi, duke ruajtur në këtë pjesë formën e paralelopipedit. Në të tre anët, në dukje ajo kishte dritare të ndryshme nga njera tjetra; ato nga jugu dhe perëndimi ishin dyshe, ndërsa ajo nga veriu njëshe. Dritarja nga jugu ruan formën e saj të vjetër. Dy pjesët e dritares ndahen me një shtyllë drejtkëndëshe e futur më brenda faqes së këmbanores. Në planin e shtyllës janë edhe harqet e secilës pjesë të dritares duke krijuar mbi to një fushë që ishte e suvatuar, si edhe gjithë faqja jugore e këmbanores. Në këtë mënyrë nuk mund të gjykojmë për teknikën e ndërtimit dhe për dekorin e dritares dyshe. Edhe në faqen veriore ka patur një dritare dyshe, por me prishjen e shtyllës së mesit, janë rrëzuar harqet e vogël dhe fusha mbi to, duke mbetur gjurmët e fillimeve të tyre, harku i madh prej tullash dhe në brendësi të murit arkitrarët e drunjtë. Pra, është mbuluar me hark vetëm faqja e jashtme e murit.

Krejt e ndryshme paraqitet gjendja në anën perëndimore të këmbanores, ku ishin vendosur dy këmbana gjatë një marëmetimi në vitin 1931, siç rezultoi nga data e mbishkrimit që gjindej në suva. Në

Planimetria

Fig. 3

këtë kohë janë hequr: shtylla e mesit, shpatullat e harqeve dhe vetë harqet, dhe janë zëvendësuar me struktura të reja. Gjatë këtij meremetimi është shtruar me soletë beton armeje, një dyshe me mbi nivelin e harkut të portës perëndimore, për ti shërbyer rënies së këmbanave. Për këtë qëllim është kthyer në portë, edhe dritarja më nga veriu e katit të dytë të murit perëndimor të narteksit. Pjesa e dytë e këmbanores mbaron me një kornizë të suvatuar rreth 20 cm. të lartë, por pak e dalur. Pjesa e tretë e këmbanores është cilindrike dhe e ndërtuar me tulla të trasha dhe fuga llaçi të zakonshme. Tri ditare kuadratike të vogla ndodhen në jugë, perëndim dhe veri. Ky cilindër përfundon me kornizë, një rresht tullash në formë dhëmbësharre dhe një rresht tullash të drejta mbi to. Mbi të fillon një cilindër, pak më i vogël dhe shumë më i ulët, i mbuluar me tjegulla. Nga ana e brendshme e këmbanores vërejmë, se mbulesa është një kupol i çrregullt, më i lartë se zakonisht dhe i ndërtuar me tulla. Tre trarë, të vendosur në drejtimin

veri-jugë, mendojmë se do të kenë shërbyer për të vendosur këmbanat.

Muri jugor i kishës është i tëri në dukje dhe, na jep mundësinë të studjojmë me mirë fazat e ndryshme të ndërtimit (tab. III, 2). Në përgjithësi, ai është i njëjtë me atë të verit: një dritare në narteks, një në diakonikon dhe një derë në pjesën që i takon naosit. Si dritaret, ashtu dhe porta, janë me të njëjtën teknikë si ato të murit verior. Dritarja e narteksit në muret e fazës së dytë, është në nivel më të ulët se dritarja e diakonikonit. Edhe në këtë anë porta është hapur më vonë, duke sjellë prishjen e murit që ishte mbi të.

Në murin që i takon narteksit është fuga e kontaktit të murit të kishës së parë me rindërtimin me breza tullash. Në pjesën e poshtme, fuga është vertikale dhe, duke gjykuar nga fakti se tullat janë të tëra të plota nga ana e fugës, arrijmë në përfundimin, se kemi të bëjmë me shpatulla porte. Në një lartësi rreth 2 m. nga toka, fuga e kontaktit është një

vijë horizontale 70 cm. e gjatë. Pastaj, muri më i vjetër ka aty një hark me tulla, që ruhet pjesërisht, më lart të të cilit fuga shkon vertikalisht. Pra, kemi të bëjmë me një nike relativisht të madhe, që rrethonte portën dhe që mbulohej me një hark tullash radiale, brenda një kornize tullash gjatësore.

Në qoshen jugperëndimore, muri me breza tullash ndërpritet me një fugë të pjerrët, mbi të cilën kemi murin me kluasonazh. Kjo fugë e pjerrët, për drejtimin e së cilës janë përdorur edhe copa tjegullash, na bën të mendojmë se çatia e narteksit, pas rindërtimit, ka qenë me rrjedhje ujrash vetëm në anën perëndimore. Gjurmët që gjetëm janë të pakta për të përcaktuar mirë formën e çatisë së dikurshme, sidomos për nefat anësore, sepse kur është ndërtuar muri i katit të dytë të narteksit janë prishur pjesët e sipërme të murit më të vjetër, ndërsa pjesa e sipërme e mureve anësore ka qenë prishur kur është bërë shtesa me kluasonazh.

Muri me teknikën me kluasonazh, në anën jugore, nuk ruhet gjatë gjithë gjatësisë, por vetëm vende-vende, sepse gjatë meremetimeve të ndryshme pjesa e sipërme është prekur më tepër. Mungon kluasonazhi në pjesën qendrore ku është hapur porta e naosit, ndërsa ruhet vetëm në një vend, në pjesën më në lindje, një fragment i vogël, por i mjaftueshëm për të supozuar qënien e tij gjatë gjithë murit.

Përshkruam deri tash muret e periudhës bizantine të kishës që i takojnë narteksit, ambientit të altarit dhe nefave anësore, pra, katit të parë. Le të shohim muret e nefit qendror në pjesët që ngrihen mbi çatinë e nefave anësore dhe që përfundojnë në anën lindore me fronton. Muri që duket dhe frontoni janë të ndërtuar sipas teknikës gurë e tulla të përziera, vetëm se aty janë përdorur gurë çmersi për të ulur peshën e mureve, që ngrihen mbi harqe. Muri i frontonit ngrihet më lart se çatia e nefit qendror dhe mbaron me një kornizë me katër rreshta tullash, dy të drejta dhe dy në formë dhëmbësharre. Kjo kornizë ruhet në pjesën qendrore, ndërsa në qoshet ajo është meremetim; kjo nuk na dha mundësinë që të gjykojmë për mënyrën me të cilën lidhej me kornizën e mureve gjatësore, nga e cila ruhet një fragment mjaft i vogël, në anën jugore.

Muri jugor i nefit qendror ka tre dritare, përfaqësisht të njëllorja (tab. IV, 2). Dritaret janë të rrethuara me dy rradhë tullash radiale dhe një për së gjati. Rradha e brendshme është vënë më vonë, kur është vënë kasa e dritares, aty rreth vitit 1786. Ajo është ndërtuar me tulla të vëna pa rregull, me fuga të holla dhe, vende-vende, ka ndonjë gur. Rradha e jashtme është me tulla të rregullta dhe me fuga mjaft të gjëra, 2-3 herë sa trashësia e tullave. Ata janë

të thelluara në mes dhe pastaj të mbushura me llaç të kuqerremtë, që në pjesën më të madhe është rrëzuar. Pjesët ndërmjet dritareve janë vetëm me tulla, ngaqë për vetë ngushtësinë e tyre, përdorimi i gurëve do të binte vështirësi gjatë ndërtimit. Vetëm në pjesën e sipërme, ku fillojnë harqet dhe muri zmadhohet, kemi përdorimin e gurëve të çmersit.

Muret, anash dritareve anësore, janë me gurë gëlqerorë në pjesën e poshtme dhe gurë çmersi, në pjesën e sipërme. Në qoshen juglindore muri ruhet deri tek korniza dhe na jep mundësinë të gjykojmë për formën e parë. Mbi nivelin e dritareve shkon një rradhë tullash në tërë gjatësinë e murit, mbi të cilën është korniza, një rresht dhëmbësharre dhe një rresht tullash të drejta. Brënda fugës, mjaft të trashë, është një rresht tjetër tullash. Duke parë në një vend ku llaçi ka rënë pak, dallojmë se në fugën e trashë ndodhet një rresht tullash që nuk del deri në sipërfaqe. Nga korniza e vjetër ruhen vetëm katër tulla, të tjerat janë shtesa të vona të njëkohëshme me fundet e kornizës së anës lindore (tab. V, 2). Mbi këto tulla është një tra gjatësor në rolin e brezit dhe, mbi të, vjen e mbështetet kapriata. Në pjesën tjetër të këtij muri, menjëherë mbi dritaret, fillon një mur i ri me tulla dhe llaç balte, i ndërtuar në kohën kur është bërë çatia më 1786, sepse dhe muri mbi brezin prej druri është i njëjtë me të. Pranë vend-takimit të murit të nefit qendror me katin e dytë të narteksit është fuga, që ndan murin e vjetër me murin e ndërtuar në vitin 1931. Ky ndërtim është bërë me gurë dhe tulla të murit të vjetër dhe është i mbuluar me një çati dyujse, të njëjtë me atë të nefit qendror. Të njëjtën pamje paraqiste dhe muri verior me tri dritare dhe me pjesën mbi to, të re (tab. IV, 1).

Na mbetet të sqarojmë rindërtimet që janë bërë me ngritjen e katit të dytë të narteksit. Ngritja e tij e bërë në vitin 1931, është diktuar nga nevojat e zgjerimit të kishës. Nga mosnjohja e vlerave të monumentit këto shtesa i kanë bërë, duke hequr prej tij pjesët që i pengonin. I tillë është muri ndarës naos-narteks, nga i cili nuk dallohen gjurmë, sepse janë mbuluar nga dysHEMEJA e shtruar me pllaka. Në vendin që dikur duhet të ketë qenë muri ndarës kemi një këmbëshkallë, në mes të së cilës, është guri i portës që ka në anët nga dy vrima të çernierave, rreth të cilave rrotulloheshin kanatat e portës. Në nefat anësore, në takimin naos-narteks, dysHEMEJA nuk ka shkallë, por një kalim të pjerrët. Në faqet e pilastrave dallohet në suva një fugë, që menduam se do ishte kontakti i suvasë së vjetër me të re, pas hapjes së murit ndarës naos-narteks.

Duke qenë e pasuruar pjesa e poshtme e mureve anësore të naosit, mundëm të shohim qartë tek-

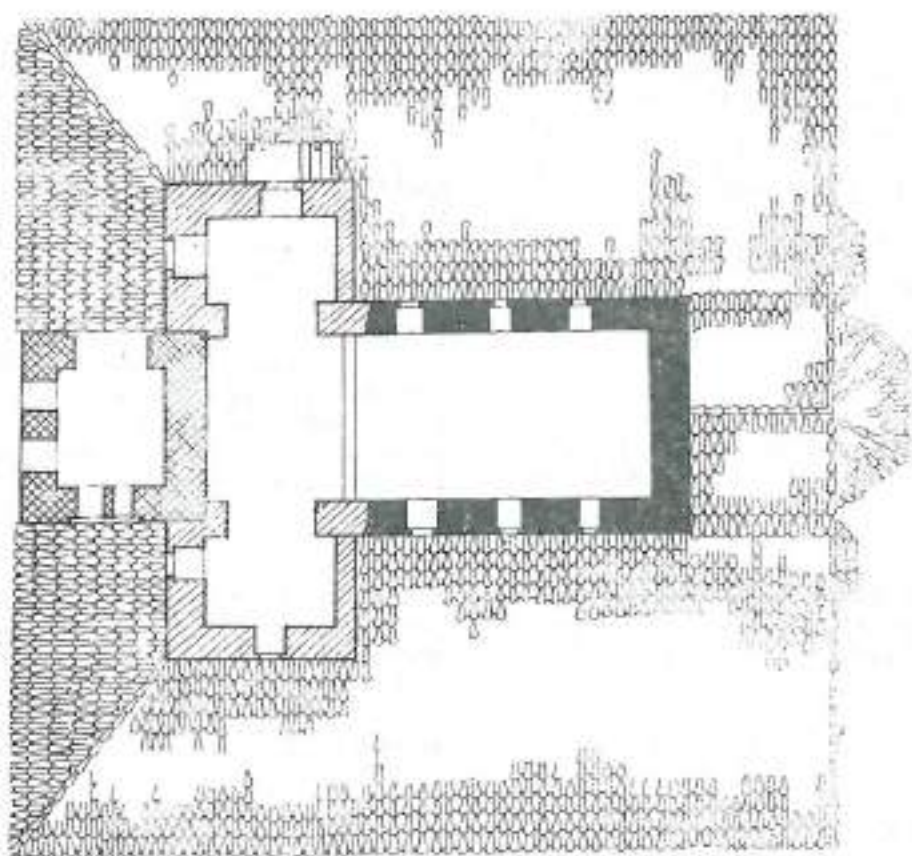
nikën e ndërtimit të mureve në anën e brendshme, e cila ishte e njëjtë si në anën e jashtme dhe takimet e mureve të vjetra me shtesat apo meremetimet e reja. Vendlidhja me murin ndarës naos-narteks, është e meremetuar. Pranë dyerve anësore të naosit, dallojmë fugat e meremetimit.

Dy fuga kontakti muresh të ndryshme gjinden pranë pilastrave që dalin nga muri perëndimor i narteksit. Ato ishin më afër pilastrave, në nivelin e dyshemesë së narteksit. Duke vërtetuar në anën e jashtme rezulton se ky mur, në pjesën e sipërme është i ri, për ta lidhur pilastrin me murin perëndimor të narteksit. Mbi këtë plastër dhe pilastrin brenda naosit, kalon një hark me mur mbi të, në të cilin mbështetej çatia e narteksit. Si mur të jashtëm të narteksit shërbenin këmbanorja dhe muret anësore të ngritura mbi narteksin e parë.

Brenda kishës na tërhoqën vëmendjen kapitelet mbi kolonat antike të arkadës. Ato janë të tipit impost

kapitel, dhe janë një imitim i kapitelit jonik. Imposti (jasteku), është punuar vetëm në anën e neftit qëndror. Ai i arkadës veriore ka të gdhendur një si fytyrë kafshe mjaft të stilizuar e dy gjethe anash (fig. 6), kurse ai i arkadës jugore ka një kryq në mes dy luleve. Dy kapitele, deri në një farë mase të ngjashëm me ta, janë përdorur për tryezën e altarit. Duhet të themi se ata të gjithë janë të një niveli të ulët. Mbi kapitelet, në drejtim të arkadave, kemi tiranta druri, që edhe sot ruhen në gjendje të mirë. Një tirant ndodhet edhe në qemerin e bemës, ndërmjet dy pilastrave që e ndajnë nga prothexisin dhe diakonikonin.

Kisha dikur ka pasur një ikonostas të gurtë, nga ai sot ruajmë vetëm pjesën përpara diakonikonit; dy shtylla anësore dhe arkitraun mbi to. Shtyllat janë me seksion të ndryshueshëm, katrore në pjesën e poshtme dhe të sipërme dhe, tetëkëndëshe në mes. Mbi to ndodhet arkitrau i rrafshët, më i gjërë dhe më i ulët se sa kolonat. Ai është prerë pjerrët në

Pigjestrina e katit IV 50

Fig. 4

anën nga naosi dhe aty janë gdhendur disa gje-
the në një motiv që përsëritet disa herë (fig. 7). Pjesa
ndërmjet arkitrut dhe harkut të kalimit naos-diako-
nikon është murosuar më vonë. Aty gjejmë dhe dy frag-
mente me të njëjtin gur të ikonostasit. Ky fakt, forma
dhe mënyra e të gdhendurit, na bëjnë të mendojmë
se ato janë fragmente të pjesshme të ikonostasit, tash-
më të zhdukur.

Sondazhet

Të dhënat që morëm nga vërtetimi direkt i monu-
mentit, na krijuan një tabllë të ndryshimeve që ka
pësuar ky gjatë ekzistencës së tij. Megjithatë, këto
nuk i quajtmë të mjaftueshme për të hartuar projektin
e restaurimit, sepse një sërë të dhënash mund të me-
rreshin vetëm nëpërmjet sondazheve në muret dhe
terrenin pranë.

Problemet që deshëm të sqaronim ishin: ndry-
shimet e bëra në narteks si dhe format e ndryshme
të këmbanores e dritareve. Gjithashtu, duke pasur
parasysh mbushjen me dhe në anën lindore, duhej
të përcaktonim nivelin e dikurshëm të terrenit.

Në radhë të parë sonduam dyshemen e naosit
pranë kolonës së arkades veriore ku muagonte një
pjesë e dyshemesë së re. Mbas pastrimit të shtresës
së pllakave dhe llaçit të çimentos, mbi të cilën ato
janë vendosur, doli një fragment dyshemeje prej tu-
llash të rrafshta me përmasa të njëjta me tullat e
përdorura në ndërtimin e parë. Në disa vende të
tjera ku pllakat e çimentos mungonin, gjetëm një
shtresë me rrasa guri, ndoshta ndonjë meremetim
i dyshemesë së parë.

Për të sqaruar përfundimisht formën e parë të
narteksit, sonduam, në fillim, vendin ku duhej të ishte
muri ndarës naos-narteks. Menjëherë, nën dyshemen
e re, gjetëm themelin e murit të dikurshëm, që vërte-
tonte mendimin tonë për këtë gjë. Pranë themelit, në
anën veriore, gjetëm një kapitel jonik që është sjellë
bashkë me materialet e tjera arkeologjike nga Pajani.

Mbasi zbuluam themelin vendasëm të sondojmë
në pilastrot e mëdha. Sonduam në faqen jugore të pi-
lastrit jugor dhe vërtetëm së gjithë pjesa që i takonte
murit ndarës naos-narteks, është mur i ri. Një gjë
e tillë ka ndodhur, sepse është prishur gjithë muri
ndarës dhe ka qenë e vështirë ti jepej forma e rre-
gullt pjesës që mbetej anash pilastrot. Në këtë më-
nyrë edhe fuga që ne dallonim ishte jo fugë suvaje,
por fugë e dy mureve. Të njëjtin rezultat na dha dhe
sondazhi që kryem në katin e dytë të narteksit.

Për të sqaruar më mirë ndryshimet e bëra në vi-
tin 1931 në narteks, sonduam në pilastrot e vogla që

dilnin nga muri perëndimor dhe rezultoj se të dyja
ato janë shtuar pa në këtë kohë. Mbi këto pilastrot
janë hedhur harqet, që janë në katin e dytë të nar-
teksit, si dhe muret mbi to.

Për të shikuar muraturën e katit të dytë të këmba-
nores, që ishte e suvatuar, sonduam në dritaren e
verit, duke zhveshur një pjesë të suvasë pranë shpa-
tullave të dritares. Muri rezultoi me gurë dhe breza tu-
llash, pra, e gjithë këmbanorja ishte ndërtuar në fa-
zën e dytë bizantine. Gjithashtu pastruam një pjesë
të suvasë, nga ana lindore e këmbanores, në katin e
dytë të narteksit, ku doli, që brezat e tullave ishin
vetëm pranë qosheve, ndërsa gjithë muri ishte ndër-
tuar me gurë. Një gjë e tillë duket se është bërë nga
që faqja lindore është më pak në dukje.

Vërejtëm më sipër, se dritaret e nefave qëndrore
kishin rreth tyre nga një rradhë tullash të ndërtuar më
vonë. Për të përcaktuar format e vjetra sonduam një-
rën prej tyre. (tab. VI, 4). Pasi hoqëm tullat e shtruara
dhe pastruam murin e vjetër, na rezultoi që në fugat
e trasha, ndërmjet tullave, ishin disa tulla të futur the-
llë 7-8 cm., të tëra të thyera në pjesën ku ishin vendo-
sur tullat e reja. Pra, këto tulla, formonin një rradhë
të dytë 7-8 cm. më thellë se e para. Kjo teknikë me
fuga të gjëra dhe tulla brenda tyre është e njëjtë
me teknikën e muraturës mbi dritaret, që ne pamë në
qoshen juglindore, si dhe në dritaren treshë të absidës
së mesit.

Për të caktuar nivelin në të cilin do të ulnim
dherat, gërmuam, ndërmjet absidës së madhe dhe
absidës së vogël jugore. Kjo pjesë ishte me mbushje
dhe ka qenë përdorur si varrezë. Pasi gërmuam 80 cm.
në thellësi, arritëm në tabanin e vjetër. Në atë nivel
muri formonte një dhëmb, pra, themeli aty ishte më
i gjerë. Duke vazhduar gërmimin në tërë absiden, re-
zultoi se themeli ishte ndërtuar jo poligonal si muri
i absidës mbi të, por gjysëm rrethor (tab. V, 3). Një
gjë e tillë na bëri të dyshojmë në se ky mur ishte
themeli, apo muri i ndonjë kishe më të vjetër. Këtë
ide na e përforcoi gërmimi që vazhduam pranë absi-
dës së vogël, ku muret mbi nivelin e tokës nuk për-
putheshin me ata nën to. Në pjesën ndërmjet dy
absideve muri nën dhe ishte më i ngushtë se muri
mbi të dhe formonte një si xhep. Pikërisht rreth atij
vendi, gjetëm fragmente mjaft të vogla suvaje të
pikturuar. Ky xhep kishte një lartësi prej 20 cm., postaj
më poshtë, për rreth 30-40 cm. muri ishte me gurë
dhe tulla të përzjera. Në këtë nivel muri vazhdonte
vetëm me gurë dhe pa llaç. Nga matjet na resul-
toi se dyshemeja e ambientit të altarit ishte në ni-
velin e takimit të murit pa llaç dhe atij me llaç. Për
të zgjidhur përfundimisht lidhjet ndërmjet mureve që
takuam më lart, sonduam në anën e brëndshme të

Fig. 5

absides duke hequr suvan e re, rreth 1 m., në mënyrë që të përfshihej edhe muri me gurë me tulla të përzjera i absides pesëfaqëshe. Pas pastrimit muri na rezultoi i tëri i një dare. Përveç kësaj, në disa vende, gjetëm të pashkëputura nga muri copa të vogla suvaja të ngjyrosura, të njëjta me fragmentet që ishin të hëdhura në anën e jashtme. Në këtë mënyrë arrijmë në përfundimin, se kisha që ruhet sot nuk është ndërtuar mbi ndonjë kishë më të vjetër.

Fazot e ndërtimit

Me përfundimin e sondazheve i vumë vehtes si detyrë, për të sqaruar ndryshimet në kohë, që i janë bërë monumentit. Në fillim, kisha ka qenë ndërtuar si bazilikë trenëfshë me nefin qendror të ngritur lart dhe me narteks. Nga kjo ruajmë pjesët që i takojnë ambientit të altarit, naosit dhe pjesërisht muret veriore dhe jugore të narteksit. Përsa i përket ambientit të altarit, mund të themi se, në vija të përgjithëshme,

ai ruhet edhe sot në formën e tij të parë. Janë zënë vetëm dritaret, si të absidave, ashtu dhe ato në anët veriore dhe jugore. Gjithashtu është transformuar dysHEMEJA dhe, në pjesën më të madhe, është zhdukur ikonostasi.

Naosi i fazës së parë bizantine ruhet i plotë në muret gjatësore, si për ata të nefave anësore, ashtu dhe për muret mbi arkada të nefit qendror. Mungon, nga që është prishur në vitin 1931, i tërë muri ndarës naos-narteks, nga i cili ruhet themeli dhe pragu i portës. Narteksi i fazës së parë bizantine ruhet jo i plotë. Më vonë gjysma e anës perëndimore është prishur dhe është rindërtuar së bashku me këmbanoren. Ka shumë të ngjarë që dëshira për këmbanore të ketë qenë shkak i këtij rindërtimi.

Forma e dikurshme e narteksit, mund të ndiqet në planimetri dhe në të dy anët më të ngushta, që sot ruhen të përgjysmuara. Në ato anë kishte nga një derë rreth së cilës vinte një nike o harkuar, që fillonte në lartësi 1 m. nga toka. Muri perëndimor i narteksit të fazës së parë bizantine, mund të ndiqet vetëm në planimetri. Si shenjë dalluese e mureve të fazës së parë bizantine është teknika e ndërtimit me gurë e tulla të vendosura horizontalisht, ndërmjet gurëve dhe rradhëve.

Faza e dytë bizantine, dallohet prej murit me gurë dhe breza tullash të trasha, zakonisht në 4, e me

Fig. 6

Fig. 7

rallë në 5 rradhë. Gjatë këtij rindërtimi, është ngritur që nga dyshemeja, muri i narteksit dhe këmbanorja, e cila është lidhur organikisht me këtë mur. Në anët e ngushta, narteksit i ri, në vend të dyerve kishte dritare, që ripërsërisht format e dritareve të ambientit të altarit. E paqartë mbetet forma e mbulesës së narteksit në këtë fazë ndërtimi. Dimë, se në anën jugore, çatia përfundon me kalikan, por ajo që ka mbetur nga muri i vjetër nuk na lejon të flasim më tepër. Mundet që kalikani të mbronte vertikalisht murin naos-narteks, i cili në pjesët e nefave anësore do të duhej të dilte më lart se çatia e këtyre të fundit.

Më vonë, kisha pëson një meremetim tjetër, që ne po e quajmë faza e tretë bizantine. Gjatë këtij meremetimi shtohen muret anësore të kishës me tre ose katër rreshta klausonazhi, sipas vendit, duke zhdukur edhe gjurmët e kornizave, që kanë qenë mbi muret anësore. Ky mur i ri nuk fillon kudo në të njëjtin nivel. Kjo tregon se gjatë ndërtimit të tij muret e vjetra janë prishur edhe nën nivelin e kornizës. Në murin perëndimor kemi më tepër rradhë me klausonazh, sepse çatia e narteksit, në këtë anë, ishte më e ulët se çatitë e nefave anësore. Ka mjaft të ngjarë që ky rindërtim të jetë bërë për të zvogëluar pjerësinë e çatisë, e cila në këtë mënyrë kthehet e bëhet normale.

Rindërtim tjetër i rëndësishëm ishte ai i vitit 1786. Gjatë kësaj kohe bëhet një meremetim që prek tërë

kishën; shtohen hajatat dhe rindërtohen çatitë me tavanat. Që hajatat dhe rindërtimet e tjera janë të një kohe ne kemi vetëm një argument; disa prej trarëve të çatisë së nefave anësore, ku qe varur tavani, kalonin deri në një pjesë të konsiderueshme të çatisë së hajatit. Ky rindërtim, që fsheh gati tërësisht ndërtimet bizantine, vetkuptohet se është bërë për të shtuar kishës ambiente ndihmëse, sepse hajati nuk mund të shërbente për kryerjen e ceremonive fetare. Gjatë këtij meremetimi janë vendosur dritaret e reja, duke prishur tullat e shpatullave të dritareve të vjetra. Në këtë kohë duket se janë rindërtuar edhe dyert anësore të naosit, që e lidhin atë me hajatin.

Rindërtimi i fundit, që e gjymtoi dhe ja ndërroi së tepërmi pamjen monumentit, qe ai i vitit 1931, kur u prish muri ndarës, ndërmjet naosit dhe narteksit, duke krijuar një ambient të vetëm bazilikal me tre nefe me tribuna në pjesën e sipërme, të ndërtuara si kat i dytë i narteksit.

Këto ishin në vija të përgjithëshme fazat e ndryshme të ndërtimit të monumentit, gjatë ekzistencës së tij shekullore. Sigurisht, meremetime të vogla i janë bërë atij në kohë, si p.sh., në qoshtet e mureve jugore dhe veriore të meremetuara më vonë, duke prishur pjesë të mureve të vjetra.

Restaurimi

Gjendja e mbulesave të monumentit ishte e tillë që kërkonte një rindërtim të plotë të tyre. Në të tilla kushte, duke pasur parasysh se vlerat e monumentit ishin të fshehura ose të gjymtuara, u mendua të restaurohej ai. Sigurisht, restaurimi i një monumenti, që ka pësuar gjatë historisë së tij qindvjeçare gjithë këto transformime, paraqiste një sërë vështirësish, si në hartimin e projektit të restaurimit, ashtu edhe në ekzekutimin e tij. Ideja kryesore e restaurimit, që mendoam të ndërmerim, ishte vënia në dukje e bazilikës bizantine, e vetmja bazilikë që ruhet në vendin tonë dhe vlerësimi i këmbanores bizantine, e vetmja këmbanore e tillë tek ne, duke krijuar mundësinë për një vlerësim shkencor dhe estetik të monumentit. Në të njëjtën kohë do të duhej të riparohim një sërë ndryshimesh të bëra në elemente të veçantë, gjithnjë, duke patur parasysh se mjaft prej tyre nuk mund të ktheheshin dot në gjendjen e parë. Do të bëheshin vetëm ato riformime që ishin të domosdoshme për qënien e ndërtesës si e tillë, pas heqjes së shtesave të vëna gjatë kohrave.

Që të realizohej ideja e jonë për restaurimin, do të duhej në rradhë të parë të hiqim shtesat mbi nar-

teks dhe hajatin e vonë. Heqja e këtij të fundit nuk krijonte ndonjë problem dhe do të nxirrte në dukje kishën, ndërsa heqja e shtesave në narteks, krijonte vështirësi për kufizimin e naosit, si në pjesën e poshtme, ashtu edhe në pjesën e sipërme. Që të rindërtohej ky mur në tërë lartësinë na u duk, në një farë mase, e panevojshme dhe e dëmshme. E panevojshme, nga që nuk ka asnjë arësyje funksionale që ta kërkojmë qënien e tij në pjesën e poshtme. E dëmshme, sepse do të humbisnim gjurmët e transformimeve që monumenti ka pësuar. Prandaj menduam ta ndërtonim vetëm në pjesën e sipërme këtë mur, ku ishte i domosdoshëm për mbylljen e nefit qendror. Për këtë duhej një tra betonarme që të mbante murin, të cilin vendosëm ta lidhim me sistemin e brezave antisizmike, që do të hidhnim mbi muret anësore për të konsoliduar kishën dhe për të forcuar murin verior që ishte pjerrur.

Përveç detyrave të sipërme, do të kryenim edhe meremetimin e elementëve arkitekturale të veçantë si dritaret, një pjesë e të cilave duheshin hapur. Në të njëjtën kohë punimet e restaurimit, për vetë shkallën e ndërhyrjes në strukturë, do të na jipnin mjaft të dhëna për monumentin, të cilat ne nuk mundëm ti përfitojmë nga vrazhimi i tij dhe nga sandazhet.

Nga sa u tha më sipër projekti i restaurimit përmbante kryerjen e detyrave të mëposhtme:

- a. — Heqja e hajatit të vonë.
- b. — Prishja e shtesave në narteks.
- c. — Ndërtimi i një muri që të kufizohet në anën perëndimore, pjesën e sipërme të nefit qendror.
- d. — Ndërtimi i kornizave dhe çative të reja.
- e. — Restaurimi i gjithë dritareve.
- f. — Restaurimi i këmbanores.
- g. — Pastrimi i mureve nga sherbeti i gëlqeres.
- h. — Restaurimi i dyshemes.
- i. — Sistemimi i terrenit.

Punimet e restaurimit filluan në pranverën e vitit 1970, duke patur parasysh detyrat e më sipërme. Së pari, kryem heqjen e çative të hajatit dhe të kishës për të grumbulluar të dhëna të reja, që do të na ndihmonin për të pasuruar studimin dhe të saktësonim projektin e restaurimit. Heqja e çatisë dhe tavaneve që ruheshin në gjendje mjaft të keqe, nxori në dukje fragmente afreskash që ruheshin mbi tavanet. Në vitin 1786, kur është bërë suvatimi i mureve, nuk është prishur piktura murale. Ky suvatim është kryer pas ndërtimit të tavaneve, gjë që bëri të mundur të ruhen në frontonin e nefit qendror dhe mbi tavanet e ne-

Fig. 8

fave anësorë, fragmente të pikturës murale (tab. V, 4). Me ngritjen në fazën e tretë bizantine, të mureve anësore të kishës dhe rrjedhimisht të nivelit të çatisë, janë ngritur edhe muret që ndajnë prothezin dhe diakonikonin nga naosi (tab. VI, 2). Piktura murale mbi tavanet e nefave anësore, ndodhej pikërisht në këto mure të fazës së tretë bizantine, që është dhe «terminus ante quem» për datimin e kësaj pikturë. Ndryshimi i përbërjes së suvasë së kësaj pikturë dhe asaj që u gjet gjatë sondazheve, në anën e brendshme dhe jashtë absides, na shpie në përfundimin, se piktura e gjetur në absidë i përket një pikturimi më të vjetër të zëvendësuar tërësisht apo pjesërisht me pikturën e fazës së tretë bizantine. Njëkohësisht rezulton, se, të paktën në fazën e tretë bizantine, kisha nuk kishte tavan.

Mbas heqjes së çatisë kaluam në prishjen e mureve të hajateve, të cilët nuk i ulëm rrafsh me tokën, sepse menduam që, nga njëra anë të jenë një dëshmi e kësaj faze të ndërtimit të monumentit dhe, nga ana tjetër të shërbejnë si pilastra kondërforsë. Pas kësaj kaluam në prishjen e mureve shtesë të narteksit. Filluam nga muret e jashtme dhe pastaj me ata mbi arkadat, që ndajnë nefat, duke patur kujdes që në kontaktin me muret e vjetër të mos dëmtonim këta të fundit. Nga muret e reja shtesë nuk hoqëm pilastrat e murit perëndimor të narteksit, si dhe pjesën e poshtme të shtesave të pilastrave naos-narteks, të shtruara në rindërtimin e vitit 1931.

Mbetej akoma për të hequr rreshtat me tulla dhe llaç balte, mbi muret verior dhe jugor të nefit qendror, mbi të cilat ngrihej çatia. Pas kësaj pastruam mbushjet me tulla dhe llaç balte, në anën e frontonit, duke nxjerrë formën e tij të vjetër. Në nivelin e tavanit prej dërrasash, në murin e frontonit, ishin tre breza druri (tab. V, 5), i pari, në sipërfaqen e brendshme të murit i fshehur nën afresk dhe, dy të tjerët, në brendësi të tij, ndërsa në murin gjatësor dukej gjurma me llaç e një brezi të hequr kur është ndërtuar muri me llaç balte. Dy breza të tjerë, në nivelin e pragut të dritareve, dolën në gjendje mjaft të mirë në faqet tërthore të mureve gjatësore, pas prishjes së mureve të katit të dytë të narteksit (tab. VI, 5).

Me këtë ne përfunduam gjithë operacionet për një restaurim të monumentit dhe mbetej të fillonim punimet përforcuese. Së pari, ndërtuam sipas teknikës së vjetër, murin, që nga dritaret deri tek korniza, në vend të murit të mëparshëm, që ne e prishëm. Mbi këtë mur krijuam kornizat, përcaktimi i formës të së cilave paraqiste vështirësi, sepse ruanin vetëm 4 tulla rrudhazi në qoshen juglindore. Pra, na duhej të vendosnim formën e kornizës horizontale dhe lidhjen e saj me kornizën e pjerrët të frontimit. Duke u nisur nga

fakti se korniza e absidës duhej të kishte një vazhdimësi, ndërmjet asaj horizontale dhe të pjerrët, kornizën e re e ndërtuam me katër rreshta tullash. Lidhjen e dy kornizave të më sipërme e krijuam në analogji me kishat e tjera bizantine. Këtu patëm parasysh se muri i frontonit do të dilte mbi çatinë e nefit dhe me pjerrësi të njëjtë me dhëmbin që frontoni formonte në anën e brendshme. Lidhja e dy kornizave që ruheshin mundi të bëhej vetëm me një farë kuroature. Duhet theksuar se asnjë tullë nga kornizat e vjetra nuk u lëviz, madje një bllok i kornizës së frontonit që kishte shkarë, u shty në pozicionin e saj.

Gjatë kësaj kohe kishim përgatitur për betonim traun betonarme, që do të mbante murin perëndimor të nefit qendror. Këta trarë të betonarmuar i mbështetëm mbi pjesët e reja të pilastrave në atë nivel që, mbi të, të vendoseshin trarët e çatisë së narteksit. Që trau të luante rolin e një tiranti, mbështetjet e tij në pilastrat i realizuam si nyje rigjide, duke lidhur në të brezat betonarme të nefave anësore. Këtë mur e ndërtuam sipas teknikës së fazës së parë bizantine me gjërësi 40 cm, pra, më të ngushtë se muri i vjetër për të mos dëmtuar pamjen e së tërës. Në rastin tonë, një gjë e tillë nuk mund të bjerë në kundërshtim me historinë e monumentit dhe as të ulë vlerën e tij dokumentare. Në se me kohë do të shihet e nevojshme që të ndahet me mur naosi nga narteks, një mundësi e tillë ekziston. Ne e quajtmë të tepërt këtë, sepse ideja e restaurimit nuk ishte kthimi i monumentit në gjendjen e parë.

Pasi restauruam nefin qendror, kaluam në restaurimin e nefave anësore. Pjesa e sipërme e mureve të tyre ishte në mjaft vende e dëmtuar, ndërsa nga korniza ruhej në anën lindore të prothezis dhe vetëm i një copë tulle e thyer e vendosur 45 gradë ndaj murit në anën jugore. Ishte pikërisht ky që e pranuam si nivel të kornizës. Muret anësore i lamë siç ishin, duke bërë ndonjë riparim fare të vogël, si për t'i plotësuar deri në nivelin e kornizave, ashtu dhe për shkak se ishin të fazave të ndryshme të ndërtimit. Gjatë plotësimit të kornizës u bë njëkohësisht edhe betonimi i një brezi betonarme që kalonte në murin jugor, perëndimor dhe verior.

Restaurimi i dritareve ishte një nga detyrat e tjera që ne duhej të kryanim. Dritaret e nefit qendror i këtyrë në formën e tyre të parë, duke shtuar pjesët që ishin hequr në vitin 1786. Dritaret e tjera të murosura i hapëm të gjitha duke plotësuar, në ndonjë vend, tullat që mungonin në shpatullat dhe harqet e mbulesës. Me heqjen e murit mbushës rezultoi se dritarja treshe e absidës i kishte kolonat prej tulle në tërë gjërësinë e murit (tab. VI, 3). Mbi tullën kapitël kalonte një tirant druri, i cili akoma dhe sot ishte

Fig. 9

në gjendje të mirë. Shpatullat e dritares dhe kolonat ruanin fragmente suvaje me afreskë, që arrinin deri në 10 cm, nga sipërfaqja e jashtme e murit.

Krahas punimeve restauruese, që përshkruam deri tash, kryem edhe pastrimin e mureve të jashtme nga sherbeti i gëlqeres, një operacion mjaft i vështirë. Praktikuam disa mënyra, si pastrimin mekanik me gur zmerilio dhe me furçë çeliku, ashtu dhe pastrimin kimik me solucion 10% të acidit klorhidrik, i cili grryente ose zbuste shtresën e gëlqeres. Këto metoda na dhan rezultate pak a shumë të kënaqëshme. Me mënyrën e fundit ne arritëm të ruanim edhe pamjen e vjetër të sipërfaqes së mureve, sepse tullat me që ishin të forta nuk grryeshin lehtë.

Punimi i fundit që kryem në anën e jashtme, ishte restaurimi i këmbanores. Në fillim zhveshëm këmbanoren nga suvaja, që të mund të parashikonim riparimet që duheshin bërë dhe të sqaronim më mirë format e vjetra. Dritarja dyshe jugore ruhej e tëra me gjithë dekorin e saj. Kolona e mesit përbëhej prej dy gurësh çmërsi, ndërmjet të cilëve kishte dy tulla. Fusha mbi harqet e vegjël ishte e dekoruar me copa tjegullash që ndiqnin këto harqe. Duke qënë se këmbanorja ishte një element i rëndësishëm në formulimin arki-

tëtonik të kishës, vendosëm të bëjmë rikompozimin e pjesëve të humbura, si në dritaren veriore që ruhej pjesërisht, ashtu edhe në dritaren perëndimore të transformuar tërësisht. Nga pesha e kolonës së mesit ishte dëmtuar, duke pësuar një ulje, dhe harku i hyrjes qendrore tek këmbanorja. Restaurimin e filluam me plotësimin e pjesëve të hequra në dritaren dyshe të anës veriore, duke zëvendësuar mjaft gurë të thërrmuar në qoshen veriperëndimore të këmbanores. Pastaj kaluam në anën perëndimore, ku, së pari, forcuan harkun e poshtëm me struktura druri dhe, më tej, vazhduam me forcimin e pjesës së sipërme. Pas kësaj hoqëm kolonën e mesit dhe riparuam dy harqet e poshtme me tulla. Së fundi, rikompozuam dritaren dyshe njëlloj si të tjerat. Restaurimin e këmbanores e përfunduam duke riparuar tamburin e rumbullakët të dëmtuar nga çatia e katit të dytë të narteksit, si dhe duke pastruar muret nga sherbeti dhe mbeturinat e suvasë.

Krahas punimeve restauruese, në anën e jashtme dhe strukturat e monumentit, kryem edhe punime në interior. Ndoqëm kriterin e lënies në dukje të pjesëve të monumentit, të cilat ishin të zhveshura nga suvaja; të tilla qënë pjesët e fronave, si në murin verior të

noasit, ashtu dhe në atë jugor. Kjo lejonte të shihej teknika e ndërtimit të mureve dhe rindërtimet e ndryshme. Përsa i takon dyshemes, duke qënë se kjo ishte e shtruar me pllaka çimentoje, i hoqëm ato dhe na doli një dysheme me rrasa guri, e cila mendojmë se duhet të jetë e vitit 1786. Në afërsi të dy kolonave të rrumbullakta gjetëm fragmente të dyshemesë së dikurshme me tulla e gurë. Madhësia e këtyre fragmenteve nuk na lejonte të gjykonim mbi formën e dyshemes së dikurshme. U mjaftuam me heqjen vetëm të dyshemesë së re duke lënë dyshemen e vjetër ashtu si e gjetëm. Plotësuam me pllaka guri vetëm disa pjesë të dëmtuara, pranë themeleve të murit ndarës naos-narteks, duke lënë në dukje këtë të fundit.

Në këtë mënyrë përfunduam restaurimin e këtij monumenti, sipas idesë që parashtuam (fig. 8). Me këta punime monumenti na paraqitet në vija të përgjithëshme në gjendjen pas fazës së tretë bizantine, duke patur gjurmët e gjithë transformimeve të mëvonëshme. Sigurisht, tashti është e mundur të japim një gjykim mbi kriteret që përdorëm dhe cilësinë e punimeve. Mendojmë se me restaurimin që kryem dham mundësi të paraqitet monumenti në tërësinë e tij dhe të vlerësohet, si nga ana estetike, ashtu edhe nga ana shkencore. Në të njëjtën kohë, monumenti ruan pamjen e vjetër, sepse heqja e shtresave të suvasë dhe gëlqeres nuk shkaktoi dëmtimin e cipës së jashtme të tullave. Nga një kishë që nuk tregonte vjetërsinë dhe tipin, ne sot kemi përpara një bazilikë bizantine me këmbanore unike për vendin tonë (fig. 9).

Datimi

Për datimin e kishës së shën-Kollit të Perondisë dhe të ndërtimeve kryesore të saj, ne nuk disponojmë të dhëna burimore apo epigrafike. Kështu që na mbetet të bëjmë krahasime tipologjike, si në pikpamje të planimetrisë, ashtu edhe të teknikës së ndërtimit, me kisha të tjera të vendit tonë dhe të vendeve fqinje.

Bazilikat bizantine fillojnë të ndërtohen si një ripërtëritje e traditave të dikurshme, në pjesët qëndrore dhe perëndimore të gadishullit Ballkanik, ku siç dihet, duke filluar që nga shek. IX-XI ndërtohen një numur i

madh bazilikash, si të tipit oriental mbuluar me qemere, ashtu dhe të trajtës helenistike mbuluar me çati druri, në një kohë kur në kryeqytet ndërtohen tashmë vetëm kisha të tipit kryq i brendëshkruar me kupol. Bazilikat e përmasave pak a shumë të vogla, ndërtohen në mjaft vende të Ballkanit në fund të shek. XI³⁾. Në disa prej tyre gjejmë paralelizma, si në formën planimetrike, ashtu edhe në elemente të veçantë. Me shën-Stefanin e Kosturit⁴⁾, monumenti në fjalë ka të afërt bëmën të mbuluar me qemer në nivel më të ulët se nafi qëndror, i cili është më i zhvilluar. Një element tjetër, që na shtynë të mendojmë për një datim të hershëm dhe që dëshmon për një lidhje me tipe dhe shembuj më të hershme, është forma e pilastrave, në anën e mbientit të altarit, që krijon dy volume: protezis dhe diakonikonin, pak a shumë të ndarë nga bema, që në bazilikat e fundit të shek. XI nuk haset. Me interes është dhe shqyrtimi i teknikës së ndërtimit të mureve: teknikë e përzjerë me gurë e tulla ndërmjet tyre, dhe shpesh, ndërmjet radhëve të gurëve. Është e qartë se kjo teknikë është pararendëse e teknikës me klasonazh, ku përdoren tulla vertikale ndërmjet gurëve dhe radhë tullash. Shembullin më të hershëm të klasonazhit ne e kemi në mesin e shek. XII në Kossin të Përmetit.⁵⁾

Duke u nisur nga gjykimet e më sipërme, mendojmë se faza e parë e kishës së Perondisë, duhet të jetë ndërtuar në gjysmën e dytë të shek. XI, gjithnjë duke mbetur vend për kërkime dhe krahasime të mëtejshme, si në drejtim të tipit, ashtu edhe në drejtim të elementeve të veçantë.

Për fazën e dytë të ndërtimit kemi dy të dhëna për t'ia datuar në fillim të shek. XIII. Së pari, teknikën e ndërtimit, që e hasim në muret e fillimit të shek. XIII në kalanë e Beratit, të datuara më së miri nga monogrami i Mihal Engjëll Komnenit⁶⁾. Së dyti, këmbanoren, e cila përveç se tregon për një influencë të arkitekturës perëndimore që vërehet në këtë kohë në kisha të Pojanit, Kurjanit dhe Beratit, shërben për ta krahasuar me këmbanoret e vendeve fqinje. Faza e parë e ngritjes së tyre mbi narteks, haset në disa kisha të Serbisë, ngjashmërinë më të madhe me to ne e shohim në kishin e Zicës, ndërtuar në 13 e parë të shek. XIII⁷⁾.

3) D. Stričević, La renovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centraux des Balkans au IX-XI siècles, ne «Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines», Beograd 1964, III, 211.

4) E. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, 21, 10, 11.

5) P. Thoma, Mbi dy monumente të arkitekturës sonë mesjetare në shek. XI-XIV. «Studime Historike», 4, 1972, 25.

6) A. Baçe, Qyteti i fortifikuar i Beratit. «Monumantet», 2, 1971.

7) D. Bašković, Notes sur les analogies entre l'architecture serbe et l'architecture bulgare au Moyen-Age. Le problème du clocher au dessus du narthex dans l'architecture des Balkans. IBAI, 1936, 58, fig. 17-18.

Ndërtimet e fazës së tretë bizantine, që janë me kluasonazh, ne do t'i lidhim me ndërtimet e shek. XIII-XIV në qytetin e Beratit⁸⁾, kohë në të cilën kjo teknikë qe më e përhapur. Të kësaj kohe janë dhe afreskat që ne ruajmë në nefat anësore dhe një skenë në frontonin lindor të nefit qendror.

Dy rindërtimet e tjera, ai i hajatit anësor dhe ai i transformimeve të narteksit, janë të datuara në bazë të mbishkrimeve që ruhen, respektivisht në vitin 1786 dhe 1931.

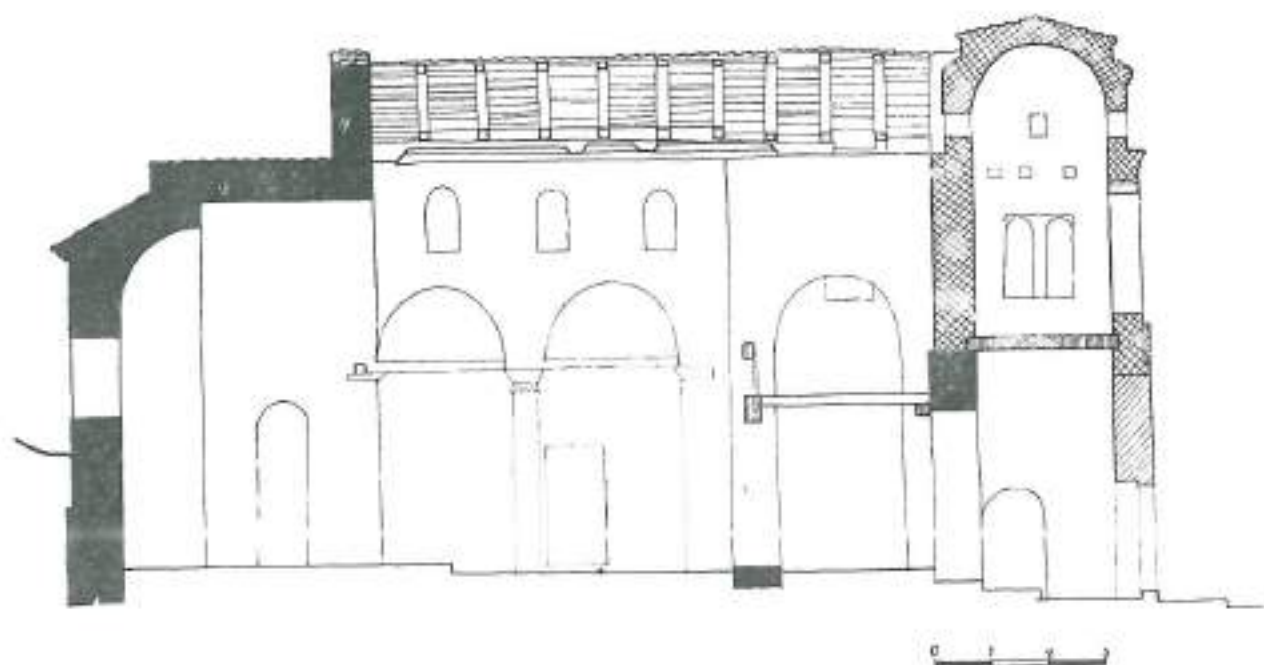
Siç pamë kisha e Perondisë është një ndër kishat më të vjetra të vendit tonë, që ruhen në këmbë dhe që flasin për një vazhdimsi të traditave në ndërtim. Në të gjejmë të pasqyruara disa faza ndërtimesh, që lidhen kronologjikisht ndërmjet tyre, në një zonë ku

dëshmitë për zhvillimin e arkitekturës janë të mjafta, dhe na japin mundësi të ndjekim rrugën e arkitekturës bizantine në vendin tonë.

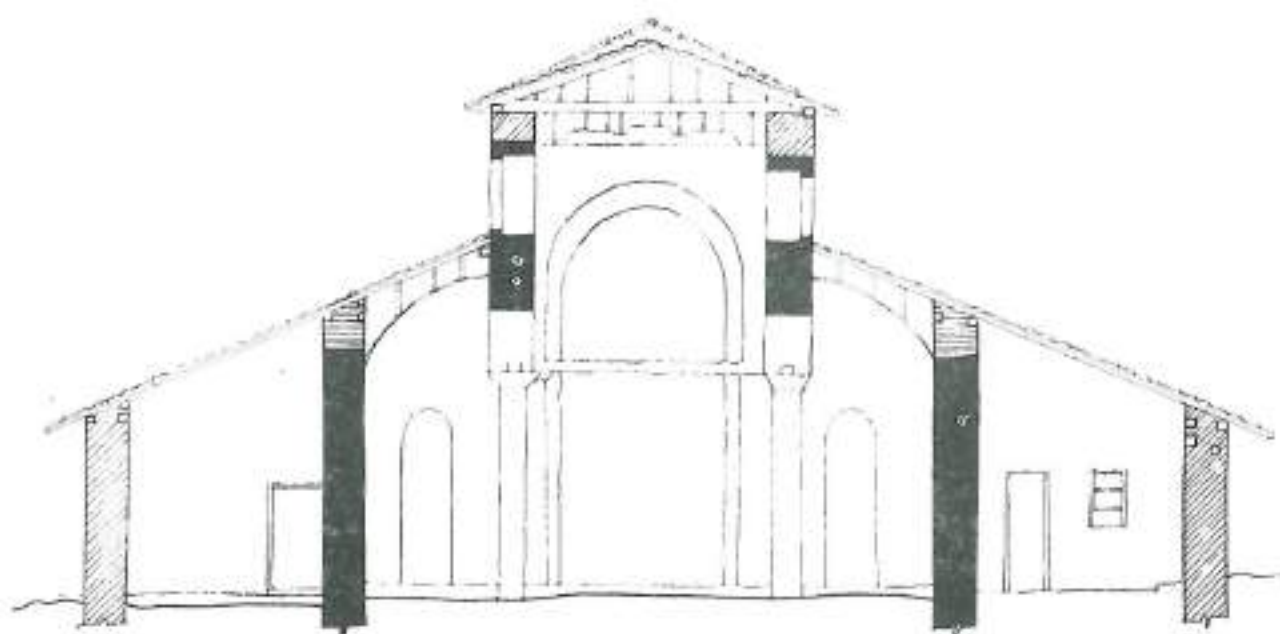
Nuk mund të themi se monumenti në studim është një vepër e përkryer arkitektonike. Megjithkëtë ndërtesit e saj kanë mundur, që nëpërmjet proporcioneve dhe trajtimit me gurë e tulla të mureve, të na japin një ndërtesë që shquhet për një sërë vlerash. Duhet gjithashtu të vërejmë qëndrimin neglizhues ndaj rregullshmërisë, që shprehet në mos përputhjen e plotë të themeleve me muret mbi ta në anën lindore, madhësitë e ndryshme të protezis dhe diakonikonin.

Vlerat estetike e sidomos ato dokumentare e bëjnë të jetë një ndër monumentet më të rëndësishme të arkitekturës bizantine tek ne.

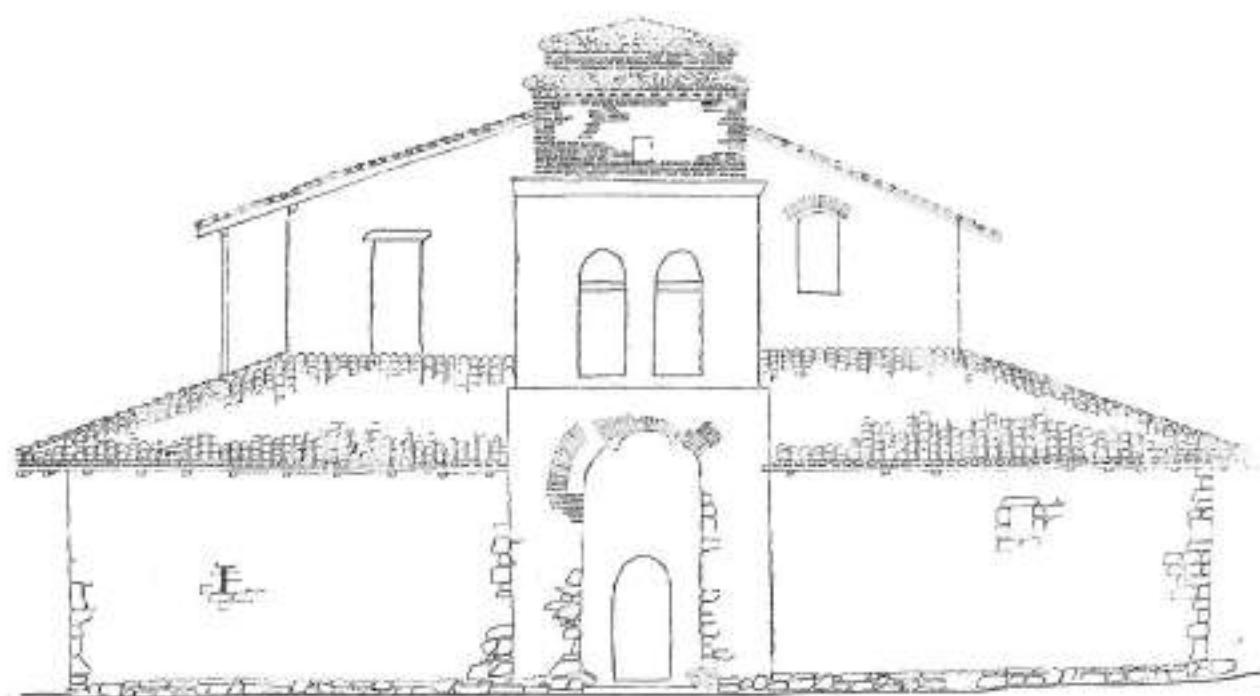
8) P. Thoma, vep. cit. 59. A. Meksi, Tri kishat bizantine

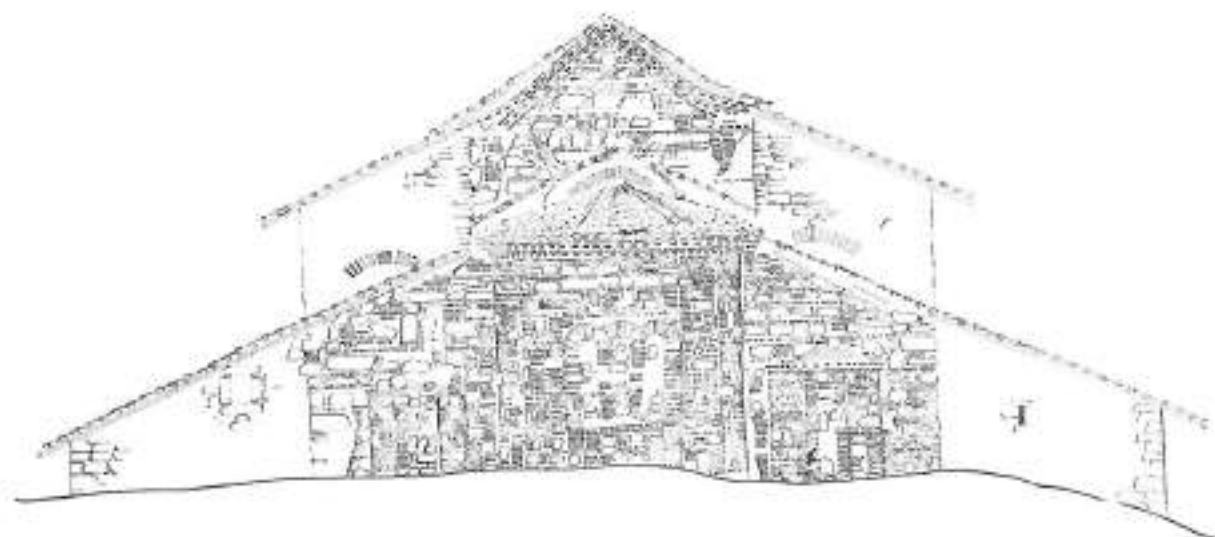
Prerje Gjatësore

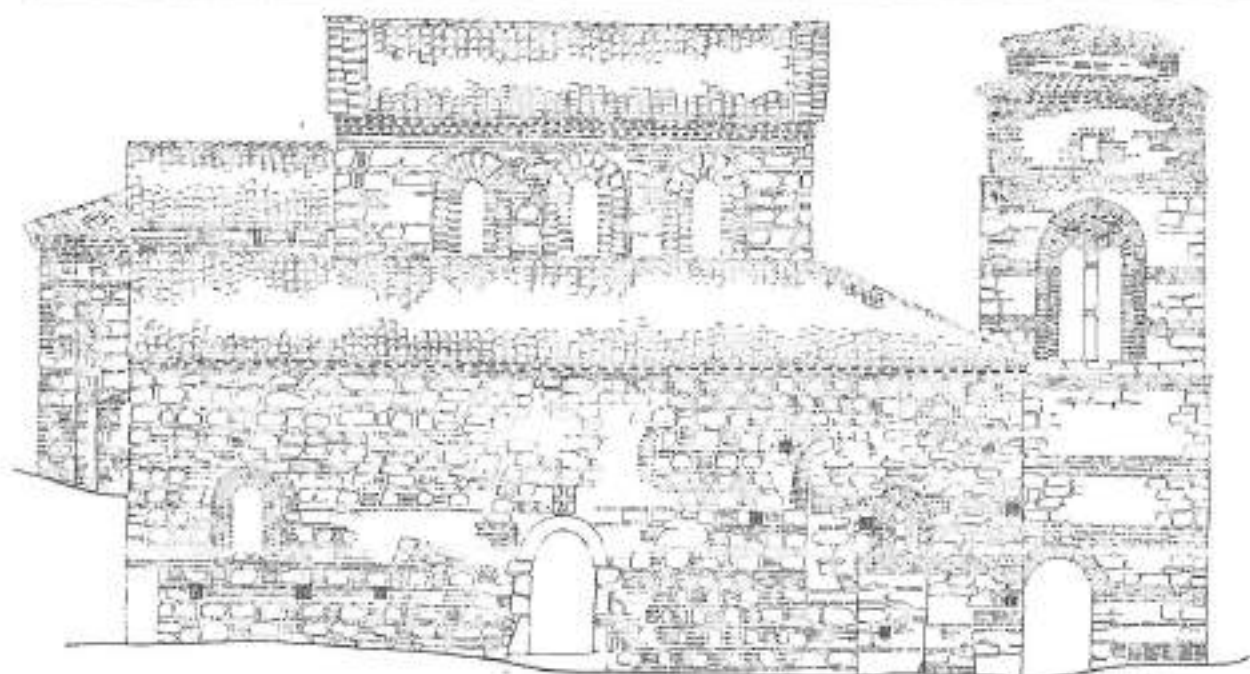
Prerje Terthore

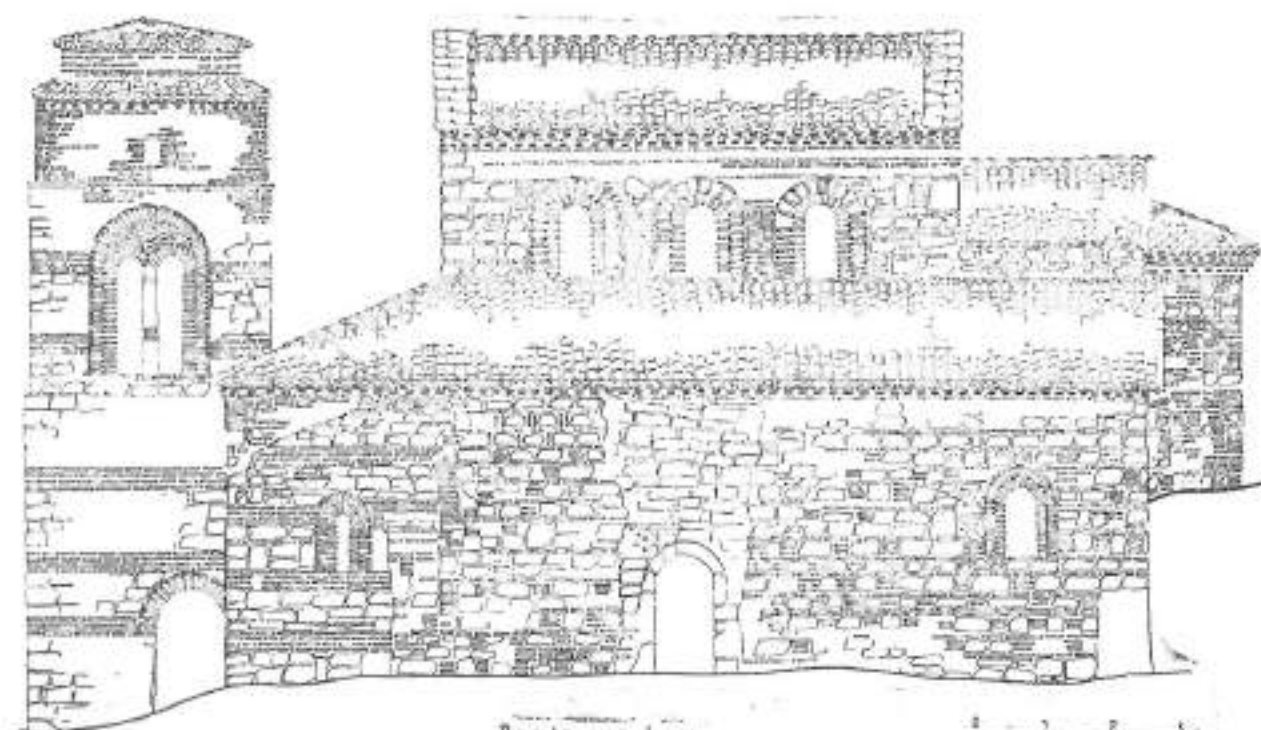
Famje nga Perendimi
(para restaurimit)

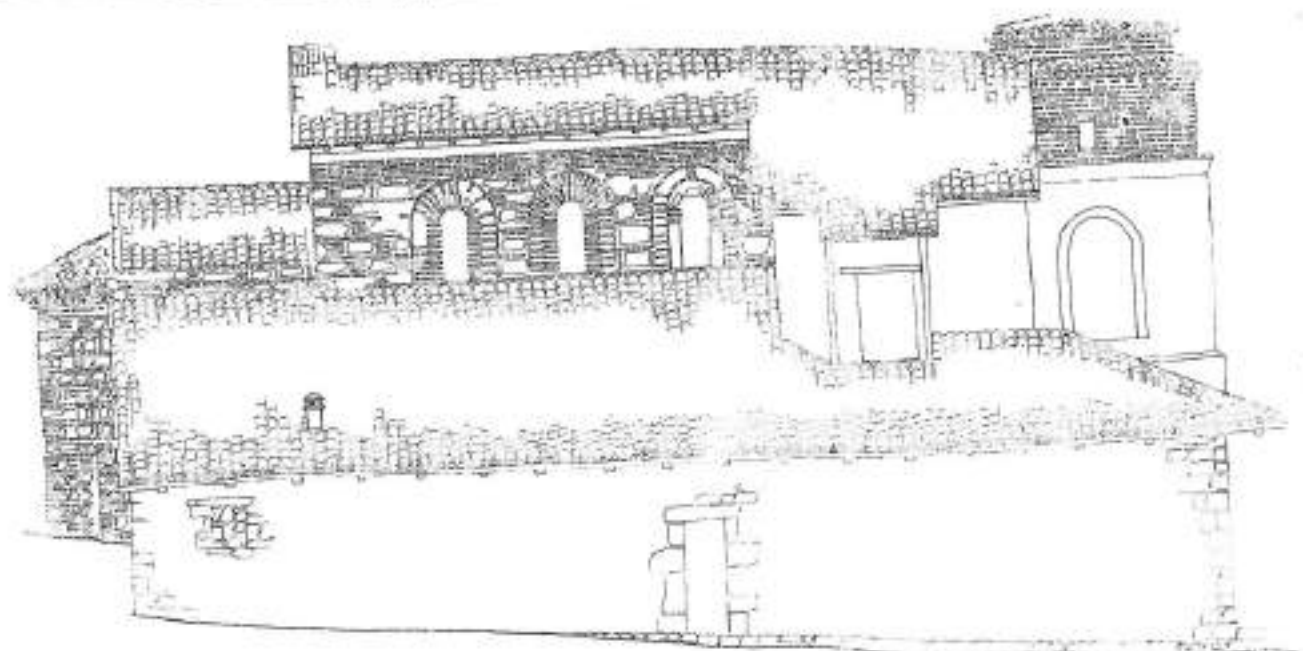
Famje nga Lindja
(para restaurimit)

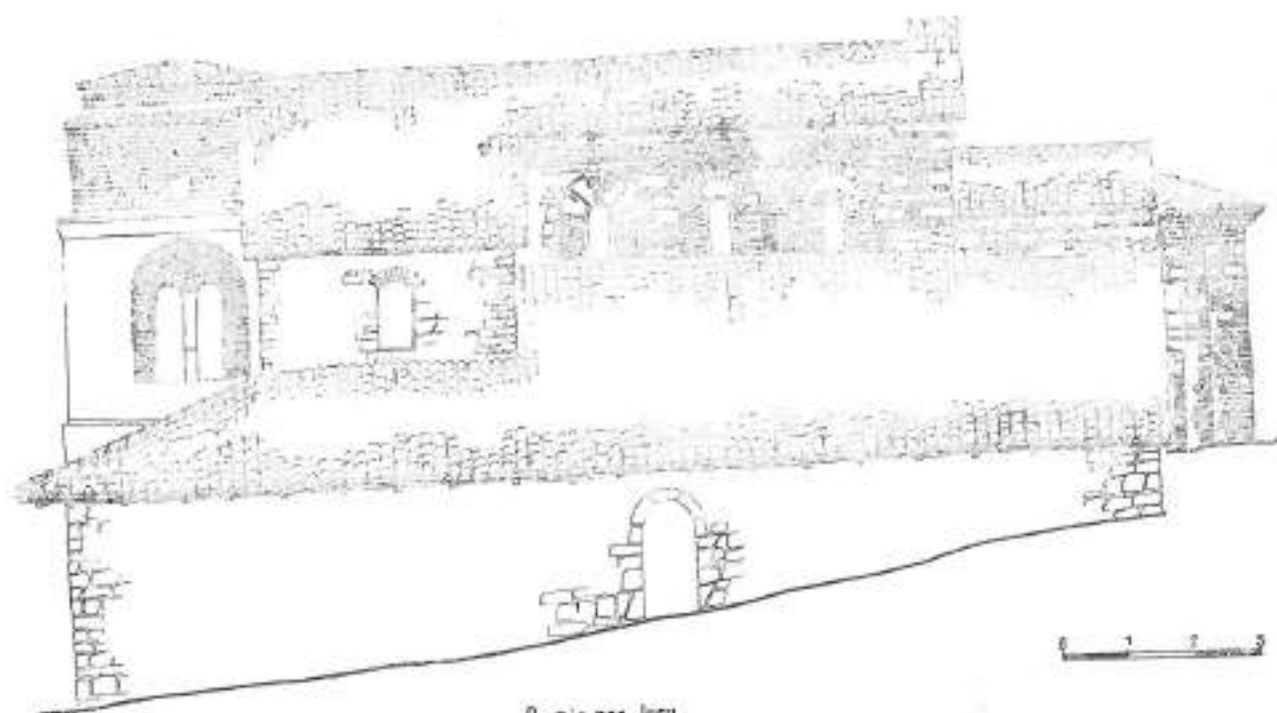
Pomje nga Veriu

Pomje nga Jugu

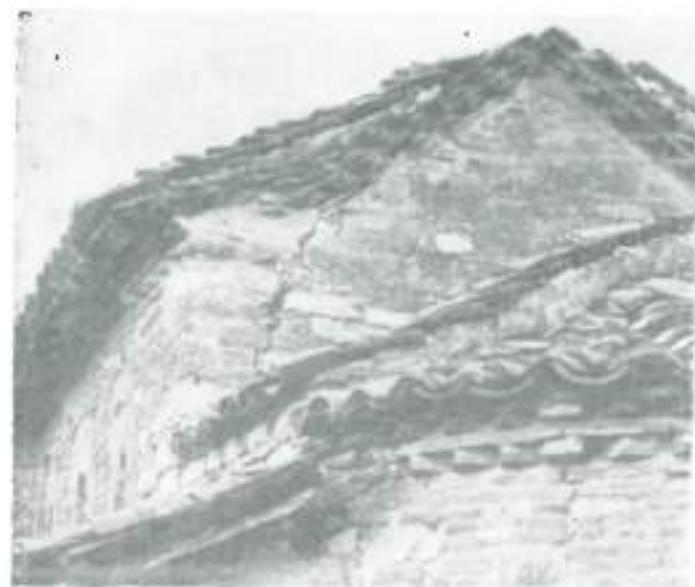

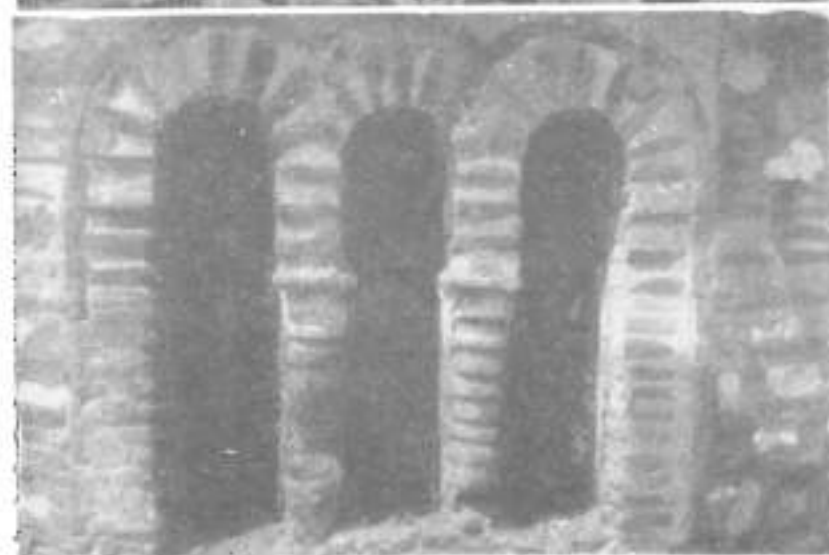
Panjo nga Veriu
(para restaurimit)

Panjo nga Jugu
(para restaurimit)

TAB. V

Aleksandër MEKSI

L'ARCHITECTURE DE L'EGLISE DE PERONDI ET SA RESTAURATION

RÉSUMÉ

L'auteur traite dans cet article de l'architecture de l'église de Shën Koll du village de Perondi, à proximité de Berat, et des travaux de restauration qui y ont été effectués.

Dans la période précédant les travaux de restauration, l'église de Shën Koll représentait une basilique à trois nefs avec des atrium fermés des trois côtés. Un campanile annexé à l'église se dressait dans sa partie occidentale. Vue du côté O surtout, elle n'apparaît pas ancienne parce que les murs de l'atrium et le deuxième étage du narthex semblent relativement récents. Malgré cela il n'est pas difficile de constater que sa partie centrale représente une construction de la période byzantine. Cette basilique avait une nef centrale, à un niveau plus élevé que les deux autres et recouverte d'une toiture particulière, ainsi qu'un narthex à deux étages. Le narthex communique avec le naos à travers trois ouvertures séparées par deux pilastres à arcades constituant les nefs. Ainsi les nefs sont séparées par deux arcades, dont chacune comprend le pilastre qui crée l'emplacement de l'autel, la colonne arrondie, le pilastre séparant le naos du narthex et le pilastre engagé dans le mur occidental.

Le chœur est relié directement à la nef centrale et recouvert par un cintre cylindrique disposé à un niveau plus bas que le naos. L'abside est haute et occupe toute la partie est du chœur. Ce dernier comporte la prothesis et le diaconicon à pilastres en forme de L. Ces deux ambiances latérales sont recouvertes par des cintres cylindriques et communiquent avec le chœur et le naos par des espaces à arcades. La nef centrale est recouverte par des charpentes et un plafond de bois. La partie supérieure de la nef est éclairée par six fenêtres garnies de vitres colorées disposées dans des carcasses de plâtre. L'une de ces vitres porte la date de 1786.

Le naos communiquait avec les atrium par des portes latérales. L'atrium, construit de pierres liées avec du mortier de chaux, est éclairé par des fenêtres étroites en forme de meurtrières. C'est à travers l'atrium N qu'on accède au deuxième étage du narthex, qui comprend des tribunes s'ouvrant sur la nef centrale.

Sur le côté est se trouvent une abside centrale à cinq faces munies d'une fenêtre à trois battants au milieu et deux autres absides plus petites pour le diaconicon et la prothesis pourvues également d'une fenêtre.

À la suite d'une observation minutieuse des murs et des autres structures de ce monument, il a été possible de dresser un tableau relativement complet des modifications subies par cette église. En plus ont été effectués des sondages dans le plancher pour déterminer sa forme initiale, dans les fondations de l'ancien mur qui séparait le naos du narthex pour préciser son existence, dans le campanile pour déterminer sa technique de construction, ainsi que d'autres sondages pour fixer avec précision les joints de contact des différentes phases de construction.

Au début cette église représentait une basilique à trois nefs et narthex, dont la nef centrale était plus élevée. On peut observer encore les éléments concernant l'autel, le naos et partiellement les murs N et S du narthex. En ce qui concerne l'autel, il conserve dans ses grandes lignes sa forme initiale à l'exception des fenêtres des absides comme des murs N et S qui ont été murées. Le plancher de même a subi de profondes transformations. Quant

ou iconoclaste, qui séparait le naos de l'autel, il a disparu; on ne voit aujourd'hui que sa partie relative au diaconicon.

Le naos de la première phase byzantine est conservé entièrement dans les murs longitudinaux des nefs latérales comme dans ceux à arcades de la nef centrale. En 1931 a été démolí le mur séparant le naos du narthex, dont on conserve les fondements et le palier de la porte. Le narthex de la première phase existe en partie. Successivement a été démolie sa moitié occidentale pendant sa reconstruction avec la campanile. Il est fort probable que le désir de dresser ce campanile soit à l'origine de la reconstruction réalisée.

On peut suivre la forme initiale du narthex sur la planimétrie et sur les deux côtés plus étroits qui y sont conservés dans un état tranquille. C'est sur ces côtés que s'ouvraient une porte surmontée d'une niche arquée à 1,0 m. du niveau du sol. Le mur occidental se présente dans la planimétrie seulement. La technique de construction de cette phase se caractérise par des pierres et des briques disposées horizontalement entre les pierres et les rangées de pierres.

La deuxième phase de construction se distingue par des murs en pierres et des bandes de briques épaisses habituellement de 4 et rarement de 5 rangées. Au cours de ces travaux de reconstruction ont été dressés, depuis le plancher, les murs du narthex et le campanile qui s'intègre organiquement à ces murs. Sur les côtés étroits du narthex nouveau, les portes ont été remplacées par des fenêtres semblables à celles de l'autel. Il reste à éclaircir la forme de la toiture correspondant à cette phase de construction. Nous savons que cette église était recouverte par un toit à deux pentes sur son côté. O, toiture qui se terminait verticalement sur le mur du naos-narthex.

Les travaux successifs de réparation concernant la troisième phase de construction. C'est au cours de cette période que furent dressés les murs latéraux, à trois ou quatre rangs de cloisonnage d'après les emplacements, en éliminant de même les traces des corniches surmontant les murs.

Une importante reconstruction est celle de l'année 1786. Pendant cette phase l'église a été réparée dans son ensemble, on lui ajouta les atrium et reconstruit son toit et ses plafonds. Ces travaux, qui ont couvert presque entièrement les constructions byzantines, doivent avoir été entrepris dans le but d'adopter les dépendances.

La dernière reconstruction, celle de l'an 1931, surtout après la démolition du mur séparant le naos du narthex, a sensiblement modifié l'aspect du monument et lui a conféré les traits d'une basilique en créant un seul milieu.

L'état précaire dans lequel se trouvait les recouvrements de l'église exigeait des travaux de réparation générale. Dans ces conditions, vu aussi les valeurs du monument qui avaient été dissimulées ou mutilées, il aurait été plus judicieux de le restaurer. Mais une telle chose posait nombre de problèmes tant pour ce qui concerne le projet même de restauration que son exécution. Il s'agissait avant tout de mettre en vue la basilique byzantine, afin de faire ressortir sa valeur scientifique et esthétique. Dans le même temps il fallait remettre en place différentes transformations subies par divers éléments architecturaux, malgré les difficultés que présentaient la réalisation intégrale d'une telle chose. Aussi devait-on se contenter seulement de quelques transformations indispensables à conserver au monument son aspect caractéristique, après l'élimination des adjonctions faites antérieurement.

Il importait donc d'enlever avant tout les adjonctions surmontant le narthex et l'atrium construit en dernier lieu. Ensuite il fallait reconstruire le mur qui séparait jadis le naos du narthex, au moins dans sa partie supérieure, en l'appuyant sur une poutre de béton armé, ce qui était indispensable pour l'existence même du monument.

En effet, on commença par éliminer les adjonctions, déboucher les fenêtres et construire le mur naos-narthex; transformer les fenêtres et les corniches, reconstruire les toitures, déblayer les murs et restaurer la campanile et le plancher. Les travaux de restauration ont fourni la possibilité de recueillir des données intéressantes pour une meilleure connaissance de ce monument.

Datation

Étant donné que nous ne disposons pas de renseignements historiques ou épigraphiques pour la datation de l'église de Shën Koll de Perondi, il ne nous reste qu'à procéder à des confrontations typologiques.

La construction des basiliques byzantines, en tant qu'un renouement de l'ancienne tradition, dans les régions centrale et occidentale de la péninsule des Balkans, commença vers les IX-XIe siècles. C'est au cours de cette période que furent élevées nombre de basiliques de type oriental recouvertes de cintres et de type hellénistique recouvertes de toitures en bois, alors que dans les métropoles on ne construisait que des églises de type de croix inscrite à coupole. Le nombre élevé de basiliques construites pendant le XIe s. sont de dimensions relativement réduites et offrent des parallélismes avec notre monument tant pour ce qui concerne leur planimétrie que divers autres éléments architecturaux. Exemple la basilique de Saint Stephan de Kostur, dont le chœur recouvert d'une croix et disposé à un niveau plus bas que celui de la nef centrale ressemble au chœur de l'église de Perondi, bien qu'il soit plus développé. Un autre élément, qui nous induit à penser à une datation plus ancienne et à des liaisons avec des basiliques plus vieilles, est représenté par la forme des pilastres de l'autel constituant deux volumes – le prothesis et le diaconicon, plus ou moins séparés du chœur, que l'on ne retrouve plus dans les basiliques de la fin du XIe siècle. Un intérêt particulier présente de même la technique de construction des murs, fondée sur le mélange des pierres et des briques et sur la disposition d'une rangée de pierres et de briques entre les rangs de pierres. Il est évident que cette technique précède la technique du cloisonnage, qui se fonde sur la disposition de briques verticales entre les pierres et les rangées de briques. L'exemple le plus ancien de la technique du cloisonnage nous l'avons vers la fin du XIIe siècle dans la région de Permet.

Portant des jugements susmentionnés, il apparaît que la première phase de construction de l'église de Perondi correspond à la deuxième moitié du XIe siècle, bien que des recherches plus approfondies concernant le type de la basilique ainsi que ses différents éléments architecturaux peuvent fournir une datation plus précise.

En ce qui concerne la deuxième phase de construction, marquée par des murs en pierres et des bandes de briques, nous disposons de données suffisantes pour la dater au début du XIIe siècle. Premièrement, la technique de construction est identique à celle des murs de la citadelle de Berat, attribués au début du XIIe siècle grâce à la découverte du monogramme de Mihail Engjell Comnènes. Deuxièmement, le campanile de notre monument est un témoignage de l'influence de l'architecture occidentale, que l'on peut observer pendant ce même siècle dans les églises de Pajan, Kurjan et Berat, et un important élément de datation si on le compare aux campaniles des pays limitrophes. L'élévation du campanile au-dessus du narthex est un élément que l'on rencontre dans certaines églises de la Serbie, et particulièrement dans celle de Zice construite dans les années 30 du XIIe siècle.

Les travaux de la troisième phase byzantine réalisés d'après la technique du cloisonnage appartiennent, à notre sens, aux XIIIe-XIVe siècles, période au cours de laquelle cette technique était largement employée dans la cité de Berat. C'est à cet intervalle de temps que nous attribuons les fresques que nous disposons, certains petits fragments des nefs latérales et une scène reproduite sur le fronton oriental de la nef centrale.

Les deux reconstructions successives, celles de l'atrium latéral et du narthex, correspondent respectivement aux années 1786 et 1931 sur la base des inscriptions mises au jour.

Comme nous venons de le voir, l'église de Perondi, l'une des plus anciennes de notre pays, est un témoignage évident de la continuité des traditions dans le domaine des constructions. Elle reflète certaines phases de construction reliées chronologiquement entre elles, dans une zone où les attestations de développement de l'architecture sont plus que suffisantes pour suivre la voie parcourue par l'architecture byzantine dans de notre pays.

Apollon BAÇE

KALAJA E VLORËS

Gjatë gjurmimit të burimeve për kalanë e Kaninës, në të cilën gjatë viteve 1972-1973 kryem një sërë punimesh restauruese, hasëm një dokumentacion të pasur dhe për Vlorën e kalanë e saj. Sigurisht që kjo nuk ishte diçka e papritur, pasi Vlorë gjatë tërë mesjetës lidhet jetësisht me Kaninën. Prej tyre dhe të dhënave gojore, mesojmë se kalaja gjendej afërsisht në po atë truall që zë sot stadiumi i qytetit (fig. 1) dhe se ajo ruhej në gjendje të mirë deri në vitin 1906, kur u shkallmua për të ndërtuar me gurët e saj rrugën Vlorë-Skëlë. Këto burime na lejojnë që nëpërmjet ballafaqimit, vlerësimit dhe plotësimit reciprok të boshllëqeve, të rikrijmë pamjen e humbur të Kalasë së Vlorës, një nga monumentet më me interes të arkitekturës së periudhës të pushtimit turk. Përkishtë ky rikonstruksion ideal, si dhe datimi dhe arësyeja e ndërtimit të saj, janë dhe qëllimet e artikullit në zë.

Forma planimetrike e kalasë së Vlorës ka qenë ajo e një tetëkëndëshi të rregullt. Sipas skicës së Auerbahut¹⁾ (tab II fig. 1), i cili largësitë midis faqeve

të brëndëshme të dy brinjëve të përkundrajtë i jep të barabarta me 205 m, del se gjatësia e frontit të kalasë (brinjëve) ka qenë rreth 90 m. Kjo e dhënë mbështetet prej Çelebiut, i cili shkruan se largësia midis dy kullave skajore ka qenë 120 hapa,²⁾ përmasë që e kthyer në sistemin metrik është e barabartë po me 90 m.³⁾ Në planimetrinë e Koronellit⁴⁾ (tab. I, 1) fronti rezulton rreth 60 hapa veneciane që të këthyer në njësi metrike janë të barabarta me 105 m,⁵⁾ gjatësi që nuk ndryshon shumë prej të dy të parave. Prej tyre si reale do pranojmë gjatësinë 90 metra, që del prej skicës së Auerbahut, të matur drejtpërdrejtë në metra dhe jo tërthorazi me shkallë grafike. Rrjedhimisht sipërfaqja e kalasë ka qenë e barabartë me 3,5 ha.

Sipas planimetrive të Koronellit (tab I, 1), Lokatellit (tab. I, 2)⁶⁾, skicës së Auerbahut (tab. II, 1) dhe përshkrimeve të Çelebiut⁷⁾ e Garzonit⁸⁾, kalaja mbrohej prej një hendeku të mbushur me ujë. Në skicën e Auerbahut (tab. II, 1), në buzën e tij të brëndshme, shihet dhe një parafortifikim, të cilin ai e emërtonte turqisht «Sharapoll». Parafortifikimi i quajtur prej Garzonit e Kontarinit «falsabrago»⁹⁾ përbëhej prej një muri të ulët, afërsisht një shtatë njeriu të lartë, të paisur

1) Skica që është vizatuar në vitin 1847, prej mjekut të karantinës së Vlorës Dr. Auerbahut, ruhet në arkivin e bibliotekës së Insbrukut.

2) E. Çelebi, *Sejehatname*, Istanbul, 1902, VIII, 704.

3) Hapi turk ka qenë barazi me 0,75 m. (Türkçe Sözlük, Ankara, 1969, 10, s.v. adim).

4) Dokumentacioni gjendet në librin P. Corbelli, *Citta forteza ed altri luoghi principali dell'Albania, Epiro e Livedia*.

5) Hapi venecian ka qenë 1,739 m. (Enciclopedia Italiana Treccani, Roma, 1938, vol. Appendice, 841.)

6) Planimetria në librin A. Locatelli, *Racconto storico della Veneta guerra in Levante*, Colonia, MDCCXI paraqitet mjaft e përafërt me atë të Koronellit. Por ndërsa i mungon shkalla grafike, ajo ka një sërë detajesh që nuk i gjejmë tek Koronelli.

7) E. Çelebi, *Po aty*.

8) P. Garzoni, *Istoria della repubblica di Venezia in tempo di sacra Lega*, Venezia 1712, 302.

9) P. Garzoni, *Po aty*; C. Contarini, *Vep. cit.*, 301.

në skajet me kulla të brëndshme. Çelebiu shkruan se hendeku ishte 50 hapa i gjërë (37,6 m)¹⁰. Në të kundërt Garzoni dhe Kontarini e quajnë atë «hendek të vogël» (piccola fossa)¹¹ dhe «hendek me gjërësi të pakët»¹². Duke marrë parasysh se Çelebiu ka një farë tendence zmadhuese dhe se e thëna e dy kronistëve venecianë nuk duhet marrë «ad litteram», pasi mbrojtja ujore e fortifikimeve moderne në shek. e XVII arrinte deri në 50 m, përfytyrimin e tij më real e fitojmë prej planimetrive të Koronelit dhe Lokatellit (tab. I, 1, 2). Prej këtyre planimetrive dhe përshkrimit të Garzonit¹³, kuptojmë se hendeku e qarkonte kalanë vetëm nga ana e tokës, ndërsa nga ana e detit ndërpritej. Por ka mjaft mundësi që ai të vijonte perpendicular me bregun, duke përfunduar në det me dy mëngë të veçanta. Një zgjidhje e tillë është mjaft logjike, pasi prej saj sigurohej uji i domosdoshëm për mbushjen e hendekut, ndërsa mëngët krijojnë një truall të mbrojtur, që i jepte mundësi mbrojtësve të kalasë të komunikonin me barkat që i afroreshin bregut dhe

ku, në kohë të keqe, mund të tërhiqeshin në tokë dhe anijet. Me kalimin e kohës të dy mëngët do jenë shembur dhe mbushur me ranë, kështu që ato s'i shohim në planimetrinë e Koronelit dhe nuk i përmend Garzoni. Por përforcimet e kryera prej venecianëve në vitin 1690, të pasqyruara në planimetrinë e Lokatellit dhe Vernedës¹⁴ (tab. I, 2, tab. II, 2) dhe në shënimet e Kontarinis¹⁵ duket se ndjekin pikërisht këto gjurmë. Sipas këtij të fundit, venecianët ndërtuan dhe një rrugë të mbrojtur nga të dy anët me argjinatura të larta dhe dy bastione (Rivellini) të paisur me 4 topa. Rruga e lidhte kalanë me bankinat e rërës brënda në det, ku mund të kryhej lehtës imbarkimi ose zbarkimi. Veç kësaj Kontarini përmend edhe një sërë transhesh dhe kullëzash (banetti) të ndërtuara midis kurtinës dhe hendekut.

Kurtinat (muret midis kullave) sipas Çelebiut qenë 15 m. të larta (20 mimar arshin) dhe 7.5 m. të gjëra (10 arshin). Prej kësaj të dhëne, ndonse të ekzagjeruar, kuptojmë se kurtinat kanë pasur një gjërësi të

Fig. 1

10) E. Çelebi, *Po aty*.

11) P. Garzoni, *Vep. cit.*, 302.

12) C. Contarini, *Istoria della Guerra di Leopoldo Primo*.

Contro il Turco, Venezia, 1710, 256.

13) P. Garzoni, *Po aty*.

14) Planimetria e Vernedës është botuar prej B. Ebhardt, në librin *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, Berlin, 1958, II, 652.

15) C. Contarini, *Vep. cit.*, 299.

16) E. Çelebi, *po aty*, Mimar arshini ka qenë i barabartë me 0.75774 m. (Inonu ansiklopedisi, Ankara, 1949, III, arsin).

konsiderueshme. Kjo gjërësi që theksohet prej Kontarinit, i cili shkruan se kalaja që e ndërtuar «me mure të mëdhenj e të fortë»¹⁷⁾, shihet në planimetritë (tab. I, 1, 2, II, 2), si edhe në skicën e Auerbahut (tab. II, 1). Madje në këtë të fundit, në kurtinën veriore dhe lindore, brënda gjërësisë së murit, duken dhe disa depo municioni (kazemate), hyrja e të cilave mbulohej me hark rrethor, të ngjashme me ato të kalasë turke në Ishëm dhe Peqin¹⁸⁾. Gjërësia e madhe e mureve shpjegohet në faktin se muret e kalasë duhet t'i bënin ballë bombardimit të artilerisë së rëndë të anijeve, që sipas Garconit mund ta hidhnin spirancën deri në 100 m. afër bregut.¹⁹⁾

Kurtina, sipas skicës dhe planimeve (tab. I, 1, 2, II, 1, 2), ndahej në shtegun e kalimit dhe në parapetin e dhëmbëzuar në bedenë, ngjytja tek i cili, siç shihet në skicë (tab. II, 1) kryhej në afërsi të qosheve, me anë shkallësh të gurta të dala nga muri. Rampat e tyre, por vetëm në anën lindore, i shohin dhe në planimetritë e Lokaltelit (tab. I, 2).

Kontrafortet, sipas planimeve të mësipërme (tab. I, 1, 2, III, 2) gjëndeshin nga dy në çdo kurtinë²⁰⁾. Ndonse skica e Auerbahut nuk shënon të tilla, veç planimeve, ato i gjejmë edhe në gravurën e Koronelit (tab. III, 1), madje dhe në gravurën e arkivit të Vatikanit (tab. III, 3). Prania e tyre vërtetohet përfundi-

misht prej fotografisë së arkivit të institutit balkanologjik të Bosnjë-Hercegovinës (I.B.B.H.) (tab. III, 2). Prej hijeve që lëshojnë faqet veriore e që dallohen qartë në fotografi, kuptojmë se gjërësia e kontraforteve ishte sa 2/3 e gjërësisë së faqeve anësore të kullave poligonale. Po kështu prej fotografisë dhe planimeve kuptohet se gjatësia e tyre ishte sa 1/9-1/10 e gjatësisë së kurtinës. Pamjen e kontraforteve e gjejmë në fotografinë e arkivit të I.B.B.H. (tab. III, 2), si dhe në gravurën e Koronelit, prej së cilës kuptojmë se kontrafortet kishin të njëjtin nivel me kurtinën.

Roli kryesor i kontraforteve ka qënë krijimi i nyjeve rigjide, të cilat nëpërmjet gjymtyrizimit të kurtinës eliminonin mundësinë e rrëzimit të menjëhershëm të blloqeve të mëdhenj të mureve. Veç kësaj me anën e tyre, përgjatë kurtinës, krijohehin platforma të gjëra për vendosjen e topave. Damosdashmëria e këtyre platformave bëhet e qartë nga fakti, se përveç topave të kullave kishte dhe një sasi të madhe topash të tjerë, të cilët do vendoseshin detyrimisht përgjatë mureve.²¹⁾ Një kontrafort të tillë, të paisur me frengji topi e hasim dhe në kalanë e Kaninës, të rindërtuar po në atë kohë që u ndërtua kalaja e Vlorës. Por ky funksion duhet të ketë qënë i dorës së dytë, pasi kontrafortet nuk përmenden prej Çelebiut, ndërsa Garconi shkruan shprehimisht se «mbrajta e kalasë përbëhet vetëm prej kullave të qosheve».²²⁾

Bastionet. (Kullat anësore) kanë pasur formë poligonale dhe gjëndeshin në çdo kënd të kalasë. Shqyrtimi i fotografisë së arkivit të I.B.B.H. (tab. III, 2) tregon se forma e tyre ka qënë 6 këndëshe, ashtu siç jepet në planimetritë e Koronelit.

Flanket (faqet anësore) e kullave krijonin një kënd të drejtë me kurtinën, ndërsa tre fasat (faqet ballore) puqeshin me kënde të gjërë, të barabartë midis tyre. Me sa kuptohet nga planimetritë dhe fotografia (tab. I, 1, 2; II, 2; III, 2), bastionet kanë pasur një diametër sa 1/7-1/8 e kurtinës. Gravura e Koronelit, skica e Auer-

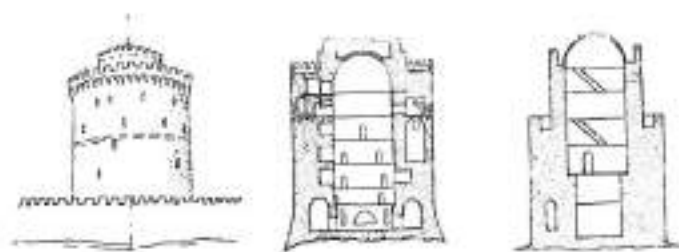

Fig. 2

17) C. Contarini, *vep.* cit. 256.

18) L. Papajoni, *Kalaja e Peqinit*, dorëshkrim.

19) P. Garconi, *po aty*, Bombardimet e kalasë nga anijet i përmend Garconi C. Contarini (*vep.* cit. 258) si dhe Kapllan Mehmet Pasha, *Euxhymeni tarix Mexhumasi*, Stamboll, 1909).

20) — Planimetria e Koronelit në faqen JL shënon vetëm një të tillë, kurse ajo e Lokaltelit dy. Ndërsa planimetria e Lokaltelit jep vetëm një kullë, në faqen ku gjendet hyrja jugore, ajo e Koronelit shënon dy të tilla.

21) Fotografia është botuar për qëllim tjetër në librin A.

Martelli Osservazioni geologiche sugli Acrocerauni e sui dintorni di Valona, Roma, 1912. Në fotografi midis dy kullave poligonale të kurtinës nga ana e detit, shihen dy kontraforte. Prej tyre i majti ka në plan formë drejtkëndëshe, ndërsa i djathti, në përputhje të plotë me planimetritë e Koronelit, formë trapezoidale.

22) E. Çelebiu (*Po aty*) numrin e topave, me sa duket të ekzagjeruar, e jep të barabartë me 500. Më reale duhet të jetë e dhëna e Kontarinit për 150 topa (*vep.* cit. 58). Por dhe një sasi e tillë e topave nuk mund të mbartej vetëm prej kullave.

23) P. Garconi, *Po aty*.

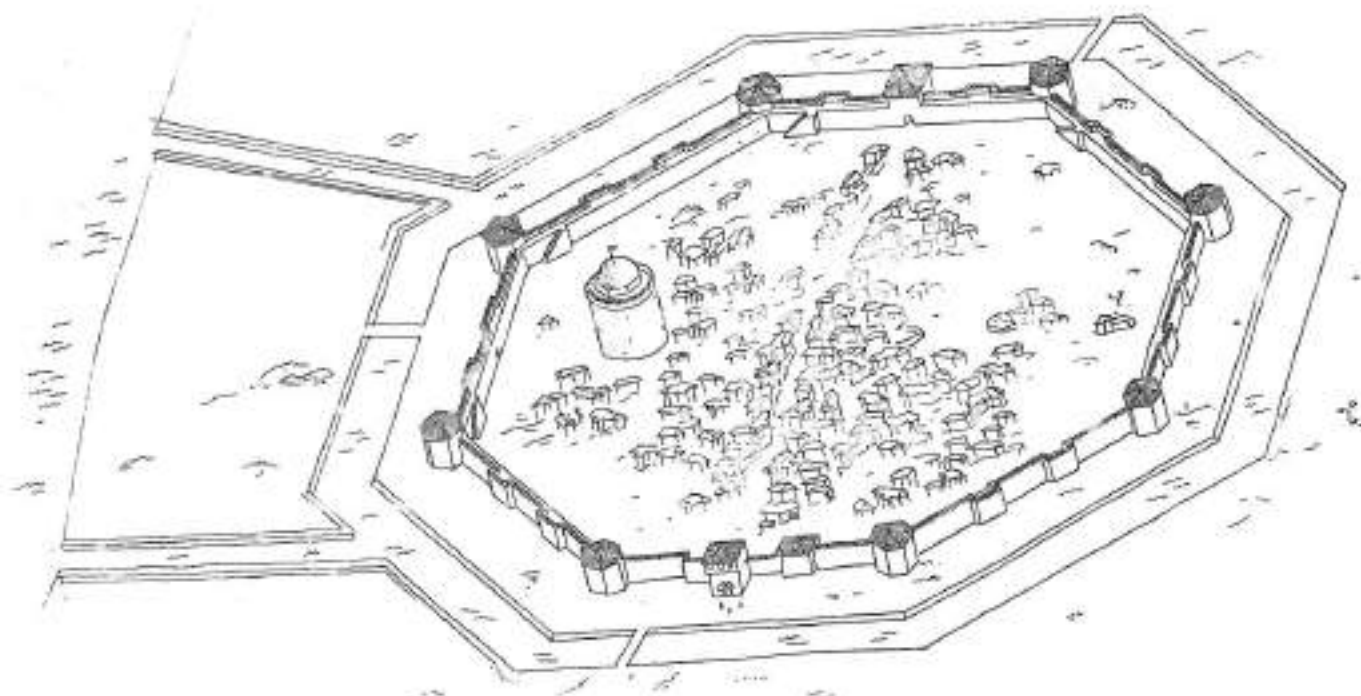

Fig. 3

bahut dhe fotografia (tab. III, 1; II, 1; III, 2), dëshmojnë se forma e tyre volumetrike ka qënë prizmatike, me faqe paralele.

Sipas gravurës së Koronelit (tab. III, 1), bastionet e kalonin kurtinën në 1/3 e lartësisë së saj dhe mbuloheshin me çati të ulët. Në të kundërt, në skicën e Auerbahut (tab. II, 1), me përjashtim të kullës së hyrjes jugore, bastionet jepen pa çati dhe me lartësi të njëjtë me kurtinat. Por ka mjaft mundësi që në këtë kohë (viti 1847) ato të kenë qënë shëmbur në pjesën e sipërme. Skica e Auerbahut (tab. II, 1) dëshmon gjithashtu se bastionet në pjesën e poshtme qënë të mbushura, pa ambiente, dhe se hyrja në to kryhej nëpërmjet shtegut të kalimit, ku shkallët gjëndeshin afër kullave. Pjesa e sipërme e bastioneve, pa sipas kësaj skice dhe planimetrive (tab. I, 1, 2; II 1, 2), gjëndeje në një nivel me shtegun e kalimit, ndërsa përpara tij gjëndeje parapeti, qënien e të cilit na e bën të ditur dhe Garconi.²⁴⁾ Në gravurën e Koronelit shihet se pa-

rapeti përshkohej prej frengjish në të cilat vendoseheshin topa të rëndë.²⁵⁾ Sipas Çelebiut në çdo kullë gjëndeshin 7 topa të tillë,²⁶⁾ ndërsa sipas Garconit në çdo faqe mund të vendosej vetëm një top,²⁷⁾ pra gjithësejt pesë.

Hyrjet kryesore për në kala qënë dy: njëra në jugë, tjetra në veri. Në planimetritë e Koronelit dhe Lokatelit (tab. I, 1, 2) shohim se hyrja veriore gjëndeje në mes të dy kontraforteve e shkëputur prej tyre. Hyrjes jugore, në të majtë, i mbështetej njeri prej kontraforteve, ndërsa kontraforti tjetër, i djathtë, gjëndeje i shkëputur. Siç kuptohet nga planimetria dhe gravura e Koronelit (tab. I, 1; III, 1), në ndryshim prej kontraforteve të tjerë, ai ngrihej mbi nivelin e kurtinës dhe izolohej prej saj duke marrë trajtën e një kulle, qëllimi i së cilës ishte mbrojtja nga afër e hyrjes.

Me sa mund të gjykojmë nga këto planimetri kullat e hyrjeve kishin seksion kuadratik. Në planimetritë e Lokatelit (tab. I, 2) (fig. 4), dallohet gjithashtu

24) P. Garconi, *Po aty*.

25) E. Çelebiu (*Po aty*) i quan topa balljemes që F. Babinger (*Rumelische streifen*, Berlin, 1938, 25) e shikon si formë të prishur të *Faule-metze* ose palli e maza. Naïka të topava të rëndë të kësaj kohe.

26) E. Çelebi, *Po aty*.

27) P. Garconi, *Po aty*.

se muret e tyre ishin mjaft më të hollë se ata të kurtinës. Prej skicës së Auerbahut (tab. II, 1), kuptojmë se kulla e kalonte në 1.3 lartësinë e kurtinës dhe se ishte e ndarë në dy kate. Planimetrija e Lokatellit (tab. I, 1), tregon se për tu futur brenda në kala duhej kaluar porta e jashtme dhe, më tej, porta e brendshme e hapur në trashësinë e kurtinës. Në skicën e Auerbahut (tab. II, 1) shihet se të dy portat qenë të mbuluara me harqe rrethorë. Në po këtë skicë, lart, anash harkut të portës, shihen dy vrima kuadratoke, që duhet të kenë shërbyer për kalimin e zinxhirëve, me unën e të cilëve nga kati i sipërm i kullave, siç e përshkruan Çelebiu, ngriheshin dhe uleshin portat-urë²⁸⁾. Është e logjikshme që portat nuk kalonin mbi tërë gjërësinë e kanalit siç shkruan Çelebiu, pasi në këtë rast ata duhet të kishin një gjatësi mbi 30 m. Kjo kuptohet dhe nga që në të dy planimetritë e mësipërme (tab. I, 1, 2), në afërsi të portave, por jo në boshtin e tyre, shihen ura të ngushta, nga një për secilën portë.

Veç dy hyrjeve të mësipërme, në mas të kurtinës JP, përballë kryekullës, gjendej dhe një hyrje e tretë, në formën e një koridori të ngushtë që kalonte përmes kurtinës. Hyrja, që paraqitet vetëm në planimetrinë e Lokatellit, duket se shërbente për komunikimin me bregdetin, përkundrajt të cilit dhe gjëndet.

Kryekulla (Donzhoni) që e hasim në tërë burimet e mësipërme, gjendej në JP, të pjesës së brendshme të kalasë, e shkëputur prej mureve të saj. Çelebiu e quan atë *iq qal'e* (kala e brendëshme) dhe e krahason me kullën e bardhë të Selanikut, (Λευκός πύργος)²⁹⁾. Garzoni³⁰⁾ e quan Torriane (kullë e madhe), ndërsa tek Kontarini përmendet me termat Maschio (donzhon) dhe Castello³¹⁾ që në një farë mase i korespondojnë *iq qal'e-së* së Çelebiut. B. Ebhardt e fut dhe kryekullën e kalasë së Vlorës në grupin e kullave masive: Kulla e bardhë, Kulla e Rumeli Hisarit, Kulla qëndrore e «Castel de Mare» në Modon³²⁾ (fig. 2). Në të vërtetë midis këtyre ndërtimeve ka mjaft elementë të përbashkët që janë: forma cilindrike, diametri rreth 25 metrave, numri i kateve (6-7), mbulimi i shumicës së tyre me kupol, masiviteti, ngushtimi i kullës në pjesën e sipërme për

krijimin e një platforme për vendosjen e topave, si dhe lartësia 25-35 m. Veç faktit që Çelebiu kryekullën e kalasë së Vlorës e quan të ngjashme me kullën e bardhë të Selanikut, elementët e përbashkët, të përmendur më sipër, i gjejmë dhe në të. Kështu prej planimetrive (tab. I, 1, 2, II, 2) dhe gravurës së Koronelit (tab. III, 1), kuptohet se ajo ka pasur formë cilindrike dhe diametër mjaft të madh. Për numrin e kateve dhe kupolën na vë në dijeni Çelebiu, i cili shkruan se kulla ishte 7 katëshe dhe mbulohej me kupol plumbi, mbi të cilën lartësohej një shtizë e gjatë³³⁾, me sa duket shtiza e flamurit, të cilën e shohim dhe në gravurën e Koronelit. Lartësia e madhe e kullës që shihet dhe në gravurën e arkivit të Vatikanit (tab. III, 3), përcaktohet prej Graconit si e barabartë me 40 këmbë (15 m.)³⁴⁾. Për sa i përket masivitetit, ky kuptohet tërthorazi prej të dhënave të Çelebiut se brenda kullës gjëndeshin magazinat dhe banesa e komandantit të kalasë,³⁵⁾ e cila pa dyshim nuk mund të gjëndej në një dhomë të vogël e të ngushtë. Nga ana tjetër, ruajtja në të e municioneve, kërkonte mure të fuqishëm që të mos shpoheshin prej predhave. Së fundi, prania e topave në pjesën e sipërme të kullës dëshmohej prej Garzonit, i cili shkruan se në majë të kullës «kishte 4-5 topa të aftë për të goditur fushën»³⁶⁾ si dhe Kontarinin, i cili përshkruan gjuajtjet me artilleri prej majës së saj.³⁷⁾ Frengjitë për vendosjen e topave shihen dhe në planimetrinë e Lokatellit (tab. I, 2).

Siç kuptohet mbrojtja e fronteve të kalasë kryhej jo vetëm prej bastioneve dhe kontraforteve-kulla, por dhe prej kryekullës. Pozita në afërsi të anës nga deti dëshmon se qëllimi i saj kryesor ishte luftimi me anijet. Për këtë qëllim ajo favorizohej së tepërmi nga kuarta e lartë për vendosjen e topave, përkatësisht nga flurudha më e gjatë.

Trualli i kalasë, sipas skicës së Auerbahut (tab. I, 1) gjëndej në të njëjtin nivel me truallin jashtë saj. Kjo vërtetohet dhe nga Kontarini i cili shkruan, se kalaja nuk kishte mbushje dheu (terrapieno)³⁸⁾, karakteristikë për fortifikimet bashkëkohëse. Në këtë truall, sipas Çelebiut³⁹⁾, kalonte një rrugë e gjerë, anash së

28) E. Çelebi, *Po aty*.

29) E. Çelebi, *Po aty*.

30) P. Garzoni, *Vep. cit.*, 302.

31) C. Contarini, *Vep. cit.*, 256, 301.

32) B. Ebhardt, *Vep. cit.*, 694-697.

33) E. Çelebi, *Po aty*.

34) P. Garzoni, *Vep. cit.*, 302. Sipas Enciklopedisë italiane (*Po aty*), 1 këmbë (piede) është sa 1/5 e hapit pra 34,8 cm.

35) E. Çelebi, *Po aty*.

36) P. Garzoni, *Vep. cit.*, 302.

37) C. Contarini, *Vep. cit.*, 301. Nënkuptohej se qitja kryhej nga kati i sipërm i kullës, përndryshe ajo do pengohej nga muri.

38) C. Contarini, *Vep. cit.*, 256.

39) E. Çelebi, *Po aty*.

cilës ndodheshin shtëpi guri të mbuluara me tjegulla, që i ngjiteshin njëra tjetrës, pa kopshte e lulishte. Rruga duket se kalonte mospërmas kalasë, midis dy hyrjeve. Por Çelebiu na vë në dijeni se mungonin tregu, banja dhe hanet. Ndër institucionet fetare ai përmend vetëm xhaminë e Sulltan Sulejmanit, të cilën e gjejmë dhe në planimetrinë e Koronelit, Lokatellit dhe skicën e Auerbahut (tab. I, 1, 2, II, 1), strukturë kjo që dëshmon karakterin thjesht ushtarak të kalasë. Për sa i përket numrit të banesave Çelebiu na komunikoi se ato ishin 300,⁴⁰⁾ shifër kjo e ekgjeruar dhe që s'mund të mbartej prej një trualli prej 3,5 hektarësh. Kjo e dhënë përgjysmohet prej Garconit, i cili shkruan se kalaja mezi zinte 150 shtëpi⁴¹⁾. Po sipas Çelebiut, kalaja kishte një garnizon prej 400 ushtarësh.⁴²⁾

Largësia e kalasë prej bregut të detit, prej Garzonit na jepet e barabartë me 60 hapa (105 m.), ndërsa prej planimeve të Koronelit e Lokatellit (tab. I, 1, 2) del rreth 150 m.

Teknika e ndërtimit të mureve mund të kuptohet, deri në një farë mase nga të dhënat e autorëve. Çelebiu shkruan, se muret e kalasë së Vlorës u ndërtuan me gurët e kalasë së Jengjeçit, e cila gjëndej në buzë të detit, në fshatin Zvërnec,⁴³⁾ pra me gurët e mureve rrethues të qytetit antik në Trepot. Gjatë vërtetimit të një shtëpie dy katëshe prej guri, në afërsi të territorit që zinte kalaja, për të cilën vendasit e moshuar na vunë në dijeni se është ngritur me gurët e kalasë së Vlorës, vumë re se muret e saj qenë ndërtuar me copra të thyera blloqesh me përmasa të mëdha, me faqen e jashtme dhe faqet e bashkimit të gdhendura rrafshët. Fragmentet e këtyre blloqeve, të punuar prej ranori të miocenit, krejtësisht të njëjta me mbeturinat e pakta të mureve rrethues në qytetin antik në Trepot, vërtetojnë plotësisht thënien e Çelebiut. Nga e

dhëna e Hanit se «muri i kalasë ishte ndërtuar keq»⁴⁴⁾, të cilën ai nuk do ta vinte në dukje në se rreshtat e muraturës do të qenë të rregullta, kuptojmë se muratura ka qenë e shtrëngullt.

Për sa i përket muraturës së kryekullës, Çelebiu që e diferencon nga muratura e kalasë, shkruan se ajo është punuar e tëra me gurë të gdhëndur.⁴⁵⁾ Kjo dëshmohet dhe prej Garconit, i cili e dallon prej ndërtimeve të tjera, duke e quajtur kullë me strukturë antike (antica costruzione).⁴⁶⁾

Duke u bazuar në të dhënat e përfuara prej analizës së mësipërme jemi munduar që të rikrijmë hipotetikiisht pamjen e dikurshme të kalasë së Vlorës (fig. 3)*).

Datimi. Ndonse kalaja është parë prej shumë studjuesve dhe udhëtarëve, me përshkrimin dhe datimin e saj thuajse nuk është marrë kush. Kështu Lik dhe Pukëvil vetëm sa e përmendin atë shkarazi, pa u ndalur fare në datimin.⁴⁷⁾ Rober, Isamber, Paç dhe Baldaçi e quajnë pa nonjë argumentim Kala Veneciane⁴⁸⁾ dhe vetëm Hani shkruan se «mënyra e ndërtimit trashëton arkitektin turk».⁴⁹⁾ Në të kundërt Shufflai, i mbështetur në dokumentat anzhvine shkruan se kalaja e Vlorës «riferohet në shek. e XIII prej inxhinjerëve dhe specialistëve italianë» dhe «se ajo paraqet një metamorfazë turke të Castrum Avellone mesjetare me origjinë të vjetër bizantine»⁵⁰⁾. Në këtë përfundim ai arrin duke u mbështetur kryesisht në tre shkresa të Karlit të I drejtuar judeksit të Hidruntit, ku ky i fundit urdhërohet të dërgojë muratorë për rregullimin e pusit të kalasë së Vlorës (castrum Avellone).⁵¹⁾ Duhet vënë në dukje se prej këtyre hipotezave si e drejtë është pranuar ajo e Shufflaits.

Në fakt dokumentat anzhvine që bëjnë fjalë për këtë zonë, në pjesën dërmuese, përmendin kalanë e

40) E. Çelebi, Po aty.

41) P. Garzoni, Vep. cit., 302.

42) E. Çelebi, Po aty.

43) E. Çelebi, Vep. cit., 706.

44) J. G. Hahn, Albanesisches studien, Jena, 1854, 62.

45) E. Çelebi, Po aty.

46) P. Garzoni, Vep. cit., 302.

47) M. W. Leake, Travels in Northern Greece London, 1835, I, 1.

F.C.H.L. Pouqueville, Voyage de la Grece, Paris, 1821, 283.

48) C. Robert, Les Slaves de Turquie, Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares, Paris, 1844; E. Isambert Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient, Paris, 1873, 855; A. Baldacci, Itinerari Albanesi, Roma 1917, 780.

C. Patsch, Das sandschak Berat in Albanien, Wien, 1904, 15.

*) Rikonstrukcioni është i autorit dhe ark. Dh. Kotanit.

49) J. G. Hahn, Po aty.

50) M. Sufflay, Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich Während des Mittelalters, Wien und Leipzig, 1924, 30.

51) L. Tailloz G. Jirecek, E. Sufflay, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, Vindobonae 1918, I, Nr. 365 (I. IX-1278), 403 (5-IV-1280), 415 (1-VII-1280).

Fig. 4

Vlorës⁵²), ndërsa Kanina del vetëm në tre dokumenta. Prej tyre dokumenti i parë, që i dërgohet kështjellarit të Kaninës dhe Vlorës, vijon me fjalët «po në atë kështjellë, për ndihmën e së njëjtës kështjellë».⁵³ Në të dytin thuhet se «Jakobi dorëzoi kështjellën e Kaninës, Kaninën dhe Vlorën... dhe ç'do gjë në lidhje me vetë kështjellën e Kaninës dhe Vlorës».⁵⁴ Së fundi, i treti, i drejtohet prokathomenit të kastrove të Kaninës të Vlorës (castrum Chanine de Lauellona)⁵⁵. Prej këtyre dokumentave kuptohet qartë se në Vlorë dhe Kaninë ka qënë vetëm një kala, kalaja e Kaninës. Kjo vërtetohet përfundimisht prej letërës së Rugina Balshës, në të cilën senatit të Venedit i propozohet cedimi i «Kastro» Kaninë me distriktin e saj dhe vendit (locum) Vlorë me distriktin e tij.⁵⁶

Përsa i përket hipotezës se kalaja ka origjinë Veneciane, kjo bie vetvetiu poshtë me qënë se Vlora deri në vitin 1689 nuk qe asnjherë në duart e tyre.⁵⁷ Kalaja nuk ishte ndërtuar as në fundin e shekullit të XV, pasi kalorësi Fon Harf, që në vitin 1496 vizitoi Vlorën, e quan atë «fshat të madh me 2000 vatra» dhe shkruan se mbi këtë fshat gjëndeje «një kështjellë mali e quajtur Kano».⁵⁸ Po kështu, kështjellën e Vlorës nuk e gjejmë as në hartën dhe relacionet e Piri Reizit, i cili në vitin 1521 i lundron dhe i përshkruan imtësisht këto anë (Manuskripti i Vienës: Hist. Osm. 192 fol. 63. b). Por atë e gjejmë në një manuskript tjetër të kësaj harte, të përpunuar më vonë rreth shek. të XVII (Berlin Diez A Foliant 57)⁵⁹. Si pasojë thënia e Çelebiut, se Kalaja u ndërtua prej Sulltan Sulejmanit,⁶⁰ është në përputhje të plotë me këtë diapazon (1521 – shek. XVII). Në të mirë të thënies së tij është dhe hollësia që ai na jep mbi ndërtimin e kalasë së Vlorës me gurët e asaj të Treportit, të cilën ai nuk do mund ta dinte nëse kalaja nuk do qe ndërtuar prej turqve dhe në një kohë jo të largët.

Vërtetimi i ardhjes së Sulltan Sulejmanit në vitin 1531 në Vlorë për nënshkrimin e popullsisë vendase dhe përgatitjen e ekspeditës për në Pulje⁶¹ e përforcon

52) Po aty., Nr. 255 (3-II-1269), 258, 261, 295, 299, 322, 323, 326, 330, 352, 355, 356, 366, 367, 406, 407, 422, 425, 441, 443, 454, 463, 464, 466, 480, 488, 491 (15.IX.1284).

53) Po aty., I, Nr. 295 (11.IV.1273).

54) Po aty., I, Nr. 319 (26.VI.1274).

55) Po aty., I, Nr. 762 (IX. – 1332).

56) Po aty., II, Nr. 396 (1.V.1386).

57) Për këtë shih *Acta Albaniae Veneta* München 1968 e vazhdim dhe kronistët bashkëkohës, si turq ashtu dhe venecianë.

58) Diturija, Tiranë, 1927, 243.

59) H. Mzik, *Beiträge zur Kartographie Albanien nach orientalischen Quellen* (Piri Reisi «Bahriye») Budapest 1929 637-638.

60) E. Çelebi, *Po aty.*

61) P. Jovius, *Historiarum sui temporis, Lutetia*, 1554, II, 184;

J. Leunclavius *Historiae Musulmanae Turcorum excerptae*, Francofurti, 1591, 770; P. Maurocenus *Historiae Venetae ad anno 1521 usque ad annum 1615*, Venetis, 1623, 153, 171, 172, 177, 195, 212, 221.

më tepër thënien e Çelebiut. Si pasojë ne pranojmë pa asnjë ngurim vitin 1531 si vitin e fillimit të ndërtimit të kalasë.

Përsa i përket kryekullës Çelebiu ja atribuon ndërtimin e saj, ashtu si dhe atë të kullës së bardhë të Selanikut arkitekt Sinanit⁶². Ebhardi i quan të dyja këto ndërtime, pa asnjë argumentim, paraturke⁶³, ndërsa Babingeri, i cili pranon se kulla e bardhë u ndërtua prej arkitekt Sinanit, nuk e pranon ndërtimin prej tij të kryekullës së Vlorës⁶⁴. Por, për mendimin tonë, nuk ka asnjë arsye që të mohojmë pjesëmarrjen e arkitekt Sinanit në suitën e Sulltan Sulejmanit. Ndërsa nuk jemi krejtësisht të sigurtë, mendojmë se kryekulla është e njëkohësishme me kalanë, përndryshe një ndërtim kaq i fuqishëm, për më tepër në buzë të detit, nuk do mbotej pa u përmendur prej dokumentave mesjetare.

Kalaja e Vlorës gjëndeje në afërsi të Skelës së sotme, e cila deri në këto vitet e fundit ishte rreth 4 km. larg periferisë së qytetit (fig. 1). Prej pasazhit të Çelebiut se «ky⁶⁵ qytet (Vlora) nuk ka asnjë kontakt me kalanë», kuptojmë se kjo shprehje nuk ndodhi në shekujt që pasuan ndërtimin e kalasë, por lindi që në fillim. Qenia e kalasë në një largësi të madhe nga qyteti tregon se Vlora, si qytet i hapur (varosh) nuk lindi prej rritjes së popullsisë së kalasë dhe se kalaja nuk u ndërtua për mbrojtjen e Vlorës. Si strukturë kjo është

mjaft specifike, dhe nuk ja hasim shembëlltyrën, në vendin tonë.

Nga ana tjetër prej Bahrije-së së Piri Reizit⁶⁶, kuptojmë se zona më e përshtatshme për lundrimin dhe qëndrimin e anijeve në Vlorë, gjatë shek. të XVI, ishte rripi bregdetar para kalasë, gjë që dëshmon se kalaja e Vlorës ishte një placdarmë e lidhur ngushtë me lundrimin detar. Në fakt rëndësia e Vlorës në mesjetë, si kryeurë për kalimin lindje-perëndim e në të kundërt, ka qenë e madhe. Kjo kuptohet prej zbarkimeve të Bosmundit⁶⁷, Anzhuinëve⁶⁸ prej ekspeditës së Sulltan Mehmetit në vitin 1481, si dhe tentativave të tjera të turqve në vitet 1484, 1487, 1488, 1495, 1498, 1531, për zbarkimin në Hidrun (Otranto). Po kështu në vitin 1490 Vlora figuron si pikë zbarkimi në projektin e një koalicioni perëndimor për çlirimin e Ballkanit nga turqit⁶⁹. Preferimi i Vlorës para qëndrave të tjera ndodhte së pari, pasi ajo gjendet në pikën ku gadi-shulli Italik i afrohet më tepër atij Ballkanik dhe ku përkatësisht perëndimi ndodhej më afër lindjes. Veç kësaj terreni përreth lejon një komunikim të mirë me brendinë e Ballkanit dhe vetë Kostandinopolin.⁷⁰ Për nisjen e ekspeditave prej Vlorës ndikonte gjithashtu pozita e mbrojtur prej ernahe dhe pranë e lëndës së drurit⁷¹ dhe serës së Selenicës, që jepnin mundësi për ngritjen e kantierëve detarë.⁷² Kjo dëshmohej prej burimeve, të cilët na vënë në dijeni për një shumicë anijesh të ndërtuara prej turqve në Vlorë.⁷³

62) E. Çelebi, Po aty.

63) B. Ebhardt, Vep. cit., 694, 697.

64) F. Babinger, Vep. cit., 25.

65) E. Çelebi, Po aty.

66) H. Mzik, Vep. cit., 637-638.

67) A. Cammenga, Alex., i, 14, III, 12; VI 5; X, 8; XII, 9; XIII, 5.

68) (1481) Malipiero-Longo, Anuall Veneti dell'anno 1487 al 1500, Firenze, 1843; P. Jovius Novocomensis episcopi Nucerini elogio virorum bellica virtute illustrium, Basilea, 1561, 264.

(1484) V. Macusev, Monumenta historica slavorum meridionalium Belgrad, 1880, 2, II, 55-56 (II-1484), 106-107 (III 1484). (1487) Malipiero Longo, Vep. cit., 138.

(1488) N. Jorga, Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades du XV siecle, Bucarest, 1915, V, ser. CLIX, 158.

(1495) Malipiero-Longo, Vep. cit., 146.

(1498) M. Sanudo, Diari, II, 247-248.

(1531) Për përgatitjet e Sulltan Sulejmanit P. Jovius Historiarum sui temporis, II, Lutetia, 1554, 184-186, J. Leunclavius, Po aty.

69) N. Jorga Vep. cit., V, CLXXXVII, 174-179, (III 1490).

70) Për periudhën e vonë antike, këto rrugë dëshmohej prej itinerarit të Antoninit, Burdigalës dhe Tabula Peutingerianës. Në mesjetën e mesme prej Al Idrizit (W. Tomaschek Zur Kunde der Hämus Halbinsel, Wien, 1866), ndërsa për periudhën turke prej itinerarëve të ndjekur prej Evlija Çelebiut (Vep. cit.).

71) M. Sanudo (Vep. cit., II, 247-248) na vë në dijeni për prerjen e 3000 drurëve për ndërtimin e flotës.

72) H. Ceka (Problema të numizmatikës Ilire, Tiranë, 1965) mendon se zhvillimi i Orikit ishte pasojë e kantierëve të ndërtimit të anijeve.

73) Kështu në Maj të 1492 lëshohen në ujë 18 anije (V. Macusev, Vep. cit., II, 188) dhe 26 galera (V. Macusev, Vep. cit., II, 213-214); në Nëntor të 1498, 40 anije, 20 galera dhe 10 gripore (M. Sanudo vep. cit., II, 233, 247-248); në Shkurt dhe Mars 1499 ndërtohen 11 fusta dhe meremetohen 10 të tjera. (M. Sanudo, vep. cit., I, 536, 596); në Korrik e Shtator ndërtohen 5-6 fusta dhe 1-2 brigantinë. (M. Sanudo, vep. cit., II, 939, 1331).

Për zbarkimet prej perëndimit në lindje ndër premisat ka qenë dhe karakteri luftarak e i panënështuar i popullsisë vendase, premisë që nga ana e saj influenconte negativisht në planet e turqve për zbarkimin në Itali.⁷⁴⁾ Si pasojë kjo flotë që nuk qëndronte dot më në Orikum për shkak të kënetëzimit gjendej në afërsi të skelës së sotme, e pambrojtur nga ndonjë fortifikatë. Për këtë na bën të ditur një letër e drejtuar mbretit të Sicilisë ku thuhet se «flota është tërhequr në tokë dhe ruhet keq, kështu që ka mundësi që ajo të digjet».⁷⁵⁾ Si pasojë Sulltan Sulejmani, i cili po pregatiste ekspeditën për në Pulje dhe urdhër për ndërtimin e një kalaje, pikërisht për mbrojtjen dhe paisjen e flotës.

Konceptimi dhe zbatimi i sistemit mbrojtës të ka-

lasë së Vlorës paraqet një progres për kohën në të cilën u ndërtua. Forma e saj, një tetëkëndësh i rregullt, përmbledh anët pozitive që ofron sistemi mbrojtës rrethor (perimetri më i vogël, komunikimi i brendshëm më i lehtë etj.) me mundësinë e ndërtimit praktik nëpërmjet brinjësh të drejta. Një zgjidhje të tillë me planimetri tetëkëndëshe dhe kryekullë, por me përmasa mjaft më të vogla, kemi parë vetëm në kështjellën «Laterna da Mar» të Modonit⁷⁶⁾.

Vëndi i kalasë së Vlorës në arkitekturën ushtarake osmane përcaktohet mjaft qartë prej Çelebiut, i cili, ndonse kishte kaluar mëse një shekull nga koha e ndërtimit të saj, shkruan se «ata që s'kanë parë fortetat e Sekedinit, Benderit dhe Vlorës nuk kanë dijeni mbi mjeshtirinë e osmanëve».⁷⁷⁾

74) S. Manje, bashkëkohës i këtyre ngjarjeve, na bën të ditur se në 1481 Gjon Kastrioti kapi rob bejlerbeun e Rumelisë që po shkonte në ndihmë të Otrantit. (S. Sathos *Documents Inédits relatifs à l'Histoire de Grèce au moyen âge*, Paris, VI. 229). Po prej tij mësojmë se në 1494 «vendasit i sulmuan keq shumë turqit në Vlorë... sa ata u tërhoqën në brëndë», (S. Sathos, *Vep. cit.* VI. 239), ndërsa prej Sanudos se në vitin 1499 Sanxhakbeu i Vlorës thyhet prej shqiptarëve (M. Sanudo, *Vep. cit.* II, 827.).

75) V. Macušev, *Vep. cit.* II, 103-105.

76) B. Ebhard, *Vep. cit.* 633.

77) E. Çelebi, *Po oty.*

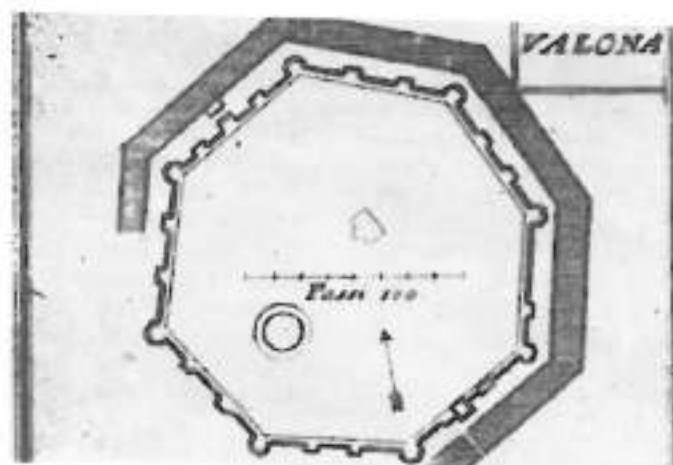

Fig. 1

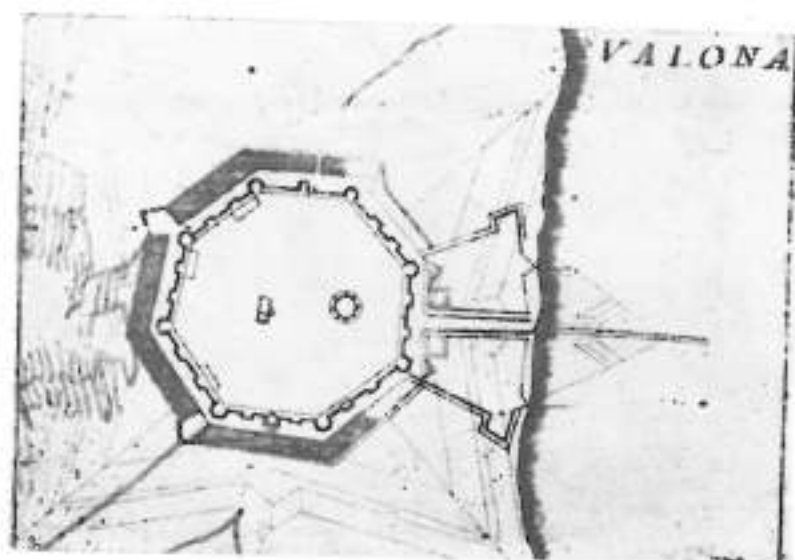

Fig. 2

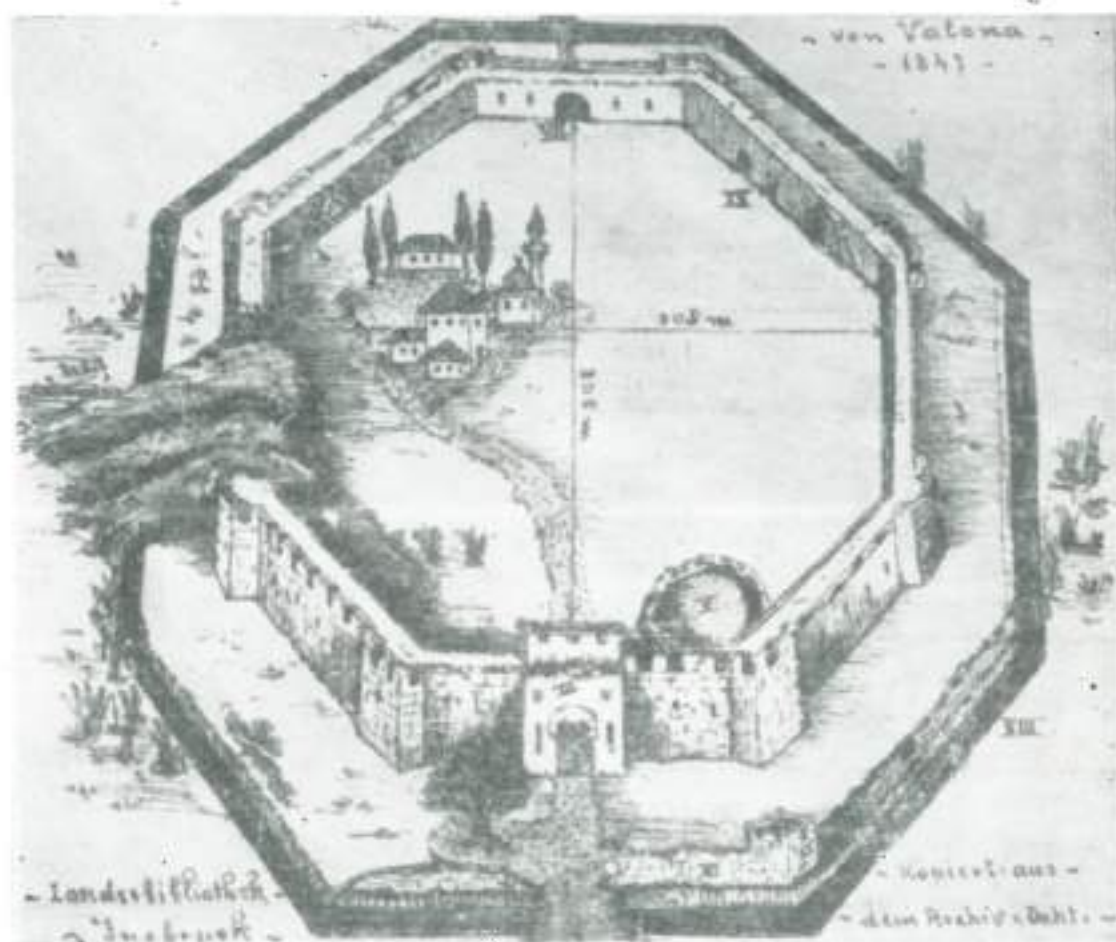

Fig. 3

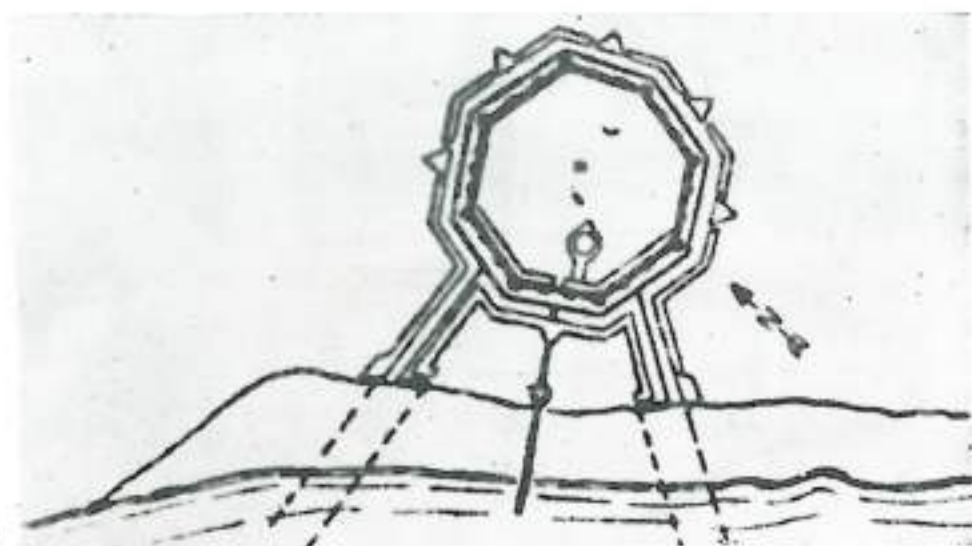

Fig. 4

TAB. III

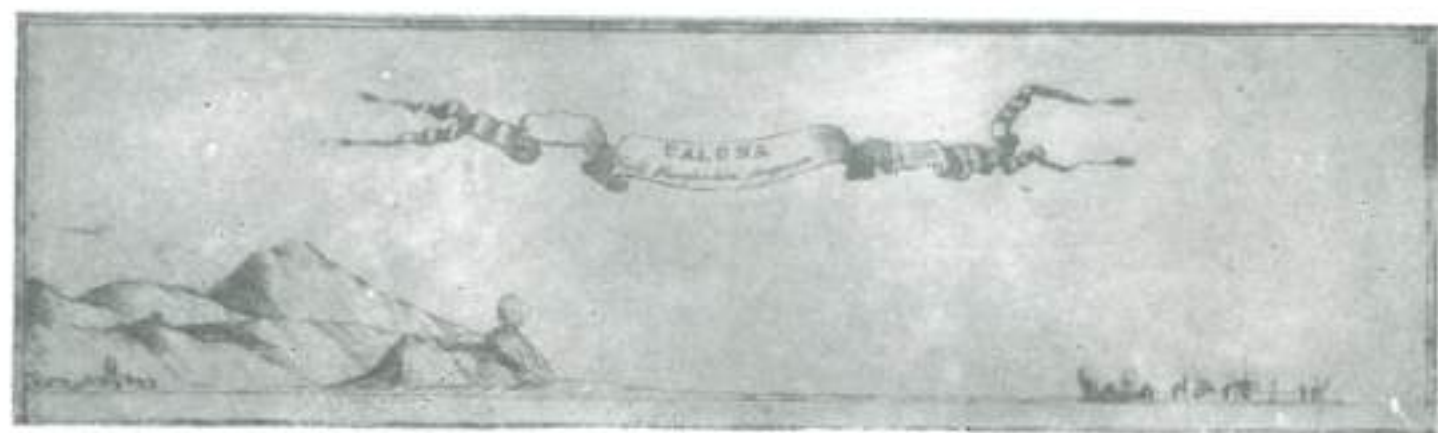

Fig. 1

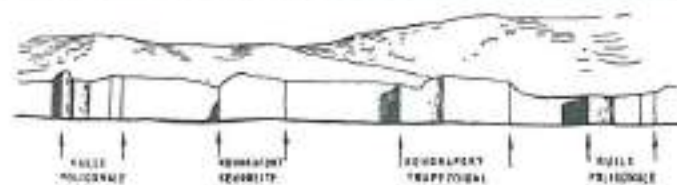

Fig. 2

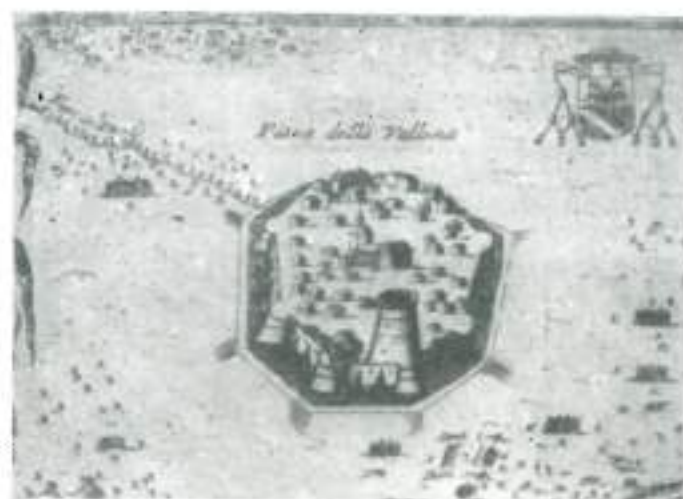

Fig. 3

Apollon BAÇE

LA CITADELLE DE VLORE

RÉSUMÉ

Nombre de sources écrites et orales, des gravures et des planimétries ainsi que d'autres documents indiquent que dans la ville de Vlore se dressait une citadelle. Elle s'est conservée jusqu'en 1906, date à laquelle on l'a détruite pour construire avec ses pierres une rue reliant la ville au port.

Ces sources nous permettent, à travers la confrontation et le complètement réciproque des lacunes, de procéder à la reconstruction idéale de son aspect antérieur.

* * *

S'élevant à 100-150 m. de distance du bord de la mer (Fig. 1, P. Garzoni, *Istoria* I 302), elle avait la forme d'un octogone régulier dont la longueur des côtés était de 90 m. (Tab. II, 1); E. Celebi, *Seyahatname* VIII, 704) et le périmètre couvrait une surface de 3,5 Ha.

Cette citadelle était protégée par un fossé rempli d'eau et renforcé dans la partie intérieure par une fossebraie (tab. II, 1) Garzoni et Contarini, *Istoria* 301). De sa planimétrie et des descriptions dont nous disposons (tab. I 1, 2) Garzoni), il résulte que ce fossé ceinturait la citadelle seulement du côté de la terre et qu'il ne rejoignait pas la mer. Il n'est pas à exclure toutefois qu'il se prolongeait perpendiculairement vers la mer au moyen de deux bras particuliers, d'autant plus que les travaux de renforcement effectués plus tard, en 1690, par les Vénitiens (tab. II, 2 fig. 3, Contarini 299) suivent précisément ces traces.

Ses courtines très épaisses (tab. I, 1, 2); Celebi et Contarini 256) étaient à même d'affronter la cannonade des vaisseaux (Garzoni et Contarini 258), qui pouvaient jeter l'ancre jusqu'à 100 m. du littoral (Garzoni). On accédait au sentier de passage des courtines à proximité de leurs extrémités, à travers des escaliers de pierres s'avancant en dehors du mur (tab. I, 2, tab. II, 2). Deux contreforts (tab. I 1, 2, tab. III, 1) de même hauteur que la courtine servaient de renforcement à chacune d'elle, constituant de la sorte des noeuds rigides qui, à travers le tronquement de la courtine, évitaient tout éventuel écoulement immédiat des grands blocs de pierre du mur. Les contreforts créaient de même le long de la courtine des plates-formes pour l'installation des diverses pièces d'artillerie (Contarini 58).

A chaque angle de la citadelle s'élevaient de puissants bastions d'une planimétrie sexangulaire (tab. II 1, 2) et de forme prismatique (tab. III 1, 2) Garzoni et Contarini). Dans leur partie intérieure les bastions étaient remplis de terre et ne comprenaient pas des pièces d'habitation, on y accédait par le sentier de passage (tab. II, 1).

Deux tours à planimétrie quadratique (tab. I 1, 2 tab. II, 1) servaient d'entrée principale à la citadelle. Les tours surpassant du tiers la hauteur de la courtine comprenaient deux étages, dont le premier aménagé en tant qu'entrée à la partie intérieure de la citadelle. Il y avait aussi une troisième entrée sous forme de couloir étroit (tab. I, 2).

Dans la partie O de la citadelle, à 40 m. environ des murs (tab. I 1, 2), se dressait

un donjon que Celebi dénomme *iö quâ'le*, Garzoni, Tarrione (302) et Contarini *maschio et castello* (256, 301). B. Ebhardt (*Der Werbau 694-7*) attribue justement le donjon de la citadelle de Vlora au groupe des tours comme celles de la Tour Blanche, des tours de Rumeli Hissar et de «Castel da Mare» de Modane. Outre le fait que Celebi le considère un analogue de la Tour Blanche de Salanique, il a en effet plusieurs éléments identiques aux tours précitées. De forme cylindrique et d'un diamètre supérieur à 20 m., il comprenait 7 étages (Celebi). Sa construction massive ressort des données fournies par Celebi, d'après lesquelles il résulte qu'il servait de dépôt de munitions et en tant que résidence du commandant de la citadelle. Dans l'étage supérieur se trouvait une plate-forme pour l'installation des canons (Garzoni 302 et Contarini 301).

Le terrain sur lequel se dressait la citadelle était à un même niveau à l'intérieur comme à l'extérieur (tab. II, 1), Contarini 256), d'où commençait une rue large avec des maisons d'habitation construites de pierre (Celebi). Dans la citadelle séjournait une garnison forte de 400 soldats mais y manquaient des installations de bain, un marché et des auberges (Celebi), ce qui témoigne de son caractère exclusivement militaire.

D'après Celebi la citadelle de Vlora a été construite avec les pierres de la citadelle de Jengeci, c'est-à-dire avec les pierres des murs de la cité antique de Treport. En observant une maison de pierre construite sur l'emplacement de la citadelle, nous avons constaté que ses murs avaient été construits de morceaux de blocs entièrement identiques aux restes des murs de ceinture de l'antique cité de Treport.

Contrairement aux murs de la citadelle qui sont d'une mauvaise facture (J. G. Hahn, *Alb. Studien* 62), ceux du donjon étaient construits de pierres équarries (E. Celebi, Garzoni 302).

Bien que les documents anjevins du XIIIe siècle mentionnent la citadelle de Vlora, il n'est pas difficile de comprendre de leur contenu qu'il y est question plutôt de la citadelle de Kanina. En tant que terminus post quem pour la construction de cette citadelle nous avons la description et la carte de l'année 1521 du navigateur turc Piri Reis, où, malgré la description détaillée de ces côtes, la citadelle de Vlora n'y est pas mentionnée. Quant au terminus ante quem, il nous est fourni par l'autre variante de la carte de Piri Reis, qui date du siècle XVII, où la citadelle de Vlora est bien marquée. Ainsi donc, les affirmations de Celebi d'après lesquelles la citadelle a été construite par le sultan Sulejman correspondent parfaitement aux dates précitées. Ces affirmations sont confirmées de même par le lien existant entre la construction de la citadelle avec les pierres de l'antique cité de Treport et l'arrivée du sultan Sulejman à Vlora (1531) en vue de préparer l'expédition des Pouilles (P. Jovius, J. Leunclavus).

C'est pourquoi nous acceptons sans la moindre hésitation l'an 1531 comme date qui marque le début des travaux de construction de la citadelle. Nous exprimons de même sous toute réserve l'opinion que le donjon est contemporain de la citadelle, du fait que les documents du Moyen Âge n'en font pas mention.

La séparation définitive de la ville de Vlora et de la citadelle et le fait que cette dernière se dressait dans une zone très appropriée à la navigation montrent on ne peut mieux que la citadelle servait en tant que place d'armes pour assurer la défense et l'équipement de la flotte. Vlora occupait à cet égard une position beaucoup plus avantageuse que les autres cités marines de l'époque. Avant tout c'est le point où l'orient se trouve plus près de l'occident; par ailleurs, le relief environnant permet une meilleure communication avec les zones internes des Balkans et Constantinople même. D'autres facteurs positifs sont la position du golfe qui se trouve à l'abri des vents et la présence sur

les lieux mêmes de bois d'œuvre et du bitume de Selenice, ce qui permettait la mise en place de chantiers maritimes. Nous disposons en effet de maints témoignages indiquant qu'un grand nombre de vaisseaux ont été construits à Vlore (M. Sanudo, *Diarii II*, 233, 247, 248, 536, 596, 939, 1331). La flotte de l'époque ne pouvant plus s'abriter à Oricum, en raison de sa transformation en un marais, qui se trouvait à proximité du port dépourvu d'ouvrage de défense militaire. Dans un document de l'époque il est dit que «la flotte s'est abritée à proximité du littoral et elle est mal protégée face à tout incendie éventuel» (Macušev, *Monumenta II* 103). Outre la possibilité d'une attaque de la part de flottes occidentales, un autre danger réel était constitué par les habitants du pays en raison de leur esprit belliqueux et d'insoumission (Salhas, *Documents VI* 229, 239; Sanudo *II* 827). Etant sur le point d'entreprendre son expédition des Pouilles, le sultan Sulejman ordonna la construction d'une citadelle qui devait servir à la protection et à l'équipement de la flotte s'y trouvant abritée (Celebi). La place qu'elle occupe dans l'architecture militaire ottomane ressort clairement du passage de Celebi où il est dit «que ceux qui n'ont pas vu les forteresses de Sekedin, Bender et de Vlore ne peuvent pas se faire une idée de la capacité des Osmanlis dans ce domaine d'activité».

Gjerak KARAISKAJ

KËSHTJELLA E BASHTOVËS *)

Kështjella e Bashtovës (fig. 1) është ndërtuar mbi një terren fushor dhe ndodhet rreth 400 metra në veri të lumit Shkumbin, 3-4 km. larg derdhjes së tij në det, pikërisht atje ku lumi merr një kthesë thuajse kënddrejtë në drejtim të veriut.

Shkumbini e ka ndryshuar shpesh shtratin, saqë është vështirë të caktohet pozicioni i tij në kohën e ndërtimit të kësaj forte. Edhe sot një pjesë e fushës që shtrihet në lindje të kështjellës, thirret nga vëndasit «Lumi i vjetër», por gjurmë të shtratit nuk dallohen për shkak të mbushjeve të krijuara nga përmytjet e herëpashershme.

Kështjella e Bashtovës, ruhet në një gjëndje mjaft të mirë. Muret janë kudo thuajse në lartësinë e tyre fillestare ndërsa disa kullave u mungojnë vetëm çatitë dhe konstruksionet prej druri të kateve, gjithashtu muri i bedenëve dhe bedenët ruhen në mjaft vende të plota, në këtë mënyrë kështjella na ofron material të mjaftueshëm dhe paraqet interes për tu studjuar. Ajo ka formën e një katërkëndëshi jo rigorozisht kënddrejtë, mbasi muri lindor krijon një thyerje, thuajse në mesin e tij, duke formuar një kënd të gjërë nga ana e brendshme, (tab. V). Kështjella ka përmasa 60 x 90 m. dhe orientohet me brinjët më të ngushta në drejtimin veri-jug. Në të katër qoshet dhe, në mesin e çdo muri, ka nga një kullë. Bën përjashtim vetëm muri perëndimor, që i tokon një periudhe të dytë ndërtimi.

Gjurmët e një rruge të shtruar me kalldrëm, që të çonte në drejtim të saj, janë zbuluar në dy vende, pranë digës së dheut dhe gjatë hapjes së një kanali kullues, në perëndim të fshatit Bashtovë.

Nga Kështjella shihet lumi dhe terreni i gjerë fushor që shtrihet rreth saj. Vetëm nga lindja, rreth 1 km.

larg, shtrihet një varg i ulët kodrinash, në rrëzë të të cilëve ndodhet fshati i vogël Bashtovë. Territori rreth fshatit Bashtovë ka qënë banuar qysh në kohët e lashta. Mbi një bregore, në skajin jugor të vargut të kodrave, takohet keramikë e periudhës së vonë romake kryesisht fragmente tjegullash. Ndofta kësaj periudhe i përketin dhe mbeturinat e një ure (fig. 3), e cila kalonte lumin rreth 800 m., në juglindje të kështjellës, ndërsa në kodrat që shtrihen në veri të fshatit Vilë (rreth 1 km. në lindje të Bashtovës) është gjetur keramikë helenistike, e cila ruhet sot në muzeun e fshatit. Kalimi i lumit edhe sot në vëndin ku ndodhen gjurmët e urës antike vërteton se, vetëm rrjedha e poshtme e lumit ndryshonte shtrat herë pas here.

Kështjella, ka tërhequr vëmendjen prej kohësh udhëtarëve dhe dijetarëve të ndryshëm, të cilët kanë çfaqur edhe ndonjë mendim për të. I pari, që na jep disa të dhëna të vlefshme për kështjellën, është udhëtar i turk Evlia Çelebiu¹⁾. Ai thotë, se kështjella u themelua nga venedikasit dhe u pushtua nga turqit në kohën kur Sulltan Fatihu iu drejtua Skenderisë Shqiptare (Shkodrës). Gjithashtu, Çelebiu na informon për një mur të fortesës, të cilin e kishte shëmbur lumi, por nuk thotë nëse ishte rindërtuar në kohën kur ai e vizitoi.

Gati dy shekuj më vonë, Hani në veprën e tij «Studime Shqiptare»²⁾ e përmend përciptas dhe kështjellën e Bashtovës. Ai thotë, se kështjella ishte ndërtuar në stilin frank (fränkische styl). Kulla juperëndimore sipas tij ka qënë e rrënuar qysh atëherë. Në anën perëndimore kishte një portë dhe, mbi të, një pllakë guri me mbishkrim turqisht. Hyrja kryesore ishte në anën veri-perëndimore, në të majtë të portës ndodhej një varrezë

*) Rilevimet janë bërë nga autori, L. Suli dhe E. Sopi. Skicat prej L. Sullit dhe E. Sopit, fotografikë të A. Baçes.

Fig. 1

e vjetër në të cilën gjëndej edhe «një gur me gdhëndje të epokës bizantine, ndoshta një kapitel pilastre, si dhe shumë pjesë kolone që duhej të ishin stela varresh antike». Edhe sot në këtë vënd ndodhet një kolonë e ngulur vertikalisht në tokë.

«Si shkallët e fortesës ashtu dhe bedenat», thotë Hani, «të kujtojnë menjëherë fortifikimet e Negropontit». Përshkrimi i kështjellës nga Hani është i shkurtër dhe ka ndonjë pasaktësi. Ai e ka marrë për të rrumbullakët kullën e rrëzuar në qashen jugperëndimore, por në të vërtetë ajo ruan edhe sot gjurmë të qarta të një kulle katërkëndëshe (Fig. 4). Ndërsa në kullën veriperëndimore (VI) gjurmët janë shumë të pakta, prandaj dhe nuk mund të çfaqim një mendim të saktë.

Hezei³⁾ e identifikon vëndin ku është ndërtuar kështjella me Asparagun dhe vetë kështjellën e konsideron bizantine. Ndërsa, duke u bazuar në të dhënat e Hani, kryesisht në planimetrinë, arkeologët austriakë

Prashniker dhe Shober e konsiderojnë atë të periudhës së vonë antike, duke e futur në një grup me fortifikime të tjera të kësaj kohe si Elbasani, Vigu, etj.⁴⁾

PËRSHKRIMI I KËSHTJELLËS.

Muret.

Tek muret e kështjellës dallojmë dy teknika të ndryshme që u përkasin edhe dy periudhave të ndërtimit. Periudhës më të hershme i përkasin krejtësisht muret lindor (fig. 5, tab. I) dhe jugor (tab. I), pjesa më e madhe e murit verior (fig. 6 tab. I), si dhe të gjitha kullat e vendosura në të, ndërsa muri perëndimor si dhe një trakt prej 10 m. nga ai verior, u përkasin periudhës së dytë të ndërtimit dhe janë rindërtuar nga turqit⁵⁾.

Muret e periudhës së parë, që kanë një gjërësi

1) Evlia Çelebi — Shqipëria para dy shekujsh, Tiranë 1930, 87-88.

2) J. O. Hahn — Albanesische Studien, Wien, 1853, 118.

3) L. Hezei — Les Operations militaires de Jules César, Paris, 1866.

4) C. Prashniker A. Schober — Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro, Wien, 1919, 54.

5) E. Çelebi — vep. cit. 87-88.

Fig. 3

prej 1.05 m., janë ndërtuar me gurë kavoje ranorë dhe konglomerati të nxjerrë nga një kodër shkëmbore rreth 1 km. në lindje të kështjellës. Në to janë përdorur copa tullash dhe tjegullash të vendosura në mënyrë të çrregullt.

Përveç gjurmave të sipërpërmendura, ekzistencën e një vëndbanimi më të vjetër, në afërsi të kështjellës, e tregon edhe përdorimi në mure të fragmenteve arkitektonike, si pjesë kolonash, bazamente dhe kapitete. Kështu në murin jugor, në thembrën e një harku është murosur një kapitel bizantin i punuar me kujdes (fig. 7). Nga ana e brendshme muret janë ndërtuar me një sistem kondrafortesh në distanca prej 3 m. Kondrafortet janë 1.05-1.65 m. të gjëra (shumica e tyre kanë përmasat 1.40-1.50 m.) dhe dalin nga muret rreth 1 m. Në pjesën e sipërme, ato lidhen me harqat tullash me lartësi 40 cm., të forcuara me tiranda druri dhe krijojnë mbi harqet shtegun e kalimit 1.20 m. të gjerë. Harqet janë ndërtuar me tulla, jo gjithmonë të plota dhe, pa kornizë në pjesën e sipërme. Pjesa me tulla fillon rreth 40 cm. mbi nivelin e thembrës së harqeve. Me këtë mënyrë ndërtimi të mureve me kondraforta, nga ana e brendshme, përveç kursimit të materialit, krijohen edhe kushte më të përshtatshme për hapjen e frengjive. Lartësia e murit në gjëndjen e sotme deri tek shtegu i kalimit të rajeve arrin në 4.60 m., por, po t'i shtojmë kësaj lartësie mbushjen prej 1.70 m., ajo do të arrijë në 6.80 m., ndërsa lartësia e përgjithshme e murit me gjithë bedenat zë 8.95 m. Për shtimin e qëndrueshmërisë së mureve janë përdorur gjerësisht brezat e drurit. Brezat gjatësorë, që kanë një seksion prej 20 x 20 cm. vendosen 2.20 m., në distancë vertikale, nga njëri

Fig. 4

tjetri dhe lidhen me breza tërthorë me seksion 15 x 15 çdo 70 - 90 cm. Vetëm në thellimet midis dy kondrafortave, nga ana e brendshme e murit, brezat kanë qenë vendosur në sipërfaqe, por këtu ato mbroheshin nga reshjet prej qemereve. Llaçi i përdorur për lidhjen e gurëve është i një kualiteti të lartë, në shumë vende gurët prej shtufi janë konsumuar nga koha, ndërsa llaçi ka mbetur i pacënuar.

Gjurmët e bedenave dallohen kudo në muret që i përkasin perludhës së parë të ndërtimit, por më mirë, ato ruhen në murin lindor. Muri i bedenave ngrihet 75 cm. mbi shtegun e kalimit dhe ka një trashësi prej 80 cm. Bedenat, (Tab. I) me gjithë mbulesën ngrihen nga muri bazë në një lartësi prej 1.90 m., ndërsa hapësira ndërmjet tyre është 68 cm. Në disa vende ruhen gjurmë të mbulesës së bedenave, ajo është 30 cm. e lartë dhe përbëhet nga tulla të vendosura në formë kulmi të mbushura nga brënda me copëra gurësh e tullash të lidhura me llaç. Të gjitha bedenat janë të paisura me frengji, fundi i të cilave është në një nivel me pjesën e sipërme të murit të tyre. Nga ana e brendshme frengjitë janë 50 cm. të lartë dhe 35 cm. të gjëra, ndërsa nga jashtë, ngushtohen në 15 cm. Frengji kemi edhe në kamaret midis kondrafortave (Tab. II), në këtë mënyrë gjatë gjithë mureve ndodhen tre nivele luftimi.

Fig. 5

Fig. 6

Frengjitë në kamare ndodhen në dy nivele. Niveli i sipërm është i dukshëm, ndërsa i poshtëmi u zbulua nga sondazhet⁶⁾.

Frengjitë e sipërme janë më të vogla. Ata kanë një lartësi prej 60 cm., gjerësi të brendshme 50 cm. dhe të jashtme 10-15 cm., ndërsa frengjitë e poshtëme janë më të mëdha. Ata janë 1 m. të larta, 95 cm. të gjera nga ana e brendshme dhe, 35 cm. nga jashtë. Të dy

nivelet e luftimit ndaheshin nga platforma druri (tab. VI). Kudo ruhen gjurmët e mbështetjes të trarëve të platformave, si në faqet anësore të kondrafortave ashtu edhe tërthor murit. Frengjitë e sipërme ndodhen 50 cm. mbi platformën, ndërsa të poshtëmet 30 cm. mbi një sofat muri. Hapja e këtyre të fundit, në rrëzën e mureve, i përgjigjen një stadi fillestar të zhvillimit të artilerisë, që fillon rreth çerekut të fundit të shek.

6) Gjat punimeve të restaurimit u bënë 4 sondazha. Tre sondazhe u bënë në murin lindor (2,3,4) dhe një sondazh në murin perëndimor (1). Sondazhi Nr. 1 u bë për të zbuluar portën që ndodhej në këtë mur, paturat e së cilës dhe arkitrau ishin të dëmtuara dhe kishin nevojë për restaurim. Sondazhi Nr. 2, për të zbuluar gjurmët e dyshimit të një porte, ndërsa sondazhi Nr. 3 dhe 4 respektivisht, për të zbuluar nivelin e poshtëm të frëngjive në hapësirat midis kondrafortave dhe nivelin fillestar të terrenit, si dhe për të parë në kishte substruksione më të vjetra.

XV.7) Bindjen se frengjitë e poshtëme shërbenin për artileri, ne e kemi arritur nga fakti se tek kullat, këto të fundit, janë ndërtuar në një mënyrë të tillë që flurudha të mos mund të drejtohet nga kulla fqinje. Kjo duket qartë në kullën Nr. 4 (Tab. III), ku frengjitë e poshtëme anësore kanë të pjerrët brinjën pranë kurtinës, dhe vertikale brinjën e kundërt. Për armët e tjera nuk do të ishin kujdesur të bënin një modifikim të tillë, sepse kullat fqinje nuk do të ishin në rrezik të dëmtoheshin dhe, nga ana tjetër, frengjitë me dy brinjët e pjerrta do të ishin më të përshtatshme për faktin se prej tyre mund të kontrollohej më mirë kurtina midis dy kullave.

Sondazhet (shih planimetrinë, tab. V) të bëra në të tri muret që i përkasin periudhës së parë të ndërtimit, vërtetuan se ato janë që nga themelet të një kohe.

Muri perëndimor dhe një pjesë e vogël e atij verior, të rindërtuar nga turqit, ndryshojnë teknikisht nga muret e përshkruara më sipër. Megjithatë i ndërtuar më vonë, muri perëndimor ruhet më keq se të tjerët. Në të, jo vetëm që nuk ruhet asnjë beden por as edhe një trakt sado i vogël i murit të bedenave. Në gjëndjen e sotme ai ka një lartësi prej 3.3 m. nga niveli i terrenit i cili në këtë anë të kështjellës ka një mbushje prej 1.3 m. Në këtë mënyrë lartësia e murit deri tek shtegu arrinte 4.6 m. Ndryshimi i këtij muri me të tjerët të bijnë në sy menjëherë. Edhe ky është ndërtuar me kondraforte që dalin 70 cm. nga faqja e brendshme, trashësia e tyre dhe largësia nga njëra-tjetra është e përafërt me ato të mureve të tjerë, por harqet që i lidhin ato për të krijuar shtegun e kalimit mbi mur, nuk janë prej tullash po prej gurësh. Në përgjithësi ky mur është ndërtuar më me kujdes, gurët janë vendosur në rreshta deridiku horizontalë dhe janë zgjedhur me faqe të rrafshët ose janë punuar, për më tepër, gurët e qosheve të kondrafortave janë trajtuar me kujdes. Trashësia e murit është 1.10 m. i paisur me breza druri me seksion 20 x 18 cm. të vendosura çdo 1,5 m. Brezat janë futur 20 cm. brënda faqes së jashtme të murit. Llaçi si dhe në ndërtimin e parë është i një kualiteti të lartë.

Kamaret midis kondrafortave janë të paisura dhe këtu me frengji, vetëm se ato krijojnë një nivel luftimi, janë të tipit të vogël dhe nuk ndodhen kudo në qendër të kamareve. Në këtë mur nuk ndeshemi në përdorimin e coprave të tullave, tjegullave dhe të fragmenteve arkitektonikë të inkastruar. Mungesa e plotë e gjurmëve të bedenëve të lë të dyshosh që ai të ketë mbetur i papërfunduar.

Kullat.

Në përgjithësi kullat ruhen mirë, me lartësinë e tyre të plotë. Të dëmtuara më shumë janë kullat V, VI, VII, ndërsa të tjerave u mungojnë vetëm elementët prej druri, çatitë, shkallët dhe ndarjet e kateve. Kullat sot kanë një lartësi rreth 10.4 m., por pa tu shtojmë ngjitjen e nivelit të terrenit prej 1.7 m. ato arrijnë dikur rreth 12 m. dhe ngriheshin rreth 3 m. mbi muret rrethuese. Trashësia e mureve të tyre është 1.25 - 1.40 m. Muret e kullave të rrumbullakta vinë duke u ngushtuar me pjerrësi nga jashtë, ndërsa tek kullat katërkëndëshe, trashësia e mureve nuk ndryshon gjatë gjithë lartësisë së tyre (tab. III). Kullat kanë frengji të shumta dhe kishin nga 5 kate, të cilat ndaheshin prej njëri tjetrit me dysheme dërrase. Katet nuk shërbenin për tu banuar por vetëm në rast lufte. Ndërsa gjatë periudhës së dytë të ndërtimit një pjesë e tyre u adaptuan edhe për tu banuar. Kullat janë vendosur 24-38 m. larg njëra tjetrës dhe dalin krejtësisht në anën e jashtme të mureve. Ato mbuloheshin me çati, gjurmët e të cilave, sipas thënies së fshatarëve, janë çdukur vetëm kohët e fundit. Po kështu në një skicë të një harte të përpiluar në vitin 1521, kullat e kështjellës së Bashkovës paraqiten të mbuluara me çati të larta konike.⁷⁾ Të gjitha kullat në anët më pak të mbrojtura kanë patur ballkone me konstruksion druri prej të cilëve hidhnin senda të rënda mbi kundërshtarin që u afrohej atyre. Në kullat e qosheve këto ishin vendosur në drejtim të diagonalave të katërkëndëshit të kështjellës, si pika më pak të mbrojtura dhe të padukshme nga kullat e tjera. Ndërsa në kullat katërkëndëshe, ballkonet vendoseshin në mesin e faqeve që shkonin paralel me muret e kështjellës. Dyshemetë e ballkoneve ishin në një nivel me dyshemetë e kateve të sipërme. Të gjitha kullat janë të hapura nga ana e brendshme e fortifikimit.

Kulla I (Fig. 8).

Është identike me kullën III. (Tab. III, IV). Ajo ka një diametër të brëndshme 8.60 m. dhe trashësi muresh 1.40 m. Në gjëndjen e sotme, kulla është e mbushur deri në nivelin e sipërm të frengjive të katit të parë. Ajo ndahet në pesë kate që kishin një lartësi prej rreth 1.70 m. Lidhja ndërmjet kateve bëhet me anë shkallësh të brëndshme, ndërsa në katin e katërt mund të hyhej edhe direkt nga shtegu i kalimit mbi mur, me anën e një porte të hapur në murin e kullës. Nga ana e brendshme e fortifikimit kulla është e hapur. Dyshe-

7) S. Toy — A history of fortification, London, 1954, 178.

8) H. Mzik — Beiträge für kartographie Albaniens nach orientalischen quellen 641. Tab. XXXIII (v), Budapest 1929.

Fig. 7

metë prej druri të kateve mbështeteshin mbi trarë me seksion 20 x 20 cm., vrimat e të cilave në mure dallohen qartë edhe sot. Çdo kat ka frengji (Fig. 9) të spostuara në drejtim nga katet e tjerë. Tre katet e para kanë nga 5 frengji secili, ndërsa i katërti, katër frengji. Në dy katet e poshtëme frengjitë janë të mëdha, të destinuara për topa. Ato janë 92 cm. të larta, 73 cm. të gjëra nga ana e brendshme dhe, 40 cm. nga jashtë.

Kati i pestë rrethohet nga muri i bedenave, i cili duke qënë më i ngushtë se muri i kullës krijon një dhëmbëzim nga ana brendshme e saj, që shërbente për mbështetjen e dyshemesë. Ky kat ka patur 9 bedenat, që të gjithë të shpuara nga frengjitë. Bedenat e anës veriore ruhen edhe sot deri në një farë lartësie.

Në anën verilindore të kullës, po në këtë kat, ndodhet një portë 60 cm. e gjerë, e cila shërbente për të komunikuar me ballkonin, prej të cilit nuk ruhet asnjë gjurmë. Ballkoni mbështetej mbi katër trarë, që përshkonin gjithë trashësinë e murit dhe lidheshin me dyshemenë e katit. Ai kishte një gjerësi prej rreth 1.5 m., por nuk dimë se sa dilte nga muri i kullës.

Në katin e pestë, luftimi kryhej nëpërmjet hapësirave midis bedenave si dhe nëpërmjet frengjive që ndodheshin në vet bedenat, në këtë mënyrë nëpër kullat e qasheve krijoheshin nga pesë nivele luftimi.

Kulla II (Tab. I, IV).

Ka formë katërkëndëshe me dimensione më të vogla se gjithë kullat e tjera të kalasë. Nga ana e brendshme, ajo është 1.80 m. e gjerë dhe 3.25 m. e gjatë me trashësi muresh 1.25 m. Niveli i terrenit sot, është pothuaj në lartësinë e dyshemesë së katit të dytë, dhe mezi dallohet pjesa e sipërme e tre frengjive të katit

të parë. Ashtu si kullat e tjera edhe kjo kullë është e hapur nga ana e brendshme. Ajo ndahej në katër kate me dysheme prej druri. Dy katet e poshtëme kishin një lartësi prej 1.70 m. ndërsa të sipërmit ishin më të lartë. Tre katet e poshtëm komuniknin njëri me tjetrin me shkallë druri, ndërsa tek i sipërm, mund të kalohej direkt nga muret. Duke qënë se dyshemeja e katit të katërt të kullës ndodhet në një nivel më të lartë nga shtegu i kalimit mbi mur, për të realizuar komunikimin ndërmjet këtij të fundit dhe kullës, është ndërtuar një qemer tullash që shkon deri në lartësinë e dyshemesë së katit dhe lidhet me shtegun me anën e dy palë shkallëve që zbresin në të dy anët e qemerit; në këtë mënyrë nuk ndërpritet edhe kalimi nëpër shtegun e mureve.

Tre katet e poshtëme kanë nga tre frengji, që çpallnin secila mesin e murit korespondues. Frengjitë e katit të poshtëm janë më të mëdha dhe shërbenin për topa, ndërsa në katin e katërt, luftimi kryhej nëpërmjet hapësirave midis bedenave dhe frengjive të këtyre të fundit. Edhe kjo kullë shërbente vetëm në rastë luftimi dhe jo për të banuar. Për këtë flasin qartë, hapja nga ana e brendshme e fortifikimit, si dhe hapsira dhe lartësia e vogël e kateve, nëpër të cilat nuk mund të qëndrohet në këmbë.

Kulla IV. (Tab. III, fig. 11, 12).

Kjo kullë ndodhet në mesin e murit jugor. Ka formë planimetrike katërkëndëshe me dimensione 4.20 m. me 3.30 m. nga ana e brendshme dhe trashësi muresh 1.37 m. Kulla ndahej në katër kate me dysheme druri. Lartësia e kateve është 1.95 m.

Në katin e poshtëm ndodhen tre frengji topash. Frengjitë e mureve anësore të kullës kanë nga një brinjë të pjerrët, ndërsa brinjët e tjera formojnë kënd të drejtë me faqet e murit. Brinjët e pjerrta janë nga ana e murit të kalasë. Një zgjidhje e tillë e frengjive shërbente për të mos lejuar drejtimin e grykës së zjarrit nga kullat fqinje.

Në katin e dytë ndodhen 3 frengji të tjera, më të vogla, në të njëjtin drejtim me të parat.

Në katin e tretë, ndodhen gjithashtu dy frengji të vogla, në murin perëndimor dhe lindor, ndërsa në murin jugor të kullës është ndërtuar në një kohë më të vonë një oxhak me dy kamare, anash tij. Mbi oxhak, dallohen gjurmët e dyshemesë së katit të katërt. Në këtë kat, dallohen gjurmët e bedenave, si dhe të një ballkoni nga ana jugore me gjerësi 1.60 m. Më vonë hapja e murit, që lidhte ballkonin me katin, është zënë nga muri i oxhakit. Nga ana e brendshme e kalasë kulla është krejtësisht e hapur. Ashtu si edhe në kullën 2, ka vetëm një qemer tullash 1 m. të gjerë, që

ngrihet deri në lartësinë e dyshemesë të katit të katërt dhe, nga të dy anët, zbritet me shkallë tek shtegu i kalimit mbi mur. Edhe kjo kullë ka shërbyer në fillim vetëm për luftim, ndërsa më vonë, me sa duket, është adaptuar për banim nga turqit.

KULLAT E TJERA.

Nga kullat e tjera të kështjellës, kulla III (Tab. III, IV) është identike me kullën I, prandaj edhe nuk po e përshkruajmë. Nga kulla V (fig. 4), sot ruhet vetëm muri lindor i saj, si dhe një trakt i vogël i murit jugor në vendin ku ai takohet me të parin. Kjo kullë i përket periudhës së parë të ndërtimit dhe nga gjurmët që dallohen qartë, duket që ka qenë katërkëndëshe. Ajo del nga kurtina 5.30 m. dhe ka një trashësi prej 1.50 m.

Kati i tretë i kullës, ashtu si në kullën IV, është adaptuar më vonë për banim dhe në murin e saj lindor, është ndërtuar një oxhak identik me oxhakun e kullës IV. Nuk dimë se në ç'kohë është rrënuar kjo kullë, por në këtë gjendje e gjeti atë edhe Hani⁹⁾, në mesin e shekullit të kaluar dhe e mori gabimisht për një kullë të rumbullakët.

Kulla tjetër e qoshes (VI), është e rrënuar krejtësisht, ato pak mbeturina që dolën nga sondazhi i përkasin periudhës turke të ndërtimit dhe, prej tyre, nuk mund të gjykohej drejtë mbi formën e saj planimetrike. Në murin perëndimor nuk ka ndonjë kullë tjetër përveç atyre të qosheve, por siç e kemi përmendur edhe pak më sipër, ky mur është rindërtuar nga turqit, prandaj mendojmë, që në fozën fillestare mund të ketë patur edhe këtu një kullë, në mesin e tij.

Kulla VII, ka qenë një nga kullat më masive të kështjellës, prej saj ruhet jo i plotë vetëm muri lindor, i cili del prej kurtinës 5.5 m. Kjo kullë përshkohej nga hyrja kryesore e kështjellës.

HYRJET DHE SHKALLËT.

Kështjella ka patur tre hyrje, nga sa mund të gjykohej prej gjurmëve të ruajtura deri më sot. Hyrja kryesore, është në murin verior dhe përshkonte kullën katërkëndëshe që ndodhet e rrënuar në mesin e këtij muri. Sot, nuk ruhet ndonjë gjurmë që të vërtetojë egzistencën e një hyrje, por për të na flet Hani,¹⁰⁾ dhe

jo vetëm kaq, por më të vjetrit e fshatit e mbajnë mënt atë në këmbë deri para 40 vjetësh. Një hyrje tjetër ndodhet në murin perëndimor të rindërtuar nga turqit. Ajo doli në dritë plotësisht nga një sondazh që u bë aty për nevojat e restaurimit¹¹⁾ (tab. V, sondazhi 1). Mbushja arrinte një thellësi prej 1.30 m. Hyrja ka një gjerësi prej 1.5 m. dhe lartësi prej 2.30 m. Ajo ka qenë dyflegërshe dhe, në pjesën e sipërme, e pajisur me arkitra druri. Në të dy anët e pragut prej guri dallohen gjurmët e vendosjes së bashteve të rrotullimit, ndërsa në mes një gur i punuar pak më i lartë se pragu, që shërbente për mbështetjen e kanatave. Guri me mbi-shkrimin turqish¹²⁾, prej të cilit, ndofta, do të mësonim kohën e rindërtimit të krejt murit, tani nuk ruhet më.

Në pjesën veriore të murit lindor, në njërin nga niket, dallohej në mur një hark i çrregullt shkarkimi i ndërtuar më gurë e copëra tullash (fig. 13). Nga sondazhi doli se edhe këtu ka patur një hyrje, e cila ka qenë mbyllur më vonë, gjë që kuptohej lehtë nga fugat e qarta në vendet e bashkimit të murit me paturat e portës (tab. V, sondazhi 2). Në murin e ndërtuar për mbylljen e hyrjes janë inkastruar pjesë kolonash guri. Hyrja ka qenë e pajisur me arkitra dhe ka pasur një hapësirë drite prej 2.70 m. të barabartë me largësinë ndërmjet dy kondrafortave. Ajo mbrohej nga kulla I, e cila ndodhet vetëm pak metra në veri të saj. Kjo hyrje, me sa duket, kishte një funksion sekondar dhe shërbente për të manovruar trupat në raste rrethimi.

Shkallët e destinuar për ngjitje në shtigjet e kalimit mbi mure janë ndërtuar prej muresh guri dhe janë të mbështetura në pjesën e brëndshme të kurtinave, jashtë trashësisë së tyre. Ato kanë një gjërësi prej 70 - 80 m. ndërsa lartësia dhe gjërësia e një shkelje 30 x 30 cm. Shesh — pushimi i shkallëve që shërben për të realizuar komunikimin me shtegun, mbështetet mbi një qemer tullash i cili, nga njëra anë, qëndron mbi një pilastër dhe, nga ana tjetër, mbështetet mbi murin e plotë të shkallëve. Kjo mënyrë ndërtimi është bërë për të kursyer materjalin dhe nga një herë në të thelluarat nën harqe janë hapur frengji.

Ngjitja nëpër shtigjet e kalimit mbi mure bëhej edhe nëpërmjet shkallëve të drunjtë të kullave.

Në murin lindor nuk është vendosur asnjë shkallë, ndërsa në atë veriorin, ndodhen dy shkallë të vendosura në të dy anët e kullës së portës dhe, drejtohen në të kundërt të saj. Muri jugor ka vetëm një shkallë e

9) J. G. Hahn — Vep. cit. 118.

10) Po aty, 118.

11) Punime konservimi u kryen gjithashtu në qemerin e brëndshëm të kullës IV, si dhe në disa qemere në murin lindor. Në murin perëndimor u mbyllën disa zgavra që rrezikonin dëmtimin e mëtejshëm të murit. Punimet u kryen në mënyrë të tillë që të mos çorientohen studjuesit e mëvonshëm, duke lënë gjithmonë një pjesë të paplotësuar nga ana e brëndshme e murit rrethues, gjë që lejon edhe studimin e teknikës së ndërtimit të këtij të fundit.

12) J. G. Hahn, vep. cit., 118.

Fig. 8

Fig. 9

cila është vendosur pranë kullës IV, 1.67 m. në lindje të saj.

Muri perëndimor ka vetëm një shkallë pranë portës, e cila së bashku me murin i përket periudhës së dytë të ndërtimit. Në përgjithësi në vendosjen e shkallëve pranë mureve, është ndjekur parimi, që këto të furnizojnë shtigjet e kalimit mbi mure dhe, jo katet e sipërme të kullave dhe, nga ana tjetër, lëvizja e mbrojtësve nëpër shtigje për tu vendosur pranë frengjive të tyre të bëhej në një drejtim. Për këtë qëllim ato ndodhen pranë kullave të mesit dhe drejtohen në të kundërt të tyre. Vijueshmëria nëpër shtegun e kalimit mbi mur nuk ndërpritet veçse në kullën VII. Këtu janë ndërtuar dy palë shkallë me ndihmën e të cilave mund të kalohej nga shtegu i njerës anë të murit në tjetrin, pa humbur shumë kohë. Ndërsa, tek kullat e mesit, qemeret ngrihen mbi lartësinë e shtegut, dori në lartësinë e dyshtesës së kateve të sipërme, dhe për të mos ndërprerë kalimin në të dy anët e qemerëve, janë ndërtuar shkallë.

PERFUNDIME

Për herë të parë Bashtova na paraqitet si qendër e tregëtimit të drithit me emrin Vrego ose Briego¹² që nga gjysma e dhjetvjeçarit të katërt të shek. XIV¹³ dhe arrin kulmin në eksportimin e grurit dhe të mellit në dhjetvjeçarin e gjashtë të këtij shekulli kur krahina sundohej nga feudali shqiptar Vlash Mataranga¹⁴. Nga fundi i shek. XIV, si në gjithë Shqipërinë, edhe në Vreg, tregëtimi i drithrave kaloi nga raguzianët në dorë të venedikasve. Në këtë kohë, përveç tregëtimit të drithrave, venedicianët u interesuan për të mbajtur në duart e tyre edhe pika strategjike të fortifikuara në bregdetin tonë. Pas pushtimit të Durrësit (1386), Lezhës (1393) dhe të territorit të Shkodrës (1396), kërkohen me rradhë Vlora, Kanina, Himara dhe Prgu. Qëllimi i venedikasve ishte të krijonin disa baza të forta dhe pikëmbështetje në bregdetin shqiptar, prej të cilëve kryesoret ishin Durrësi dhe Shkodra¹⁵.

Si rezultat i këtij interesimi të venedikasve për qendrat e fortifikuara të bregdetit shqiptar, përmenden në këtë bregdet një seri fortesash siç janë ajo e Durrësit, Shkodrës, Kaninës, Himarës, Prgut dhe Vlorës, ndërsa Vregu nuk përmendet si kështjellë. Bile venedicianët për të flankuar Durrësin nga jugu, i cili kishte rëndësi të madhe për ta, kërkojnë që fortësën e vogël të Prgut ta restaurojnë¹⁷ dhe ta kenë një pikëmbështetje në duart e tyre, megjithëse kjo kështjellë ishte mjaft më larg Durrësit se Bashtova. Kjo është e natyrshme po të kemi parasysh, se venedikasit kërkonin të qëndronin turqve me një çmim

sa më pak të lartë, në një kohë kur ishin të zënë me një luftë të kushtueshme dhe këmbëngulëse në Itali¹³). Pra, ndërtimi i një kështjelle të re në grykën e Shkumbinit ishte një shpenzim i tepërt, kur mund të konservoheshin kështjellat ekzistuese dhe po të ishte një e tillë në grykën e Shkumbinit ajo do të kërkohej si shumë e përshtatshme për mbrojtjen e Durrësit. Për të gjitha këto arsye kemi të drejtë të mendojmë se një kështjellë deri nga fundi i shek. XIV nuk ekzistonte në grykën e Shkumbinit. Po ajo ka shumë mundësi të mos ekzistonte edhe deri në një të tretën e parë të shek. XV. Në defterin e rrëgjistrimit të tokave të sanxhakut të Shqipërisë prej turqve në vitin 1431-32, nuk përmendet kështjella e Bashtovës, por vetëm fshati Bashtovë me 13 shtëpi¹⁴), gjë që nuk ndodh në të shumtën e rasteve kur në fshat ka pasur dhe kështjellë. Për herë të parë si kështjellë Bashtovën e ndeshim në një hartë të përpiluar në vitin 1521 nga Piri Reiz si pjesë përbërëse e një manuali, i cili u shërbente detarve për nevoja praktike. Kështjella emërtohet Paštova, sipas transkriptimit të bërë nga turqishtja në gjermanisht prej H. Mzikut¹⁵).

Më vonë, kështjellën e Bashtovës e gjejmë të vizatuar në Atlantin e Kamocios (Camozio) të vitit 1571 me emrin Basti¹⁶).

Por për të caktuar kohën më të mundshme të ndërtimit të kështjellës, do të na interesonin më tepër kufijtë e mëposhtëm. Mospërmendja prej venecianëve bashkë me kështjellat e kërkuara në bregdetin shqiptar, në fund të shek. XIV, dhe më vonë prej turqve në një të tretën e shek. XV¹⁷), si edhe viti 1521 kur ajo përmendet për të parën herë¹⁸). Por për të caktuar një diapazon kohe më të ngushtë, duhet t'u referohemi rrethanave historike. Periudha që pasoi shekullin XV, deri në vdekjen e Gjergj Kastriotit — Skënderbeut më 1468 karakterizohet nga disa ndërtime fortifikuese të bëra, si nga turqit, ashtu edhe prej Skënderbeut në kalatë që ai kishte në zotërim. Ndërtimet turke kishin karakter më tepër riparimesh të kalave ekzistuese si Elbasani, Petrela, Preza, etj. Gjithashtu ato dallohen prej Bashtovës nga koncepti krejt i ndryshëm arkitektonik.

Nga ana tjetër, Skënderbeu kalatë e tij i ndërtoi me qëllim që të ruante shtigjet e kalimit të ushtrisë turke nëpër tokat shqiptare që zotëroheshin prej tij. Ato ngriheshin nëpër vende malore të pangjiteshme, ku me pak shpenzime dhe me garnizonë të vogla të mund të bëhej një rezistencë maksimale. Një kështjellë e tillë si Bashtova, e ndërtuar në fushë dhe jashtë rrugëve të kalimit të ushtrisë turke, nuk

13) Për identifikimin e Bashtovës me Vrege shih. I. Zamputi «Gjurmime në toponiminë historike» B.U.S.H.T. 4, 1963 77.

14) B. Hrabak, Eksportimi i drithrave nga Shqipëria në shek. XIII, XIV dhe XV. «Gjurmime albanologjike», 1-2 Prishtinë, 1970, 34.

15) Po aty, 35 — 36.

16) F. Tirie, Disa mendime rreth politikës së Venedikut ndaj Gjergj Kastriotit — Skënderbeut. «Kon. II e Studimeve Albanologjike», Tiranë, 1969, 60.

17) Appunti sul regime degli stabilimenti veneti in Albania nel secolo XIV e XV, Studi veneziani VIII, 1966, 211.

18) F. Tirie, vep. cit., 62.

19) H. Inalçik, Hiçir 835, Suret-i daftar i sançak-i Arvanit, Ankara 1954.

20) H. Mzik, vep. cit. 641, tab. XXXIII (V). Në të njëjtën hartë shënohen edhe disa kështjella të tjera si ajo e Durrësit, Lezhës, Shkodrës, Ulqinit, Tivarit dhe Buduas. Pranë disave prej tyre, si Ulqini dhe Budua vihet shënimi «veneciane» që, sipas mendimit tonë, ka kuptimin se ato ishin okupuar në duart e venecianëve dhe jo të ndërtuara prej tyre. Kështjella e Bashtovës është vizatuar në këtë hartë deridiku me vërtetësi. Ajo është paraqitur katërkëndëshe me kulla nëpër qashe. Në skicën e vogël është pasqyruar edhe thyerja në murin lindor. Brënda kështjellës ndodhen disa shtëpi, ndërsa një xhami ngrihet në mesin e murit verior, atje ku ka qënë hyrja kryesore e kështjellës. Ndërtimi i xhamisë mbi portat e kështjellave ishte një gjë e zakonshme për turqit, si paku në periudhën e parë të ndërtimeve të tyre ushtarake. Rast analog kemi në kalanë e Elbasanit, Peqinit, (kështjella e Brëndshme), dhe, me sa duket, nga shënjat e ruajtura deri më sot edhe në Prezë.

Xhamija e ndërtuar mbi portë është rrënuar shumë kohë më parë, përndryshe atë do të përmendëte Çelebiu kur flet për xhaminë që ndodhej brënda në kështjellë. Ekzistenca e xhamisë mbi muret e kështjellës tregon, se turqit kishin bërë ndërtime në fortesat. Muri përndimor na paraqitet pa kullë në qendër, ashtu siç është sot, dhe do kishin të drejtë të mendonim, se ky ishte rindërtuar nga turqit para vitit 1521, sikur të mos mungonte në skicë dhe një kullë, që në të vërtetë ekziston, në mesin e murit jugor.

21) Cituar nga I. Zamputi Vep. cit., 77-80.

22) Burime të zgjedhura vep. cit., 249.

23) H. Mzik, Vep. cit., 641.

ishte e përshtatshme për Skënderbeun. Kështjella në Kepin e Rodonit e ndërtuar nga Skënderbeu në bregdet është një rast i veçantë dhe pati një qëllim tjetër²⁴). Kështjella e Bashtovës ka një karakter të theksuar fortëse garnizoni, që presupozon një fuqi të madhe ushtarake të poseduesit. Dhe, së fundi, aty pasqyrohen të rejtat më të fundit në pikpamje ushtarake, të influencuara nga fortifikimet e Evropës Perëndimore që kishin arritur në këtë periudhë një shkallë të lartë. Atëherë mbeten dy mundësi: që ajo të jetë ndërtuar nga anzhuinët nga fundi i shek. XIII kur ata bënë edhe ndërtime të tjera ushtarake në Shqipëri, ose nga venecianët. Siç do të shohim edhe më poshtë, argumentat historike dhe teknike anojnë nga këta të fundit.

Më rindërtimin e kalasë së Elbasanit nga turqit më 1466 shqetësimi i venedikasve që i madh, ky pasqyrohet qartë në një vendim të senatit të Venedikut marrë më 16 gusht 1466²⁵). Dy ishin arsyet që i shqetësonin më tepër ata dhe i detyronin të mirrin masa: e para, afërsia e kalasë së Elbasanit me zotërimet venedikase, siç ishte në këtë rast Durrësi, dhe mundësia nga ana e turqve e ndërtimit të anijeve të vogla dhe daljes së tyre në det nëpërmjet Shkumbinit. Arsyeja e dytë i pati shqetësuar venedikasit edhe shumë kohë më parë, qysh në vitin 1389, i propozohet Gjergj Balshës ti dorëzojë shtetin e tij venecianëve, nga që lumenjt e tij të pasur në lëndë druri dhe rrëshira do të mund tu shërbenin turqve për të ndërtuar anije të vogla dhe për të dalë në Adriatik²⁶). Por në këtë rast gjëndja ishte më konkrete dhe sidomos pas vdekjes së tij, në Janar të vitit 1468 venecianët humbën çdo shpresë për tu mbrojtur me duart e huaja. Që nga kjo kohë është bërë e domosdoshme ndërtimi i një kështjelle në grykën e Shkumbinit për mbrojtjen e Durrësit dhe, sidomos pas rindërtimit të kalasë së Elbasanit nga turqit, vlera strategjike e kështjellave të tjera, për qëllimin e sipër përmendur, binte thuasë krejtësisht. Pra, datën e ndërtimit të kështjellës Bashtovës duhet ta kërkojmë që nga viti 1467, deri në pushtimin e Shkodrës më 1478 ose të Durrësit, nga sanxhakbeu i Elbasanit në vitin 1501. Në të mirë të këtij mendimi vijnë edhe konsideratat teknike. Ndërsa kulla të tilla me kurriz të hapur si të Bashtovës, lindin në vendin më të afërt perëndimor, në Itali vetëm në shek. XIV, dhe në Ballkan nga mesi i shek. XV²⁷), fren-

Fig. 11

24) Shih për këtë Th. Ippen, *Denkmäler verschiedener Alterstufen in Albanien*, Wien, 1907, 34-38. dhe P. Thoma, *Kalaja e Skënderbeut në Kepin e Rodonit*, *Konf. II e Studimeve Albanologjike*, vëll. I, Tiranë 1969 263-283.

25) *Burime të zgjedhura për Historinë e Shqipërisë II*, 1962, 346.

26) *Appunti sul regime degli stabilimenti veneti in Albania nel sec. XIV-XV*, Studi veneziani VIII, 1966, 211.

27) S. Toy — *Vep*, cit., 178

Fig. 12

gjithë e topave filluan të duken në bazat e kullave dhe të mureve vetëm nga çereku i fundit i këtij shekulli.²⁸⁾

Na duket me vlerë edhe pohimi i udhëtarit turk Çelebiut si një vizitor shumë më afër ngjarjeve nga na, i cili thotë se kështjella u ndërtua prej venecianëve.²⁹⁾ Së paku, nëqoftëse ajo do të ishte ndërtuar prej turqve, Çelebiu si turk që ishte nuk do ta kishte lënë pa e vënë në dukje këtë fakt.

Një çështje tjetër është se, a mund të realizohej ky ndërtim nën kërcënimin turk. Mendojmë se po. Derisa ishte gjallë Skënderbeu dhe një periudhë pas vdekjes së tij, turqit e zotëronin situatën vetëm gjatë fushatave ushtarake, ndërsa gjatë intervaleve Skenderbeu pati bërë përf forcime të shumta në kështjellat ekzistuese të zotëruara prej tij dhe bile, ndërttoi edhe të reja. Nga ana tjetër vlen të theksohet se garnizoni më

i afërt turk ishte ai i Elbasanit, i cili përbëhej vetëm prej 400 jeniçerësh.³⁰⁾ Kjo ishte më tepër një forcë mbrojtëse që s'mund të ndërmirte aksione të largëta.

Bashkova është një kështjellë e ndërtuar me ngut, duke patur parasysh një kursim sa më të madh të materialit. Këtë e dëshmojnë muret e hollë por të kombinuara nga ana e brëndshme me kondraforte, kullat me kurriz të hapur që janë më pak rezistente, si dhe katet e ulët të kullave të destinuara vetëm për luftim. Është patur parasysh gjithashtu, që një kështjellë e vogël të ketë një fuqi zjarri sa më të madhe; duke krijuar tre nivele luftimi në muret, dhe pesë tek kullat, gjë që nuk e gjejmë në asnjërin nga kështjellat e vëndit tonë. Ndryshe nga fortifikimet e tjera veneciane, të ndërtuara gjatë fundit të shek. XIV dhe fillimit të shek. XV, si kullat e rrumbullakta në Durrës, kështjella e Butrintit, dhe fortifikimet në Shkodër, këtu nuk është patur parasysh kriteri estetik. Gjithçka i shërben vetëm mbrojtjes.

Fig. 13

28) Po aty, 239.

29) E. Çelebi — Vep. cit. 87.

30) F. Babinger — Die Gründung von Elbasan, Berlin, 1931, 1-10.

31) Vep. cit., 87.

32) E. Çelebi — vep. cit., 87.

33) Çelebiu përmend 40-50 shtëpi për ushtarët brënda në kështjellë, (Vep. cit. 87).

34) Për të njëjtin qëllim u ndërtua më 1572 nga turqit kalaja e Ishmit. Eksporti i drithit kundër vullnetit të turqve kryhej edhe nga Shkodra më 1570 shih S. Naçi, Pashallëku i Shkodrës nën sundimin e Bushatllijve (1757-1796), Tiranë 1964, 37.

Kështjella nuk pati jetë të gjatë në duart e venedikanëve. Çelebiu thotë se ajo u pushtua nga turqit, në kohën kur Sulltan Mehmeti iu nis Shkodrës³⁵⁾ d.m.th. në vitin 1478. Por, edhe në mos qoftë kjo data e marrjes së kështjellës prej turqve, pas pushtimit të Durrësit nga Sanxhakbeu i Elbasanit, më 1501, ajo nuk kishte sesi të qëndronte më në duart e Venedikut.

Turqit bënë punime plotësuese në kështjellë, siç është kthimi i disa kateve të kullave në ambiente banimi për rojet, dhe ndërtimi i një xhamie mbi hyrjen kryesore të portës, të gjitha këto, para vitit 1521. (Shih citimin 20).

Për murin perëndimor nuk mund të supozojmë ndonjë datë të përafërt ndërtimi. Por ka mjaft mundësi që ai të jetë ndërtuar pas vizitës së Çelebiut, sepse ky nuk e përmend murin e ri, por thotë vetëm se lumi ka shëmbur njërin mur të fortesës.³⁶⁾ Shkaqet e vendosjes së një garnizoni turk në këtë kështjellë bregdetare qysh në fillim dhe, mbajtjes së tij për një kohë të gjatë³⁷⁾, si dhe plotësimit të kështjellës me ndërtime të reja duhen parë në rradhë të parë në qëllimin për të mbajtur të nënshtruar po-

pullsinë e zonës përreth, si dhe për të vënë nën kontroll tregëtinë e drithit me venedikasit.³⁸⁾

Bashtova vazhdoi të luaj rol si një skelë tregëtare edhe pas pushtimit prej turqve.

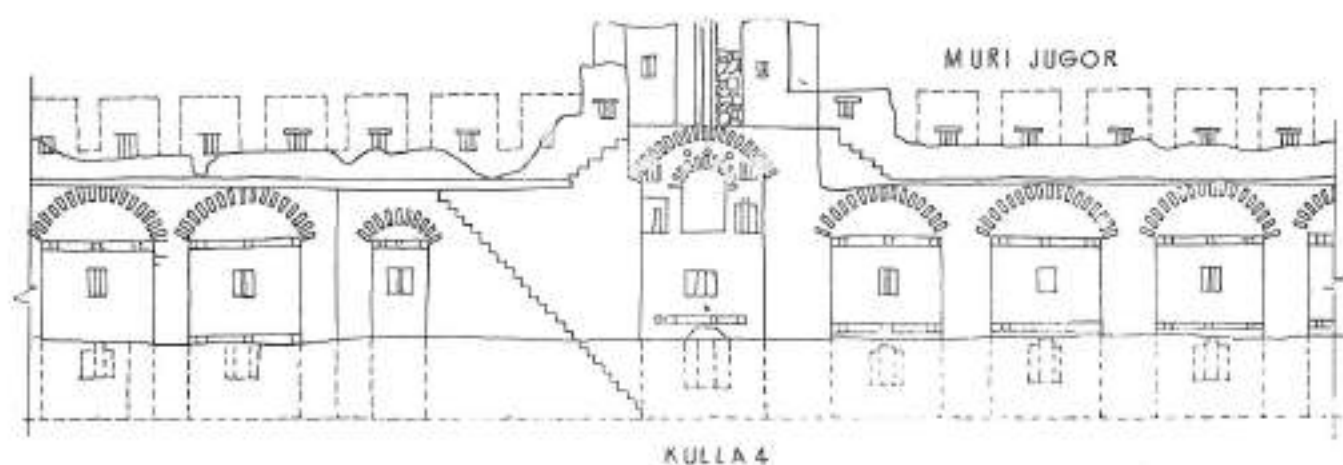
Çelebiu na thotë, se vendositi merreshin me peshkim dhe tregëti me frëngj.³⁹⁾ Nga mesi i shek. XVIII, Bashtova ishte një skelë nën pushtetin e Mehmet Pashë Bushatllit. Në këtë kohë tregëtia zhvillohej kryesisht nga vendositi me çmimin e caktuar prej Ulqinakëve.⁴⁰⁾ Më vonë, Kara Mahmut Pasha luftoi gjithashtu për mënjanimin e Venedikasve nga tregëtia e drithit në Bashtovë e Vlorë, duke e lënë në dorë të Ulqinakëve. Tregëtia venedikase kufizohej prej çmimit dhe sasisë së drithit që caktohej prej shqiptarëve.⁴¹⁾ Por, për ti dhënë një hov më të madh tregëtisë, që të rriste të ardhurat, duke ruajtur privilegjet e tregëtarëve vendas, Kara Mahmuti në limanet e Myzeqesë, përveç Durrësit dhe Kavajës, në vitin 1780, shpalli dhe Bashtovën si liman të lirë.⁴²⁾ Ky vendim tregon se tregëtia me venedikasit kishte rëndësi për Bashtovën si skelë e tregëtisë së drithit.

35) E. Çelebi – Vep. cit., 87.

36) S. Naçi – Vep. cit., 86.

37) Po aty, 225.

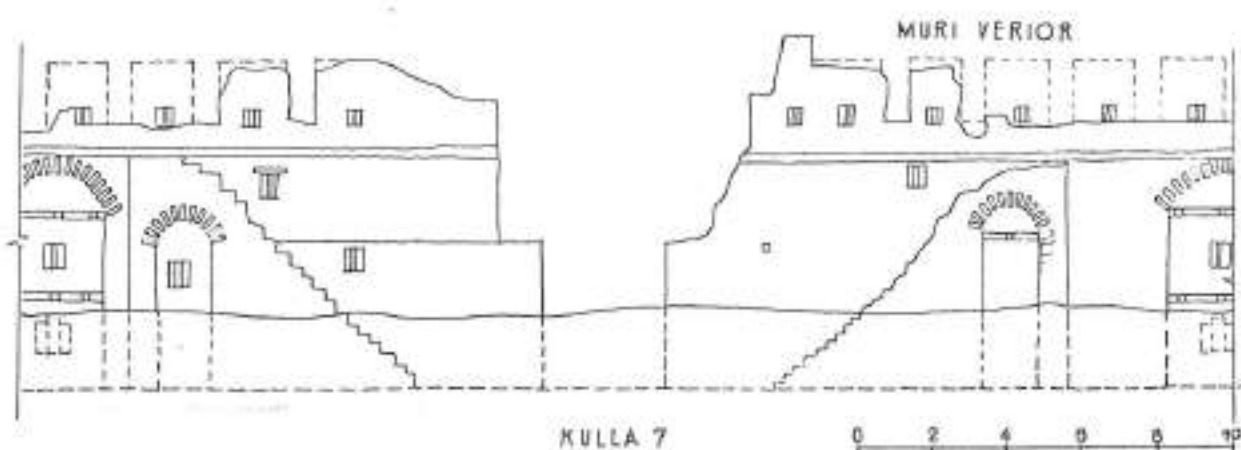
38) Po aty, 225.

KULLA 4

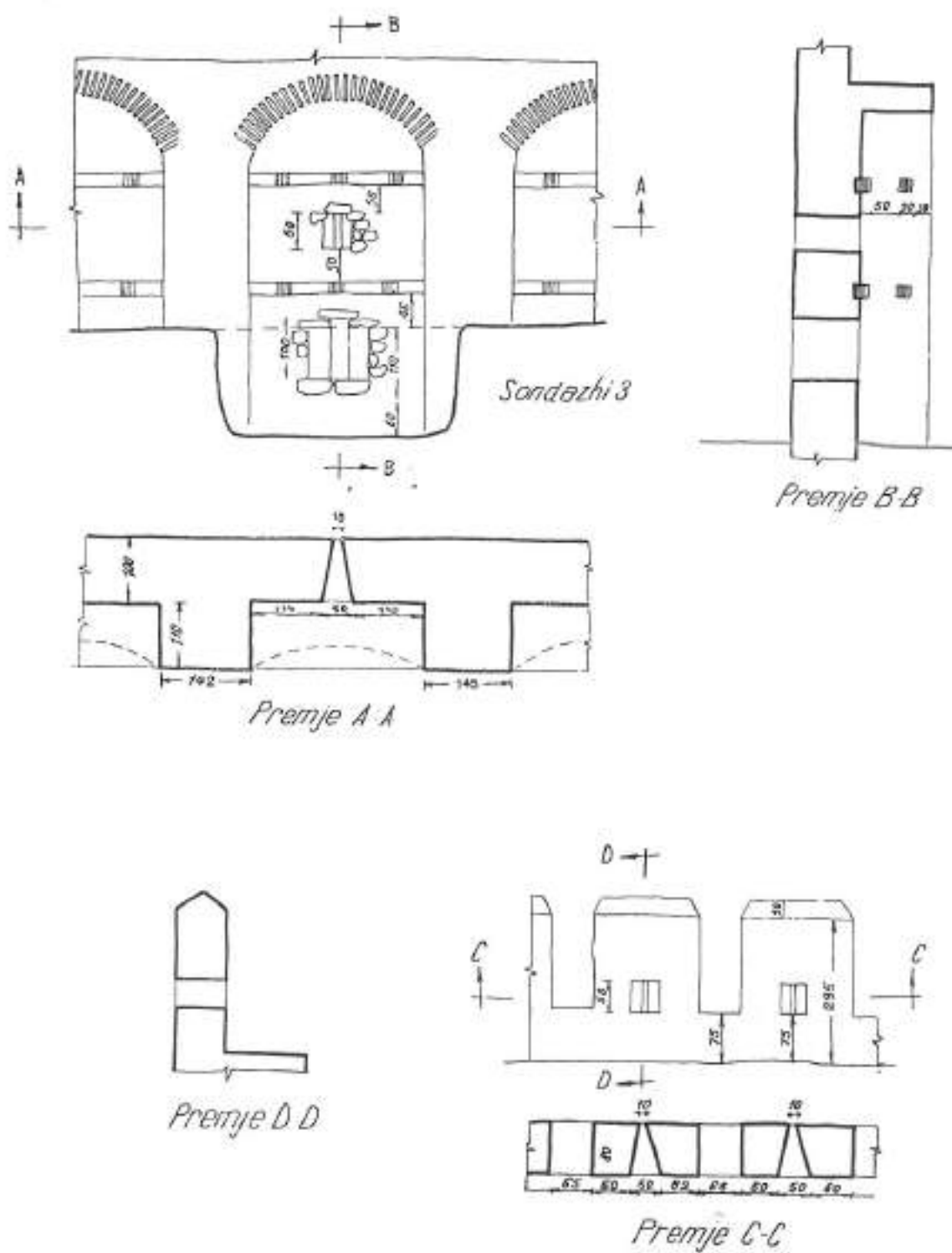
KULLA 2

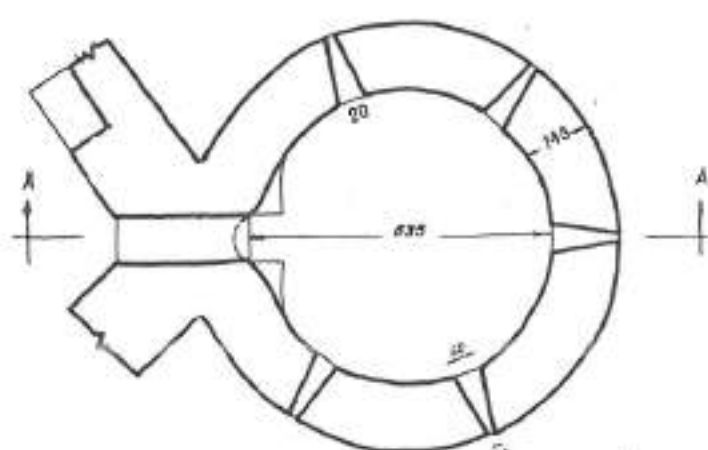
KULLA 7

0 2 4 6 8 10

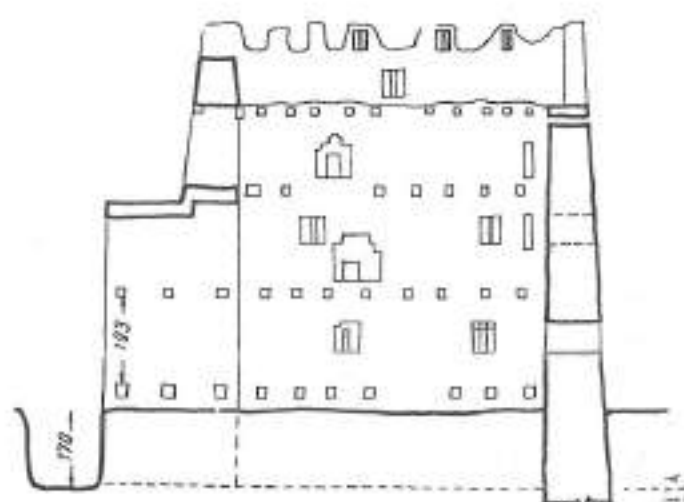
TAB. II

KULLA III

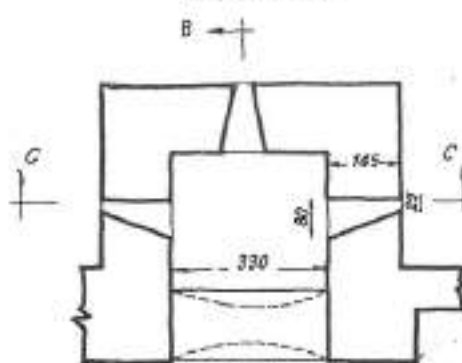

Planimetria

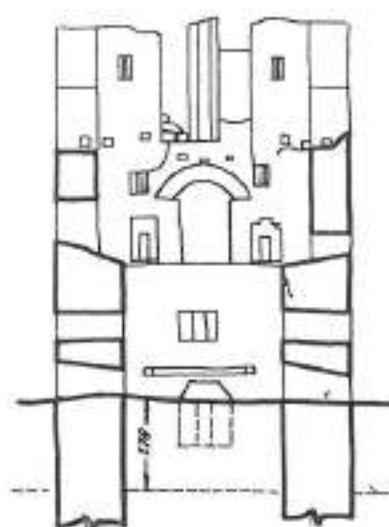

Premje A-A

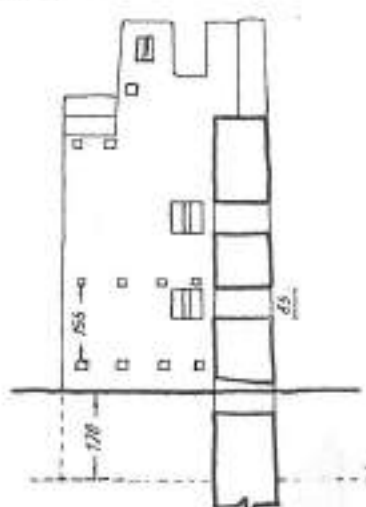
KULLA IV

Planimetria

Premje C-C

Premje B-B

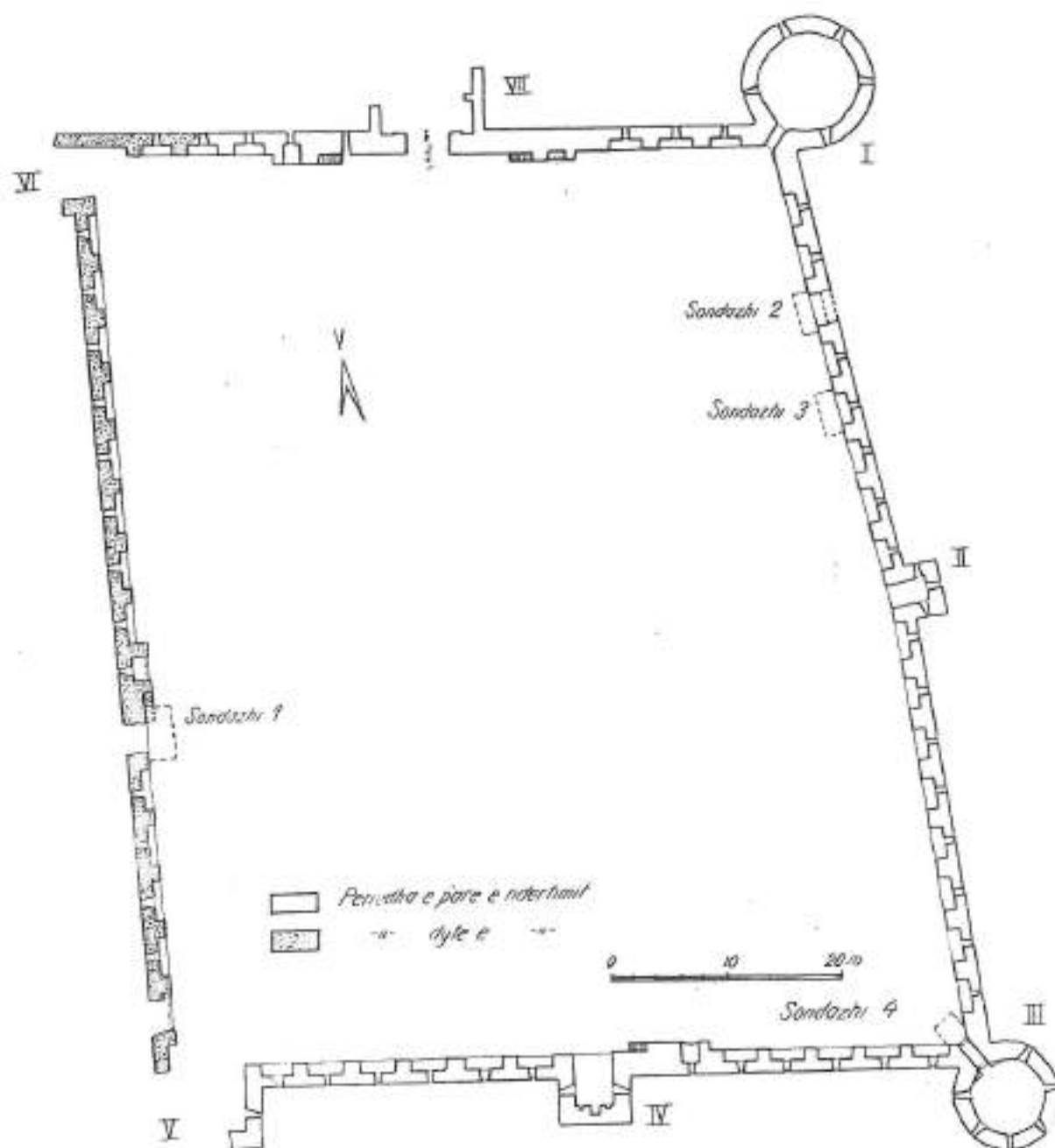
KULLA II

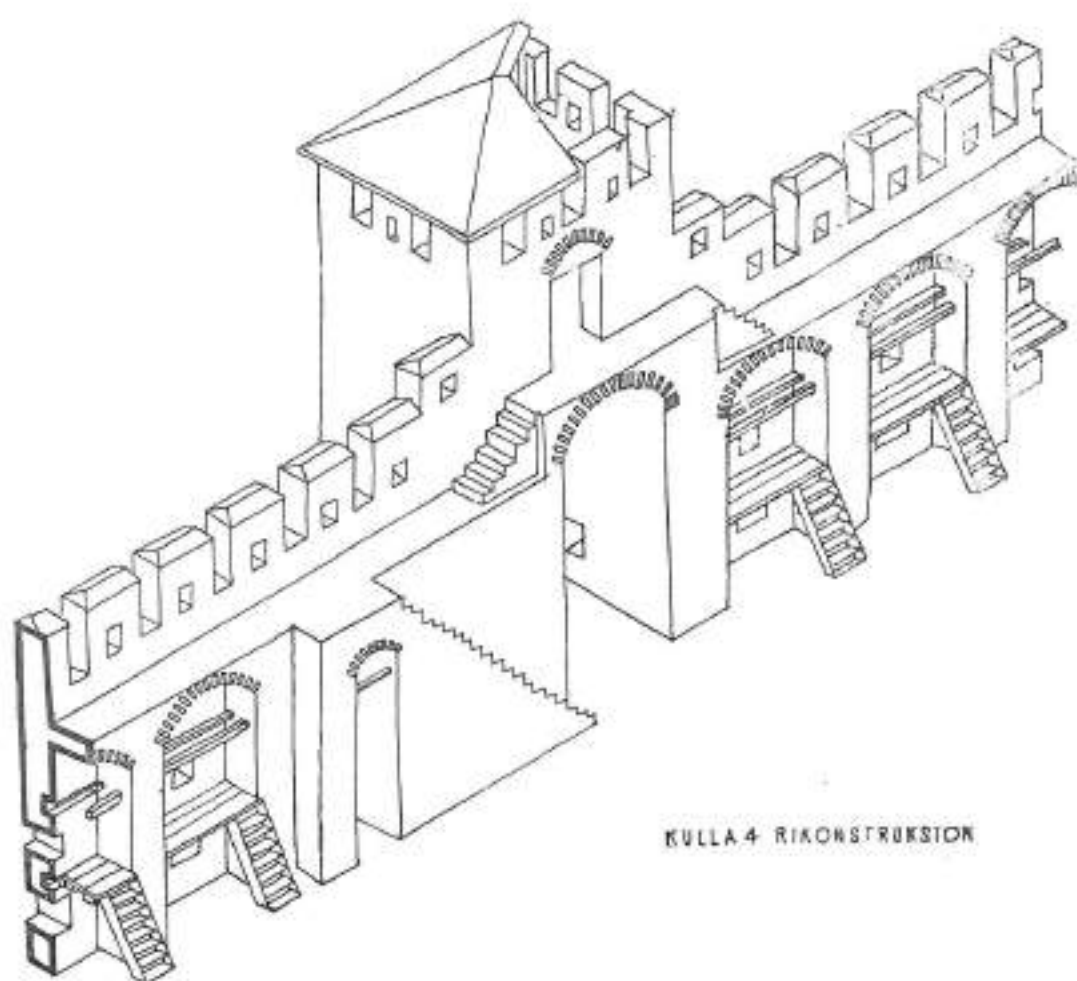
KULLA III

TAB. V

TAB. VI

KULLA 4 RIKONSTRUKTION

Gjerak KARAIŠKAJ

LE CHATEAU DE BASHTOVE

RESUME

Le château de Bashtove, érigé sur un terrain plat, se trouve à 400 m. environ du fleuve Shkumbin et à 3-4 km. de distance de son embouchure (fig. 1).

Elle est marquée par une base rectangulaire de 60 sur 90 m. Aux quatre angles de cette base et au milieu de chaque mur se dresse une tour, à l'exception de la partie médiane du mur septentrional se rattachant à une deuxième période de construction.

Le château de Bashtove a de tout temps attiré l'attention de divers voyageurs et hommes d'étude. L'historien turc Evliya Celebi l'a visitée pour la première fois. Plus tard, I. G. Hahn la mentionne dans son oeuvre *Albanesische Studien* et affirme qu'elle a été construite selon le style français. L. Heuzey identifie son emplacement à Asparag et la considère d'origine byzantine. Se fondant sur les données de Hahn et principalement sur la planimétrie du château les archéologues autrichiens Proschniker et Schober l'attribuent à la basse antiquité en l'incluant dans le groupe de fortifications construites pendant cette période, telles Elbasan, Vigë, etc.

DESCRIPTION DE LA CITADELLE

LES MURS ON Y RELEVÉ DEUX TECHNIQUES ATTRIBUÉES À DEUX différentes périodes de construction. Le mur E (fig. 5) et le mur S (Tab. I) en entier, la plus grande partie du mur N ainsi que toutes les tours les flanquant appartiennent à la première période de construction. Le mur O et un tronçon de 10 m. du mur N sont attribués en revanche à la deuxième période de construction. Ces derniers murs doivent avoir été reconstruits par les Turcs car, comme l'indique Celebi, il les a trouvés rasés au sol.

Les murs de la première période de 1.05 m. d'épaisseur sont en pierres gréseuses et conglomératiques extraites d'une carrière située à 1 km. environ à l'Est de la citadelle. Les murs renferment des morceaux de briques et de tuiles disposés irrégulièrement.

La présence de divers fragments architectoniques: colonnes de base, chapiteaux, etc. dans les murs, est une preuve évidente de l'existence d'une agglomération plus ancienne à proximité de la citadelle (fig. 7). La partie intérieure du mur est garnie de contreforts disposés à 3 m. l'un de l'autre. Ils ont une épaisseur de 1.05-1.65 m. et avancent hors des murs 1 m. environ. Ils sont reliés à leur partie supérieure par des arcs de briques jusqu'à 40 cm. de hauteur, qui sont renforcés par des tirants en bois, et constituent au-dessus des arcs un chemin de passage large de 1.20 m. (Tab. II, III). Les murs ont une hauteur de 6.80 m. jusqu'au chemin de passage et de 8.95 m. avec les créneaux. En vue de les rendre plus solides, ils sont renforcés de ceintures de bois. Les ceintures longitudinales, d'une section de 20 sur 20 cm. et disposées verticalement à 2.20 m. de distance l'une de l'autre, sont reliées par des ceintures transversales d'une section de 15 cm. sur 15 cm. à chaque 70-90 cm. Les ceintures disposées à la surface seulement dans la partie interne des murs entre deux contreforts et des cintres les protègent des précipitations atmosphériques.

ques. Les pierres sont liées avec du mortier de bonne qualité, souvent la pierre ponce est consommée par le temps alors que le mortier est intact. Par places sont conservées les traces de la couverture des créneaux dont la hauteur est de 30 cm. Cette couverture est constituée par des briques disposées en toiture et rempli à l'intérieur de morceaux de pierres et de briques liés au mortier (Tab. II). Tous les créneaux sont garnis de meurtrières, dont la partie inférieure se trouve au niveau de la partie supérieure du mur du bastion. Les meurtrières ont une hauteur de 50 cm. et une largeur de 35 cm. à l'intérieur et de 15 cm. à l'extérieur. Les machicoulis de même sont munis de meurtrières entre les contreforts, et l'on relève ainsi trois niveaux de combat le long de tous les murs. Les meurtrières des machicoulis ont niveau. Le niveau supérieur est plus visible tandis que celui inférieur a été mis au jour à la suite des sondages effectués (tab. II).

Les meurtrières supérieures sont plus petites: leur hauteur est de 60 cm., leur largeur intérieure de 50 cm. et celle extérieure de 10-15 cm. Les meurtrières inférieures sont plus grandes: elles sont larges de 95 cm. à l'intérieur et de 35 cm. à l'extérieur et hautes de 1 m. Ces dernières sont percées au pied des murs, ce qui correspond à la période initiale du développement de l'artillerie dans le dernier quart du XVe siècle. Les deux niveaux de combat sont séparés par des plates-formes en bois (Tab. III). Partout sont conservés les traces de l'appui des travées des plates-formes, tant sur les faces latérales des contreforts que transversalement au mur.

Des sondages effectués dans les trois murs attribués à la première période de construction, il ressort que ces murs appartiennent à cette période depuis leurs fondements.

Le mur occidental et une partie du mur septentrional doivent avoir été reconstruits par les Turcs et se différencient du point de vue de la technique des murs décrits plus hauts. Les arcs ne sont plus en briques mais en pierres. En général ce mur est construit avec plus de soin, les pierres sont disposées en rangées presque horizontales et choisies avec des parements polis ou équarris. Les meurtrières constituent un seul niveau de combat, elles sont petites et ne se trouvent pas partout au milieu des machicoulis. Ce mur ne contient pas des morceaux de briques et de tuiles et des fragments architectoniques encastrés. L'absence complète de traces de créneaux signifie probablement que la construction de ce mur n'a pas été portée à terme.

Quant à la hauteur des tours, elle est en général bien conservée; les tours V, VI et VII sont les plus endommagées alors que les autres sont dépourvues des éléments en bois: couverture, escaliers et séparation des étages. Leur hauteur actuelle est de 10,4 m. environ, mais si l'on y ajoute l'élévation du niveau du terrain de 1,7 m. elles doivent avoir eu une hauteur de près de 12 m. Leur épaisseur varie de 1,25 à 1,40 m. Les murs des tours rondes s'amincissent progressivement et s'inclinent vers l'extérieur; les tours quadrangulaires ont la même épaisseur le long de toute leur hauteur. Munies de plusieurs meurtrières (fig. 9) les tours sont à 5 étages séparés les uns des autres par des planchers en bois. Ces étages ne servaient pas à des fins d'habitation mais on ne les employaient qu'en cas de guerre. Pendant la deuxième période de construction, ces étages furent en partie adaptés à des fins d'habitation. (figs. 4, Tab. III). Les tours se dressent à 24-38 m. l'une de l'autre et sortent entièrement du côté extérieur des murs.

Toutes les tours étaient recouvertes de toiture, et leurs traces n'ont disparus que ces derniers temps. En effet, dans l'esquisse d'une carte dressée en 1521 les tours du château de Bashtova sont présentées recouvertes d'une toiture haute et de forme conique. Les parties les moins fortifiées des tours étaient munies de balcons en bois, d'où le défenseur faisait tomber des projectiles sur les assiégeants (Fig. 1, Tab. V, 1, Tab. VI, 2). Dans les tours angulaires, le balcon est établi en direction des diagonales du rectangle de la citadelle, en tant que point le moins fortifié et le plus invisible des autres tours. Tandis que dans leur tours quadrangulaires, ils sont établis au milieu des faces disposées parallèlement aux murs de la citadelle. Les planchers des balcons se trouvent au même niveau des planchers des étages supérieurs. Toutes les tours sont ouvertes du côté intérieur de la fortification.

D'après les traces conservées de nos jours encore, il ressort que le château avait trois portes. La porte principale, aménagée dans le mur septentrional, communiquait avec la tour quadrangulaire actuellement effondrée au milieu de ce mur (TAB V). Une autre porte se trouve dans le mur occidental reconstruit par les Turcs. Elle a été mise complètement au jour à la suite du sondage effectué à des fins de restauration.

Dans une des niches aménagée dans la partie septentrionale du mur Est, on relève dans le mur un arc irrégulier en pierres et en morceaux de briques qui servait à recevoir les eaux du toit. Du sondage effectué, il résulte qu'ici aussi il y avait une porte d'une embrasure de 2,7 m. qui a été murée plus tard (fig. 13); cela se comprend facilement des joints reliant le mur à la porte (Voir la planimétrie, Le sondage Nr. 2). Celle-ci exerçait une fonction secondaire et servait probablement aux mouvements des troupes en cas de siège.

CONCLUSIONS

Bashtovë est citée pour la première fois en tant que marché de céréales, sous le nom de Vrego ou Briego, depuis la moitié de la quatrième décennie du XIVe siècle. Vers la fin de ce siècle, comme dans toute l'Albanie, à Vrego de même le commerce des céréales passe des mains des Ragusains à ceux des Vénitiens; ces derniers s'intéressent également à maintenir divers points stratégiques le long de notre littoral. Les documents historiques mentionnent à ce propos une série de fortifications, telles Durres, Shkoder, Kanine, Himarë, Pirc et Vlora, mais passent sous silence la citadelle fortifiée de Vrego. Les Vénitiens ont fourni de grands efforts en vue d'employer et de restaurer les fortifications existantes et si vraiment une telle fortification se dressait à l'embouchure du fleuve Shkumbin, ils s'en seraient servi pour défendre Durres. C'est pourquoi nous avons le droit de penser qu'une telle fortification n'a pas existé à l'embouchure du Shkumbin jusqu'à la fin du XIVe siècle. Il se peut bien qu'elle n'a pas existé même pendant les années 30 du XVe siècle. Dans le registre public des propriétés territoriales du sancak d'Albanie dressé par les Turcs pour les années 1431-32, Bashtovë n'y est mentionnée qu'en tant que village ayant 13 foyers et non point comme un château, ce qui a lieu presque chaque fois qu'un village est doté d'un château, Bashtovë est nommée citadelle pour la première fois dans la carte dressée en 1521 par Piri Reis.

Ce n'est que plus tard, en 1571, que Bashtovë est citée sous le nom de Basti dans l'Atlas de Camozio, où l'on y trouve aussi un croquis de cette citadelle. Afin de pouvoir déterminer sa période de construction, nous devons nous fonder sur les points de repère limites suivants: Bashtovë ne figure pas ni dans la liste des citadelles longeant notre littoral et dressée par les Vénitiens à la fin du XVe siècle ni dans celle des Turcs les années 30 du XVe siècle; elle est citée pour la première fois en l'an 1521. En vue de restreindre cette étendue de temps, il ne nous reste qu'à nous référer aux événements historiques. La période postérieure au XVe siècle, jusqu'à la mort de George Kastriot-Skanderbeg en 1468, est marquée par des travaux de fortification entrepris tant par les Turcs que par Skanderbeg dans les châteaux se trouvant dans leurs mains. Les constructions d'origine turque sont représentées plutôt par des travaux de réparation effectués dans les châteaux existants, telles celles d'Elbasan, Petrelë, Preze etc. Par ailleurs, ces travaux se différencient complètement du point architectural de ceux du château de Bashtovë.

Les châteaux mis sur pied par Skanderbeg visaient d'autre part à défendre les accès à travers lesquels les armées turques pouvaient pénétrer dans les territoires albanais se trouvant en sa possession. Elles s'élevaient sur des emplacements montagneux inaccessibles, où avec peu de dépenses et de petites garnisons l'on pouvait opposer une résistance farouche à l'envahisseur. Un château comme celui de Bashtovë, construite sur un terrain plat et loin des voies d'accès des armées turques, ne pouvaient être d'aucune utilité à Skanderbeg. Le château de Bashtovë est par sa conception architectonique une forteresse destinée à recevoir une garnison nombreuse. Enfin, elle reflète les toutes dernières nouveautés militaires sous l'influence des fortifications de l'Europe occidentale qui avaient atteint à l'épo-

que un niveau de perfection élevé. Dans ces conditions ils ne nous restent que deux possibilités; ou le château de Bashtovë a été construit par les Angevins vers la fin du XIIIe siècle, lorsqu'ils ont mis sur pied d'autres ouvrages militaires en Albanie, ou bien ce sont les Vénitiens qui l'ont érigé. Comme nous le verrons plus loin, les arguments historiques et techniques sont en faveur de cette deuxième thèse.

À la suite de la reconstruction de la citadelle d'Elbasan par les Turcs en 1466, les Vénitiens sont profondément préoccupés de la situation qui s'était créée en Albanie comme cela ressort de la décision adoptée par leur Sénat le 16 août 1466.

Les préoccupations des Vénitiens se fondaient principalement sur les deux motifs suivants: premièrement, la citadelle d'Elbasan se trouvait à proximité de leurs domaines en Albanie et particulièrement de la cité de Durrës, et, deuxièmement, les Turcs pouvaient construire maintenant de petites embarcations et rejoindre la mer à travers le fleuve Shkumbin. À la suite de l'échec de l'expédition entreprise par Skanderbeg au printemps de l'an 1467 et particulièrement après sa mort en 1468 les Vénitiens perdirent tout espoir de se défendre par le truchement des armes autrui. La construction d'un château à l'embouchure du Shkumbin devint dès lors pour eux une nécessité absolue, d'autant plus que les autres châteaux se trouvaient trop loin et avaient perdu de leur importance stratégique après la reconstruction de la citadelle d'Elbasan. La date de construction de ce château se situe donc entre l'an 1467 et l'occupation de Shkodër en 1478 ou de Durrës en 1501 par le sancakbey d'Elbasan. Cette hypothèse est également appuyée par des considérations d'ordre technique. Des tours semblables à celles de Bashtovë, ayant leur partie postérieure ouverte, ne valent le jour qu'au XIVe siècle dans le pays le plus proche au nôtre, en Italie, et vers la moitié du XVe dans les Balkans. Les meurtrières percées pour les canons font leur apparition dans les bases des tours et des murs vers le dernier quart du XVe siècle.

L'affirmation du voyageur turc Evliya Celebi, qui a été témoin des événements que nous sommes en train d'examiner, nous semble plus proche de la vérité. Selon lui le château de Bashtovë a été érigé par les Vénitiens. Si ce château avait été vraiment construit par les Turcs, Celebi n'aurait pas pu passer sous silence un tel fait en tant qu'historien turc.

Les Turcs ont effectué à Bashtovë des travaux complémentaires, tels la modification des étages des tours en logis d'habitation destinés aux gardes et la construction d'une mosquée au-dessus de l'entrée principale. Ces constructions sont antérieures à 1521.

En ce qui concerne le mur occidental, nous ne pouvons supposer pour le moment aucune date approximative. Il se peut fort bien qu'il ait été reconstruit après la visite de Celebi car celui-ci ne mentionne pas le mur nouveau mais affirme seulement que les eaux du Shkumbin avaient rasé ou sol un des murs de la forteresse. Les raisons de l'établissement d'une garnison turque dans ce château de notre littoral dès le début de l'occupation turque, le maintien de cette garnison pour une période de temps si longue et l'adjonction de constructions nouvelles à la forteresse s'expliquent par le but de soumettre la population de la zone environnante et de contrôler le commerce des céréales avec les Vénitiens.

Koço ZHEKU

TË DHËNA MBI KASOLLET FSHATARE TË VENDIT TONË DHE GJURMËT E TYRE NË LASHTËSI

Në fushën e studimit të arkitekturës popullore të vendit tonë një interes të veçantë paraqesin edhe ndërtimet provizore, kasollet e thjeshta fshatare, të cilat në kohën tonë i gjejmë si anekse të banesës fshatare. Njohja dhe studimi i formave të planimetrisë, strukturës dhe materialeve e teknikës së ndërtimit të tyre, do të jetë pa dyshim një kontribut i vlefshëm për dokumentimin dhe sqarimin e problemeve që lidhen direkt me origjinën dhe traditat e arkitekturës sonë popullore.

Materiali mbi kasollet primitive, që trajtohen në këtë punim, është mbledhur në krahina të ndryshme të Shqipërisë. Duke marrë për bazë disa veçori karakteristike që kemi dalluar ndërmjet këtyre kasolleve, mendojmë se ato mund ti ndajmë në pesë grupe kryesore. Në përcaktimin e këtyre grupeve kemi patur parasysh si elemente dalluese, formën e planimetrisë, formën e konstruksionit, materialet dhe teknikën e ndërtimit.

Grupi I. — Kasolle të rrumbullakta.

- 1) me konstruksion në formë kupole
- 2) me parete vertikale prej gardhi

Grupi II. — Kasolle vezake

* III. — Kasolle elipsoidale

- 1) me konstruksion me qemer (seksion paraboloid)
- 2) me konstruksion me seksion trekëndëshi
- 3) me parete vertikale prej gardhi

Grupi IV. — Kasolle apsidoidale

- 1) me parete vertikale prej gardhi
- 2) me mur guri

Grupi V. — Kasolle drejtkëndore

- 1) me parete vertikale prej gardhi
- 2) " " " " " kallamash
- 3) " " " " " skelet druri dhe mur guri
- 4) me mur guri.

I. KASOLLET E RRUMBULLAKTA

1) Kasollet me planimetri në formë rrethi dhe konstruksion afërsisht gjysëm sferik, kanë qenë në përdorim deri vonë në Shqipërinë e Jugut (fig. 1-2, tab. I-1), veçanërisht në krahinat kufitare me Greqinë. Këto kasolle kanë qenë banesa sezonale të blegtorëve arumunë, të cilët i përdornin në kohën kur ata ishin akoma nomadë, para se të instalohen nëpër fshatra, në banesa fikse.

Këto banesa të përkohëshme quheshin nga vetë banorët kalive dhe ndërtoheshin me materiale që gjëndeshin me lehtësi në afërsi të vendit të ndërtimit. Kalivat ndërtoheshin gjithmonë nga gratë e këtyre blegtorëve. Jeta nomade e blegtorëve arumunë i detyronte ata që të kishin dy banesa, një në malësi ku shkonin për verim dhe një tjetër në zonat bregdetare ku dimëronin bagëtinë. Gjatë kohës që ishin në udhëtim, përdornin tenda të lehta prej shajaku të punuara nga vetë blegtorët.

Për ndërtimin e kaliveve përgatiten në radhë të parë purtekat, kestekët ose furratat, siç i quajnë në gjuhën e tyre vllahët. Drunjat më të përshtatshëm për ndërtimin e kaliveve janë shkoza, frashëri, driza, të cilat rriten në klimë bregdetare, kurse për ndërtimin e kaliveve në zonat malore përdoren purteka prej lajthie, ahu etj. Duhet të theksojmë se pavarësisht nga materialet e ndryshme, forma dhe konstruksioni janë

Fig. 1

gjithnjë të pandryshueshme. Purtekat xgjidhen të holla e të gjata (3-3,50 m) dhe përgatiten 300 copë për çdo kalivë. Për ndërtimin e skeletit për një kalivë purtekat lidhen dy nga dy, një mbarë një propë, gjithsej 38 çifte dhe ngulen në gropa të hapura në tokë, në formën e një rrethi. Diametri i rrethit luhet nga 3 - 5 m., sipas destinacionit të përdorimit të kaliveve, për banim, për banim dhe gatimin e ushqimit, për punimin apo depozitimin e bulmetit etj.

Purtekat e ngulura vertikalisht në tokë mbliidhen dhe lidhen të përkulura në majë, duke formuar kështu një numur hargesh në formë meridianesh. Purtekat e përkulura lidhen njera me tjetrën me purteka të tjera, të vendosura në drejtimin horizontal, që përsëriten në çdo 30 - 40 cm. lartësi, deri në majë (tab. I, a). Në këtë mënyrë krijohet një skelet shumë solid, i cili vihet nga jashtë me kashtë thekre, misri ose kashtë kënetë për zonat bregdetare, kurse në malësi, kalivet mbulohen zakonisht me dushk ahu ose lisi. Lartësia e kaliveve luhet nga 3 - 4 m. Si lidhësa për ndërtimin e kasolleve përdoren zakonisht, gjineshtra, vllastarë të njomë prej shelgu, ose dogë të holla prej fajthie të çara më dysh.

Kalivet që përdoren për banim suvatohen nga brenda me një shtresë balte dhe lyhen me baltë të holluar me ujë 4-5 herë në vit. Ato që përdoren për banim zakonisht kanë vatrën e zjarrit të vendosur karshi hyrjes, në afërsi të paritit. Vatra ka formë të rumbullakët dhe është ndërtuar me baltë e ngritur pak nga sipërfaqja e dyshemesë. Ngjitur me vatrën e zjarrit

është një vend i posaçëm, ndërtuar gjithashtu me baltë, që shërben për pjekjen e bukës. Në afërsi të tyre ka një dallap të vogël dhe, sipër tij, një sergjen prej thuprash ku vendosen ushqimet dhe enët e përdorimit të përditshëm. Kalivet ndriçohen ditën vetëm me anën e derës së hyrjes dhe natën me kandilo. Tymi i zjarrit del nëpërmjet kulmit të mbulesës, i cili lihet qëllimisht i pasuvatuar.

Një kasolle e ndërtuar në këtë mënyrë është në gjendje t'u rezistojë konditave atmosferike normale deri në 4-5 vjet, me përjashtim të mbulesës së kashtës, e cila duhet të ndërrohet gati për çdo vit. Megjithatë kalivet e vllëve shumë rrallë përdoren për një kohë aq të gjatë. Në kohën kur kalivet janë bosh prishen nga fshatarët, të cilët e marrin lëndën e drurit për ta djegur.

2) Kasolle të rumbullakta prej kashtë, në përdorim për depozitimin e barit janë gjatë edhe në krahinën e Labërisë, Kurveleshit të Sipërm¹⁾ (fig. 3 tab. I, 2).

Kasollet e Kurveleshit kanë formë të rumbullakët në planimetri dhe janë të ndërtuara me të njëjtin material dhe teknikë sikurse edhe kasollet e vllëve. Vihat re një ndryshim në konstruksionin e tyre, të cilin e gjejmë më të zhvilluar në drejtimin vertikal. Ky zhvillim është rezultat i përdorimit të këtyre kasolleve si depo bari dhe është arritur me ndërtimin e një gardhi deri 2 m. të lartë përreth truallit të kasolles. Në këtë mënyrë, kasollet e Kurveleshit janë më të larta dhe

Fig. 2

1) E. Riza, Banesa e Kurveleshit të Sipërm (artikull i përgatitur për botim).

kanë një vëllim më të madh. Këto kasolle kanë një çati në formë konike të mbuluar me kashtë, që mbështetet mbi një shtyllë të vendosur në qendër të kasolles, si edhe në hunjtë e paretit vertikal të saj.²⁾

Përveç kalivëve të vllëve, dhe atyre të Kurveleshit forma e rrumbullakët, me sa kemi vënë re, në vendin tonë përfaqësohet edhe në kosheret e misrit si dhe në kotecët e pulave, të cilët i gjejmë në përgjithësi në Shqipërinë e Mesme dhe atë Veriore (tab. 1-3). Këto koshere ndërtohen me hunj druri të hollë e të gjatë, të cilët ngulen vertikalisht në tokë dhe thuren me thupra të holla. Për mbulimin e tyre përdoret gjerësisht kashtë misri ose kashtë thekre. Konstruksioni i tyre ka formë cilindrike me këto përmasa: diametër 2 - 3 m. dhe lartësi 3 - 4 m.

Përdorimi deri në ditët tona i formës së rrumbullakët në ndërtimet ndihmëse të banesës fshatare të Shqipërisë së Mesme dhe Shqipërisë së Veriut lë vend për të menduar se forma e rrumbullakët ka qenë njohur dhe përdorur, ndoshta, edhe për ndërtimin e banesave primitive në periudha shumë të largëta. Ky mendim përforcohet edhe nga vetë fakti që, në shumicën e rasteve, në ndërtimet ndihmëse që ndërtohen përreth banesës fshatare, ruajnë format paraardhëse të banesës primitive të vendit ku gjinden.

Kasolle me planimetri të rrumbullakët janë përdorur dhe në Kosovë ku, sipas M. Krasniqit, zakonisht gjenden në fshatrat e rajoneve malore. Në këto fshatra këto lloj kasollesh quhen «pojata» dhe përdoren, zakonisht, si stalla bagëtish. Pojatat e rrumbullakta ndërtohen me skelet druri mbuluar me kashtë, gjethë, ose fier. Një formë e tillë është e rrallë sepse nuk ka mundësi teknike të bëhen të mëdha, prandaj fshatarët përdorin më shumë pojatën në formë drejtkëndore³⁾.

Një tjetër lloj kasolle e rrumbullakët është dhe ajo që përdoret nga rojtaret e fushës. Ky është tipi më primitiv i kasolles, që në të kaluarën përdorej në Kosovë dhe si banesë nga familjet e varfëra. Ato kanë formë të rrumbullakët me një skelet të ndërtuar me trarë të trashë, të ngulur në tokë në formë rrethi, i cili vishet nga jashtë me «bosa», plisa me bar, që vendosen si tjegullat, njeri mbi tjetrin⁴⁾.

II. - KASOLLET VEZAKE

Kasolle me planimetri në formë vezake dhe konstruksion gjysëm vezak kemi gjetur në fshatin Dukat të rrethit të Vlorës (fig. 4 tab. II-1). Këto kasolle janë

Fig. 3

2) Simbas informacionit gojor të etnografit Rr. Zajzi, këto lloj kasollesh vendasit i quajnë «Vilaqiko». Ky emërtim ia shteg për të supozuar prejardhjen e tyre, si huazim nga blegtorët nomadë vllëhë. Megjithatë, fshatarët e Kurveleshit duke e përdorur këtë tip kasolle për qëllime krejt të ndryshme nga ato të vllëve, ndryshojnë konstruksionin e tyre dhe krijojnë një variant më të zhvilluar të kasolles së rrumbullakët.

3) M. Krasniqi, Shtëpia shqiptare në Kosovë. «Gjurmime Albanologjike, folklor dhe etnologji», I, 1971, 19-20.

4) M. Krasniqi, po aty, 27

Fig. 4

ndërtuar me binarë të hollë të rrumbullakët të ngulur pak në tokë dhe të vendosur rreth 0,30-0,40 m. larg njeri tjetrit. Këta binarë lidhen në majë me kulmin e kasolles dhe pastaj thurren në drejtimin horizontal me degë të holla. Në këtë mënyrë krijohet skeleti i strukturës, i përgjashëm me një qemer të mprehtë konik. Skeleti vishet me kashtë kënetë ose thekre, duke filluar që nga toka e deri në kulmin e çatisë. Kasollet vezake të Dukatit, deri disa kohë përpara, kanë qenë përdorur si banesa të përkohëshme nga familjet fshatare që shoqëronin biegtorët në kullotat dimërore. Ato pajiseshin me nga një vatër zjarri të vendosur zakonisht përballë hyrjes. Dera e hyrjes ka qenë vendosur, gjithëmonë nga veriu, në njerin nga ballët e ngushtë dhe shërbeonte njëkohësisht edhe për ndriçimin e kasolles. Kulmi i çatisë vjen i pjerrët në drejtim të kundërt me hyrjen e kasolles, si rrjedhim edhe lartësia e ambientit në këtë anë është më e ulët. Kjo gjë tregon se pjesa e ambientit që ka sipërfaqe dhe vëllim të zvogëluar përdorej zakonisht për fjetje.

Kasollet e Dukatit me formën dhe konstruksionin e tyre, për mendimin tonë paraqesin variantin më primitiv të banesës sezonale të vendit tonë. Përsa i përket formës së planimetrisë së tyre, mund të themi se, ato paraqesin hapin e parë të rrugës së zhvillimit të banesës rrethore nëpërmjet shtimit të sipërfaqes së banimit.

III. — KASOLLET ELIPSOIDALE

Forma elipsoidale është gjërësisht e përdorur në shumë krahina të vendit tonë. Ne kemi gjetur të tilla në zonat malore të Shqipërisë së Veriut (Tropojë,

Has — Kukës) (Fig. 5 tab. II-2) dhe deri në Ploçë, Mavrovë, Tomoricë, Mallakastër, Pogradec etj. (fig. 6-7-8, tab. III-1-2). Megjithatë kanë të përbashkët planimetrinë elipsoidale, ato janë të ndryshme për nga forma e konstruksionit, teknika dhe materialet e ndërtimit. Për këtë arsye, i kemi ndarë në disa variante:

1) Kasollet me konstruksion në formë qemer me seksion paraboloid (tab. III-1, 2) kasollet me konstruksion me seksion trekëndësh (tab. II 2-4, 3) me paret vertikale prej gardhi (tab. III-2).

Variantin e parë (fig. 5) e kemi gjetur të ndërtuar në Mavrovë. Ato kanë planimetri në formë elipsoidale dhe konstruksion në formë qemer, ku paret e mureve perimetrale janë të pjerrëta dhe të unifikuara me mbulesën e çatisë. Këto kasollet janë të njëllajta me ato të Dukatit për sa i takon materialit e teknikës së ndërtimit, por këtu përdoren vetëm për strehimin e bagëtisë.

Varianti i dytë është në përdorim si stallë bagëtiesh në krahinat e Tropojës dhe Kukësit ku quhet «pojatë» (fig. 6 tab. II-2).

Pojata ndërtohet nga vetë fshatarët, duke përdorur zakonisht lëndë lisi. Konstruksioni i pojatave ndërtohet duke vendosur radhaz në tokë trarë prej lisi të lidhur në majë dy nga dy me kënd të ngushtë, në formë kamaleci (kavaleti). Për një pojatë përdoren sipas madhësisë 3-5 kambaleca, të cilët vendosen 1,50 m — 2,00 m. larg njeri tjetrit, dhe lidhen njeri me tjetrin, në drejtimin horizontal me një ose dy breza druri. Mbi brezat lidhës mbështeten radhazi drurë të gjatë, që arrijnë deri në kulmin e pojatës.

Fig. 5

I gjithë konstruksioni prej druri mbulohet me degë dushku, të cilat vendosen njëra mbi tjetrën që nga taka dhe deri në kulmin e çatisë.

Për ndërtimin e pojatave fshatarët, përdornin si njësi matëse pashin dhe kanë disa përmasa fikse. Një pojatë duhet të jetë pesë pash e gjatë dhe tre pash e gjerë dhe e lartë.

Në disa pojata që kemi rilevuar në vend, kemi gjetur këta përmasa: gjatësi 8-9 m. gjërësi 4.50 - 5 m. dhe lartësi 4-4.50 m. Përreth shtëpisë së banimit ndërtohen dy ose tre pojata, të cilat përdoren si stalla për bagëtinë e imët dhe të trashë. Shpesh ato ndahen nga brenda me gardhe në dy tre ambiente, simbas nevojës. Pojatat ndahen në dy pjesë edhe në drejtimin vertikal. Në këto raste pjesa e sipërme përdoret për depozitimin e kashtës apo të barit të thatë etj. Pojata ka një derë, të cilën zakonisht e gjejmë të vendosur në mesin e ballit të gjerë.

Pojata ndryshon nga kasollja elipsoidale e Mavrovës, jo vetëm nga materiali dhe teknika e ndërtimit, por edhe nga forma e konstruksionit. Kasollet e Mavrovës, në prerjen e tërthortë, skeletin dhe hapësirën e ambientit e kanë në formë parabolë, kurse pojata na paraqitet në formë trekëndëshi.

Pojatat kanë gjetur një përdorim të gjërë edhe në kooperativat bujqësore, duke qenë se ndërtohen me lehtësi nga çdo fshatar dhe materiali i ndërtimit të tyre është shumë i rëndomtë dhe pak i kushtueshëm. Në këto raste, zakonisht, ato përdoren si stalla bagëtish dhe depa për ruajtjen e kashtës së grurit dhe barit të thatë. Sigurisht pojatat e koope-

Fig. 7

rativës janë shumë më të mëdha nga ato të fshatarëve dhe arrijnë në disa raste përmasat 10-15 m. gjatësi. Pojatat e kooperativave, si rrjedhim i zmadhimit të përmasave, dallohen për një zhvillim të formës së planimetrisë, teknikës së ndërtimit si dhe të materialit të ndërtimit. Ato tani ndërtohen duke lënë një nga ballet e ngushtë krejt të hapur, për lehtësimin e hyrjes dhe daljes së materialit të depozituar. Në këtë mënyrë pojatat e reja marrin në planimetri formën apsidale, dhe kulmi i çatisë së tyre mbështetet mbi një sërë shtylla druri, që vendosen në aksin e gjatësisë, 2 m. larg njera tjetrës. Mbulesa e çatisë bëhet me kashtë thekre, me qenë se ky material prodhohet gjëresisht nga kooperativat bujqësore (tab. IV-1). Si formë paraardhëse e pojatës elipsoidale duhet të marrim pojatën e rrumbullakët kasovare, që cituam më lart.

Varianti i tretë, kasollja me parete vertikale (fig. 7 tab. III-2), është më i përhapur në vendin tonë. Atë e gjejmë të ndërtuar kudo, me të njëjtët materiale dhe formë planimetrike, me ndryshim vetëm në konstruksionin e çatisë ku, në disa zona e kanë me katër ujra, por në formë konike, dhe në disa të tjera me dy ujra (fig. 7-8).

Këto kasolle ndërtohen, së pari, duke ngulur në tokë, rreth 0.40 m. larg njëri tjetrit, hunjtë të hallë me gjatësi deri 2 m. Hunjtë ndjekin formën elipsoidale të planimetrisë së kasolles. Ky skelet thuret me gardh thuprash duke krijuar kështu paretet vertikale të kasolles. Konstruksioni i çatisë mbështetet kryesisht në shtylla druri të ngulura posaçërisht në tokë, jashtë gardhit të pareteve. Ndër kasollet që kanë çati dy-

Fig. 6

ujëshe, gardhi thuret në të dy ballet e ngushtë të kasolles, deri në kulmin e kasolles.

Kasollet elipsoidale me parete prej gardhi, derën e hyrjes e kanë të hapur, herë në ballin e ngushtë, (rrethi i Pogradecit), herë në ballin e gjerë (Tomoricë).

Në krahinën e Tomoricës, para qirimit, kasollet të tilla përdorëshin edhe për banim nga familje fshatare të varfëra. Në këto raste ato suvatoheshin me llaç balte edhe lyheshin me sherbat gëlqereje.

Në fshatin Tushemisht (rrethi i Pogradecit) kemi gjetur edhe kasolle që përdorëshin për strehimin e bagëtisë, të cilat ishin të lyera me baltë, për të mbrojtur bagëtinë nga të ftohtit e stinës së dimrit. Në këtë fshat ne kemi gjetur gjithashtu, edhe kasolle me planimetri drejtkëndore me parete të thurur me thupra.

IV. — KASOLLET APSIDOIDALE

Kasolla apsidoidale kemi emërtuar ato kasolle, të cilat në planimetri na paraqiten në njerin nga ballet e ngushta, në formë apside, kurse në anën e kundërt kanë formë drejtkëndore. Me këtë formë i kemi ndeshur si në veri të vëndit tonë (Marshaj, rrethi i Shkodrës, Balldre, rrethi i Lezhës), ashtu edhe në Jugë (Tomoricë, rrethi i Skraparit, Mallakastër, rrethi i Fierit dhe në Vajzë të rrethit të Vlorës).

Përveç elementëve karakteristikë që paraqesin këto kasolle në planimetri, vërejmë se edhe formën e konstruksionit të çatisë e kanë të ndryshme nga kasollet elipsoidale. Pjesa e kasolles që ka formë apsidoidale mbulohet me çati në formë konike, kurse balli tjetër, i cili është me kallkan, mbulohet gjithnjë me çati dyjshë.

1) Kasollet apsidoidale të ndërtuara me parete prej gardhi të thurura me purteka dhe të mbuluara me kashtë, që kemi gjetur në Shqipërinë e Jugut (fig. 9 tab. 3) me qenë se, si nga materiali, ashtu edhe nga teknika janë të njëjto, me kasollet elipsoidale me parete vertikale, nuk do ti përshkruajmë, për të mos bërë përsëritje.

Shtojmë këtu, se në afërsi të fshatit Petrelë (Rrethi i Tiranës), kemi gjetur një kasolle me planimetri apsidoidale ndërtuar me skelet druri të veshur me kashtë thekre. Kjo kasolla ishte ndërtuar në një terren të pjerrët, i cili ishte gërmuar me një profil të shkallëzuar (tab. IV -3-b), për të krijuar dyshtet e sheshtë të kasolles dhe një vënd të ngritur 0.60 m. nga toka, që përdorej si shtat. Kasollja ishte e hapur, në njerin nga ballet e ngushta dhe mbulohej me një çati trejshë me dy flegra të sheshta dhe një, afërsisht gjysëm konike. Kjo kasolle ndërtuar në një terren

pjesërisht të gërmuar, e parë për nga forma e planimetrisë dhe konstruksionit të saj, paraqet variantin fillestar të kasolles apsidoidale. Këte mendim e japim me rezervë, për arsye se kemi gjetur vetëm një ekzemplar të ndërtuar nga rojtari i një pemishteje të kooperativës së fshatit Petrelë, prandaj nuk e kemi përfshirë si variant më vete në grupin tonë të kasolleve apsidoidale.

2) Kasollet apsidoidale me mure guri, të cilat i kemi gjetur si stalla bagëtish në fshatin Marshaj dhe në Balldre (fig. 10 tab. 1-2), ndërtohen direkt mbi tokë, pa themel, me mur gurësh të papunuar dhe të vendosur në të thatë. Muret janë të trashë 0.70 cm. dhe kanë një lartësi që luhet nga 1.40-1.60 m. Në ballin e ngushtë, i cili ka formë drejtkëndore, kallkani ndërtohet me gardh ose me skelet druri të mbuluar me kashtë. Kasollja ka vetëm një derë të vogël, të cilën e gjejmë të vendosur si në ballin e gjerë, ashtu edhe në atë të ngushtin që është me kallkan. Këto kasolle ndërtohen nga vetë fshatarët, të cilët e kanë më të lehtë ndërtimin e murave në formë rrethore, ose afërsisht të rrumbullakosur, se sa ndërtimin e murave me qoshe të drejta. Mbulesa e çatisë në këtë tip kasolleje mbështetet direkt në muret perimetrale dhe ruan, gjithnjë, formën që përshkruam më sipër.

V. — KASOLLET DREJTKËNDORE

Kasollet me planimetri në formë drejtkëndore janë në përdorim të gjërë në shumë krahina të vëndit tonë. Ato i gjejmë të ndërtuara, zakonisht me parete druri të thurura me kallama, në krahinën e Myzeqesë dhe në fushën e Korçës. Kasollet drejtkëndore me parete të thurur me gardh purtekash përdoren në Bregun e Matit e në rrethin e Pogradecit. Kasollet drejtkëndore me skelet shtyllash druri dhe mur guri, ndërtohen në Dukagjin e Mirditë dhe përdoren në përgjithësi për strehimin e bagëtisë dhe për depozitimin e kashtës.

Kasollet me mur guri janë në përdorim të gjërë në fshatrat malore të vëndit, ku gurët sigurohen pa ndonjë vështirësi (tab. V. 1-2-3-4). Në të kaluarën këto kasolle përdorëshin edhe si banesa të përkohëshme, sidomos nga familjet e blegtorëve, që shoqëronin shtegtimin e bagëtisë. Në ditët tona këto përdoren vetëm për strehimin e bagëtisë ose për depozitimin e kashtës dhe barit të thatë.

Duke patur parasysh se kasollet drejtkëndore janë ndërtuar me materiale e teknika të njëjto me kasollet me parete gardhi të formave elipsoidale ose me mur guri, sikurse edhe kasollet apsidoidale që përmendim më lart, këtu nuk do të zgjatemi me përshkrimin e tyre.

GJURMË TË BANESAVE PREHISTORIKE NË VENDIN TONË

Mbasi u njohëm me të gjithë tipet e kasolleve primitive të ditëve tona, do të provojmë të ndjekim gjurmët e elementeve arkitektonike dhe konstruktive të përbashkëta ose të ngjashëm me banesat më të lashta, që janë zbuluar në vendbanimet prehistorike të vendit tonë.

Në studimet dhe punimet e ndryshme arkeologjike, të botuara deri më sot në fushën e prehistorisë, shumë pak rreshta të shkruar i takojnë arkitekturës së banesës së kësaj periudhe. Megjithatë, të dhënat që mund të mirren nga rezultatet e gërmeve arkeologjike, janë shumë të rëndësishme dhe me interes të veçantë. Grupimi i tyre, përveç qëllimit tonë, gjurmimit të elementeve të afërt me kasollet fshatare, do të shërbejë për ta pasur parasysh që të përmbledhë këtë material të shpërndarë në botimet e ndryshme arkeologjike.

Deri më sot, në asnjë nga vendbanimet prehistorike të zbuluara në vendin tonë nuk janë diktuar banesa me planimetri të rrumbullakët. Forma e rrumbullakët përfaqësohet tek ne vetëm në vendvarrimet tumulare, të cilët, simbas të dhënave arkeologjike kanë qenë në përdorim që nga periudha e bronzit e deri në shek. V të e. sonë.⁵⁾

Në vendin tonë tumat janë ndërtimet më të lashta, që ruhen akoma edhe sot në këmbë. Në këto tuma ne trashëgojmë, pothuajse të plotë, format konstruktive dhe arkitektonike më të hershme dhe, si të tilla, ato zënë një vend të veçantë në arkitekturën popullore të periudhës parahistorike. Të gjitha tumat e zbuluara deri më sot tek ne, kanë pothuajse të përbashkëta karakteristikat kryesore, të ndërtimit dhe formës. Ata kanë gjithmonë një planimetri të rrumbullakët, të përcaktuar mirë me anën e një rrethi prej gurësh të vendosur rreth varrit qendror, mbi të cilin ngrihej tuma fillestare. Përmasat mesatare të tumave të gërmuara janë të ndryshme dhe luhatin nga 1.25 m. deri në 4.00 m. lartësi, me diametër të ndryshëm nga 3-32 m. Përmasat më të mëdha i takojnë tumës së zbuluar në Pazhak.⁶⁾

Deri më sot, tek ne, tumat janë trajtuar në për-

Fig. 8

gjithësi nga zbuluesit e tyre, vetëm nga ana funksionale dhe me interes të veçantë është parë, gjithmonë, materiali arkeologjik i gjetur brenda ose jashtë varreve të tumave. Në këtë punim ne i trajtojmë ata nga ana konstruktive dhe arkitektonike, duke i konsideruar si struktura që trashëgojnë dhe ruajnë konceptin themelor të përbashkët me konstruksionet e banesave pararendëse ose bashkëkohore të tyre.

Tumat për ne janë, gjithashtu, replika të formave të banesave prehistorike, që ndryshojnë prej këtyre të fundit vetëm nga materiali i ndërtimit dhe, në disa raste, nga përmasat. Secila tumë përfaqëson një banesë të përjetëshme, e cila strehon në gjirin e saj banorët e vdekur, zakonisht të një familje, ose të një fisi dhe, në çdo grup tumash, ne duhet të përfytyrojmë lagje ose fshatra të vdekur.

Vitet e fundit, në Çinamak, janë zbuluar tre tuma të cilat kanë qenë pajisur me nga një rrugë të shtruar me kalldrëm «dramos», i njohur në varret tumularë grekë⁷⁾. Ky element, sikurse e thekson autori i gërmimit, krejt i ri për tumet ilire, është një faktor me rëndësi, që pranon qartë se edhe në varret tumulare ilire përfaqësohen të gjithë elementët konstruktivë dhe arkitektonikë të banesës fillestare primitive.

Konstruksione të rrumbullakta, të mbuluara me kupolë dhe të ndërtuar me gurë, muraturë e thatë,

5) B. Jubani, Varreza tumulare e Çinamakut (Kukës) «Buletini Arkeologjik» 1969, 37.

6) S. Islami, H. Ceka. Të dhëna të reja mbi lashtësinë ilire në territorin e Shqipërisë. Konferenca e parë e Studimeve Albanologjike 4-1962.

7) B. Jubani, Varreza tumulare e Çinamakut 1970/71 «Buletini Arkeologjik» 1973, 43.

nuk janë diktuar në asnjë krahinë të vendit tonë, megjithëse në shumë vende të Evropës jugperëndimore ato janë të njohura mirë si banesa apo ndërtime kulturi, të trashëguara që nga periudha neolitike. Shpërndarja e këtyre konstruksioneve arrin, deri afër kufijve të vendit tonë, në veriperëndim të Shqipërisë, në të gjithë bregdetin dalmatin, deri në Dubrovnik⁸⁾.

Po të kemi parasyshë se, në periudhën e hershme, vendet që sot ruajnë gjurmë të këtyre konstruksioneve i përkisnin trevës së Ilirisë së Veriut, që banohej nga fiset ilire, dalmatët dhe ardianët, atëherë mund të supozohet se këto konstruksione, për nga forma, kanë qenë të njohura edhe nga fiset e tjerë të Ilirisë Jugore, ku bën pjesë edhe vendi ynë, ku, siç thamë, gjenden gjurmë të konstruksioneve më të zhvilluar të banesës primitive rrethore të ndërtuar me lëndë druri.

Kasollet apsidoidale të ditëve tona, të ndërtuara me mur guri, në të thatë, mendojmë se janë me prejardhje nga banesat e rrumbullakta me konstruksion në formë kupole dhe paraqesin një variant më të zhvilluar të tyre.

Si gjurmë të tjera të banesave rrethore, për kohën e lashtë, mund të përmendim edhe ato pak gjurmë që janë zbuluar në vendbanimin e hapur, pranë qytezës ilire të Belshit, ku simbas autorit, në një horizont banimi është diktuar një rresht gurësh në formë të harkuar, që riprodhon, një pjesë të formës planimetrike të kasolles.⁹⁾

Simbas të dhënave që mund të nxirren nga rezultatet e gërmimeve arkeologjike, gjurmë të banesave më të hershme me planimetri drejtkëndore për vendin tonë, janë zbuluar në vendbanimin prehistorik të Cakranit, në rrethin e Fierit.¹⁰⁾ Ky vendbanim, në bazë të materialit arkeologjik të gjetur gjatë gërmimeve, është datuar në periudhën e neolitit të mesëm.

Në këtë vendbanim u zbuluan dy horizonte banimi të vendosur njëri mbi tjetrin. Horizonti i banimit më të hershëm u fiksua mbi gjurmët e një dyshemeje, që zinte një sipërfaqe afërsisht 21 m². Në mes të saj u gjet një vatër zjarri, forma e së cilës, nuk u arrit të fiksohej mirë.

Horizonti i dytë u dallua mbi një shtresë të trashë 0.40 m., të depozituar mbi horizontin e parë. Edhe këtu u gjetën gjurmë të një dyshemeje të shtruar me

baltë të ngjeshur dhe, vende-vende, të pjekur. Kjo dysheme mbulonte një sipërfaqe 24 m²; edhe kishte gjurmët e vatrës së zjarrit të vendosur po në mesin e saj.

Dyshemeja e zbuluar në horizontin e banimit të dytë përfundon, në anën veriore të saj, në një vijë të drejtë. Ky fakt, megjithëse i pamjaftueshëm, le të supozohet se banesat e këtij vendbanimi kanë pasur planimetri në formë drejtkëndëshe.¹¹⁾

Mendimi i shprehur nga autorët e gërmimit në lidhje me formën drejtkëndëshe të banesave, duhet të merret me rezervë për vetë faktin, se gërmimet arkeologjike në këtë vendbanim janë akoma në fazën fillestare, pra, edhe të dhënat arkitektonike, për sa i përket formës së planimetrisë dhe konstruksionit të banesave nuk janë të fiksuara mirë. Megjithkëtë, ne njihemi me tipin e vendbanimit dhe, deri diku, me teknikën e ndërtimit dhe materialet e përdorura në banesat e këtij vendbanimi.

Në periudhën e neolitit të vonë, të dhënat arkitektonike i kemi nga vendbanimet e zbuluara në Maliq të rrethit të Korçës¹²⁾, dhe në Kamnik të rrethit të Kolonjës.

Gërmimet sistematike disa vjeçare, që u bënë në vendbanimin prehistorik të Maliqit, ndër të tjera, zbuluan edhe gjurmët e një banese të vendosur në shtresën më të hershme të periudhës së neolitit të vonë. Nga sa u arrit të fiksohej, kjo banesë duket se ka pasur një planimetri drejtkëndore, me përmasa afërsisht 6 x 12 m. Banesa ka qenë e ndarë në dy ambiente të pajisur me nga një furrë të vendosur në një drejtim, në afërsi të njerit nga muret gjatësor të banesës. Furrat kanë pasur formë katrore me qoshe të rrumbullakosura dhe përmasa të njëjëllojta me sipërfaqe rreth 1.20 m². Dyshemeja e banesës së zbuluar, mbështetej mbi një shtresë të ndërtuar me trupa pemësh, të vendosur horizontalisht mbi tabanin e tokës, në radhë të bashkuara njera me tjetrën. Mbi këta trarë ka qenë shtruar një shtresë dheu, ngjeshur mirë, lyer me baltë dhe pjekur në të gjithë sipërfaqen që zinte dyshemeja. Muret anësore dhe ndarës kanë qenë ndërtuar me një skelet druri të thurur me kallama dhe të lyer me baltë në anën e brendshme.

Për këto banesa mungojnë të dhëna në lidhje me mbulesën, vendosjen e vatrës së zjarrit, hyrjes, ndriçimit, etj.

8) G. Rohls, *Primitive costruzioni a cupole in Europa*, Firenze, 1963, 13.

9) N. Ceka, *Vendbanimi i hapur pranë qytezës ilire të Belshit* «Buletini Arkeologjik» 1974, në shtyp.

10) M. Korkuti, Zh. Andrea, *Rezultatet e gërmimeve në vendbanimin prehistorik të Cakranit* (Fier) *Buletini Arkeologjik* 1969, 17.

11) M. Korkuti, Zh. Andrea, *po aty*, f. 16.

12) F. Prendi, *La civilisation préhistorique de Maliq*, «Studia Albanica» 1, 1966, 256.

Fig. 9

Fiksimi i një banese, me përmasa mjaft të mëdha dhe të ndarë në dy ambiente banimi, qysh në horizontin e banimit më të hershëm të Maliqit, tregon qartë për një zhvillim në lidhje me ndërtimin dhe arkitekturën e banesës neolitike.

Të dhënat arkitektonike të përfituara nga gërmimet arkeologjike, në vendbanimin prehistorik të Kamnikut¹³⁾, veçanërisht për banesat, nuk janë shumë të sakta dhe të identifikuara mirë. Nuk është e mundur të thuhet me siguri se edhe ato pak elemente që janë zbuluar i përkasin banesave apo ndonjë ndërtese të përdorur posaçërisht për punimin dhe pjekjen e enëve prej balte të prodhimit lokal.

Gjurmë të konstruksioneve, këtu përfaqësohen vetëm nga mbeturinat e shtresave të dyshemeve, të pjekura në sipërfaqe dhe të zbuluara me horizonte të ndryshme të këtij vendbanimi. Dyshemetë janë të ndërtuara me një shtresë dheu të ngjeshur, të lye me baltë dhe pastaj janë pjekur në gjithë sipërfaqen e tyre. Mbi këto dysheme janë gjetur edhe gjurmë të votrave të zjarrit, të ndërtuara mbi një shtresë gurësh të vendosur në tokë, në formë kalldrëmi.

Gërmimet arkeologjike kanë vërtetuar një vazhdimësi banimi në Maliq,¹⁴⁾ duke filluar nga periudha e neolitit të vonë, deri në kohën e bronzit të vonë. Gjurmët dhe fragmentet e shumë arkitektonikë tregojnë, se në periudhën e neolitit është bërë një përparim edhe më i madh në fushën e ndërtimeve, sidomos në drejtim të mbrojtjes së vendbanimeve.

Fig. 10

Horizonti i parë i banimit në shtresat eneolitike (Maliq Ila), ka qenë i vendosur mbi një konstruksion druri të tipit palafit. Banesat në këtë vendbanim ishin ndërtuar mbi një platformë druri, që mbështetej mbi shtylla të futura pjesërisht në tokë. Gjurmë të këtyre shtyllave të kalbura nga lagështia mijëvjeçare u zbuluan gjatë gërmimeve.

Gjurmët e një gardhi, që u gjetën në dy ekstremet e sipërfaqes së gërmuar, tregojnë qartë për rrethimin e vendbanimit me një ledh të ngritur në lartësi. Ky ledh mbrojtës, i vendosur përreth vendbanimit, me formë, me sa duket, elipsoidale, ka qenë i ndërtuar me trarë të ngulur vertikalisht në tokë, në dy radhë paralele. Hapësira e krijuar, ndërmjet dy gardeve ka qenë e mbushur me dhe të ngjeshur.

Gjurmët e lëna në copa dheu të pjekur, të gjetura në këtë horizont banimi, tregojnë për ndërtimin e banesave me materiale dhe forma të njëjlojta me ato të periudhës së neolitit të vonë, që përshkruam më lart.

Vendbanimi që u zbulua në shtresën e parë të neolitit në Maliq, ka një rëndësi të veçantë, sepse është vendbanimi i mbrojtur më i hershëm që është gjetur deri tani në vendin tonë dhe i vetmi si tip i përngjashëm me tipin palafit. Themi i përngjashëm se, në të vërtetë, vendbanimet e tipit palafit të njohur jashtë vendit tonë, kanë qenë të vendosur mbi ujë, kurse në rastin tonë, ledhi mbrojtës që rrethon vendbanimin eneolitik në Maliq Ila, tregon se, ky i fundit,

13) S. Aliu, B. Jubani, Vendbanimi prehistorik i Kamnikut, Kolonjë «Buletini Arkeologjik» 1969, 4.

14) F. Prendi, po aty, 57.

nuk ka qenë i vendosur mbi ujë dhe as në zonë të përmytur, por në zonë që rrezikohet nga përmytje të përkohëshme. Vendbanimet të vendosura në platformë të kufizuara dhe të mbrojtura në lartësi me anën e konstruksioneve të ndërtuar me shtylla të ngulura në tokë, lenë të kuptohet, se në atë kohë kanë qenë të njohura konceptet fillestare të urbanistikës, siç e tregon vendosja e banesave në një sistem më të zhvilluar e të mirëmbrojtur, si nga sulmet e jashtme, ashtu edhe nga inondatat e përkohshme. Në tërësi, i gjithë sistemi i konstruksionit të këtij vendbanimi, duhet të shikohet si një vepër e vërtetë inxhinierike në fushën e ndërtimeve prehistorike të vendit tonë.

Si trashëgimi të traditave prehistorike nga banesat e tipit palafit sjellim si shembull disa kasolle peshkatarësh në dajllanin e grykës së liqenit të Shkodrës, të cilat janë ndërtuar përafërsisht me të njëjtën formë, material dhe teknikë sikurse ato të zbuluara në vendbanimin e tipit palafit të Maliqit.

Në shtresat e mëvonëshme të eneolitit (Maliq IIb) e deri në bronzin e vonë (Maliq IIIc) u gjetën gjurmë dhe fragmente ndërtimesh, që tregojnë për vendosjen e vendbanimeve mbi sipërfaqe të tokës dhe ndërtimin e banesave gjithnjë me materiale, teknikë dhe formë drejtkëndore, të njëllotë me ato të vendbanimeve pararendëse. Në këto shtresa u gjetën, për herë të parë, edhe vatra zjarri të ndërtuara me baltë në sipërfaqe të dyshemesë mbi një shtresë gurësh të vegjël. Fiksimi i disa vatrave në një dysheme banimi len të kuptohet, se vendosja e tyre nuk ka pasur një vënd të caktuar në ambientet e banimit dhe se, ndoshta, në një ambient mund të përdorejshin edhe dy vatra zjarri në stinën e ftohtë të dimrit.

Të dhënat arkeologjike që renditëm më sipër na bëjnë të njohur me materialet dhe teknikat e ndryshme, që janë përdorur për ndërtimin e banesave prehistorike. Të mbështetur mbi këto të dhëna, gjejmë një ngjashmëri të madhe me materialet dhe teknikat e përdorur në ndërtimin e kasolleve fshatare, që paraqiten në fillim të këtij punimi.

* * *

Kasollet që parashkruam në këtë punim, siç e pamë, janë ndërtime të thjeshta fshatare, të cilat sipas mendimit tonë, duhet të shikohen si replika të banesave primitive të kohëve shumë të lashta prehistorike. Nga pikpamje arkitektonike, me format e ndryshme në planimetri e konstruksion, ato përfaqësojnë tipet e ndryshme të zhvillimit gradual të banesës fillestare me formë rrethore, deri në arritjen e banesës me formë drejtkëndore, zhvillim ky i kryer qysh në periudhën prehistorike.

Forma rrethore i ka shërbyer njeriut primitiv qysh në fazën e parë të jetës shtegtare të tij, sepse ajo ka qenë më e lehtë për tu ndërtuar me materiale që gjendeshin pa shumë mundime. Ndërtimi i kasolles së rrumbullakët arrihet pa përdorur ndonjë vegël të posaçme dhe, për më tepër, ajo mund të ngrihet në këmbë menjëherë, brenda ditës. Megjithatë, duhet të kihet parasysh se materialet të tjera, si trupat e pemëve apo kallamat kanë qenë më të përshtatshme për ndërtimin e banesave me formë drejtkëndore. Si rrjedhim, edhe forma drejtkëndore për vende të caktuara është me origjinë shumë të lashtë sa edhe ajo e rrumbullakta.

Për sa i takon nevojave të shtimit të sipërfaqes së banimit nën një pullaz, forma e rrumbullakët, siç dihet, është shumë e kufizuar kundrejt formës drejtkëndore, prandaj është ndërë nevoja e kalimit gradual në forma të tjera, vezake dhe elipsoidale. Kasollet me formë vezake apo elipsoidale me përmasat e tyre, tregojnë qartë se janë arritur duke ndërtuar dy kasolle të rrumbullakta ngjitur njëra me tjetrën. Në këto kasolle vërejmë se, në radhë të parë, është dyfishuar sipërfaqja e banimit dhe është krijuar mundësia e ndarjes së banesës në dy ambiente banimi.

Kasollet apsidoidale, për mendimin tonë, përfaqësojnë tipin kapërcyell në drejtim të aritjes së formës drejtkëndore, të ndërtuar me materiale karakteristike për kasollet e rrumbullakta, siç janë: gardhi me thupra dhe gurët e pa punuar. Ky mendim gjen një mbështetje të sigurtë, sidomos në planimetrinë dhe konstruksionin e kasolleve apsidoidale, ku gjejmë të gërshetuar, si formën rrethore, ashtu edhe atë drejtkëndore.

Për sa i takon trashëgimisë dhe ndërtimit të këtyre kasolleve deri në ditët tona, për mendimin tonë, kanë ndikuar një sërë faktorësh, të cilët do të mundohemi ti radhisim më poshtë.

Së pari, ne duhet të kemi parasysh se përderisa në regjimet feudale jeta e një pjese të popullsisë së një vendi ka qenë zhvilluar në kushte fiziko-geografike dhe ekonomike, thuhet të pa ndryshuara për periudha të gjata, atëherë edhe banesa, në këto rrethana, mbetet e pa ndryshuar. Kjo gjë vërtetohet, po të marrim si shembull banesat e blegtorëve nomadë arumunë në Shqipërinë e Jugut dhe banesat provizore të blegtorëve të Shqipërisë së Veriut. Siç dihet blegtorët e Jugut të lidhur për jetë me bagëtinë e tyre kanë jetuar deri përpara çlirimit të vendit tonë në kondita thuhet të njëllotja, pa vendbanime fikse, si rrjedhim, nuk mund të bëhet fjalë për një zhvillim të banesës së tyre. Por duhet të përmendim këtu se, kur një pjesë e tyre janë larguar nga jeta e përditëshme e blegtorit dhe janë marrë me tregëtimin e pro-

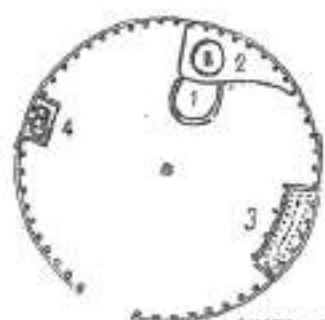
dhimeve blegtorale ose me artizanat, duke u instaluar në vendbanime fikse, kanë ndryshuar menjëherë edhe banesën e tyre.

Një faktor tjetër, jo më pak i rëndësishëm, është edhe ai i shkatërrimit apo djegies në masë të fshatrave për shkak të luftërave të vazhdueshme. Në këto raste ndërtoheshin banesa me materialet më të thjeshta. Dihet, gjithashtu, se mundësitë ekonomike që ka pasur fshatari në kohët e kaluara kanë qenë aq shumë të kufizuara, sa që për të ndërtuar një shtëpi

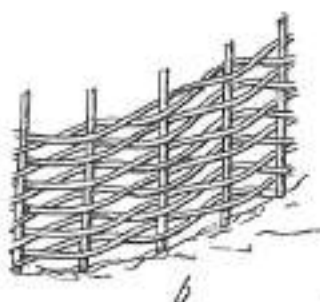
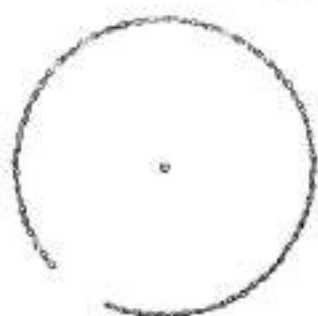
i duheshin disa vjet me radhë që të grumbullonte materialin, dhe të hallat për ndërtimin e shtëpisë së re. Kështu që ato kasolle provizore mbeteshin, në shumë raste, si banesa të përhershme për fshatarësinë e varfër.

Nuk duhet të lemë pa përmendur këtu edhe trojet e regjimeve feudale ku shumë fshatarë kanë qenë çifcij dhe, si të tillë, nuk kishin të drejtë të ndërtonin banesa me themel, por vetëm kasolle provizore, të ndërtuara «mbi tokë».

TAB. I

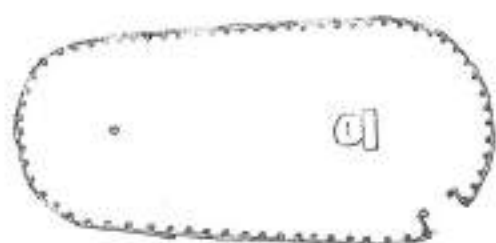

1. VATRA E ZJARRIT
2. VENDI I PIKJES
3. DOLLAP
4. BUCELA E QJIT

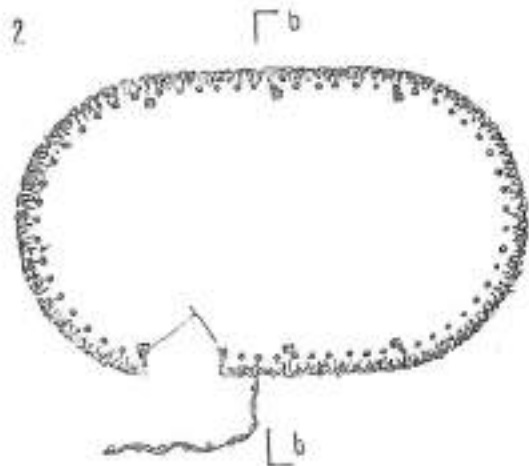

4

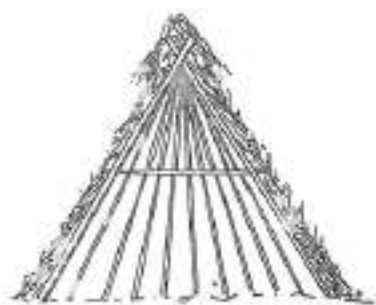

1 YATRA E ZJARRIT

PREMJA D - b

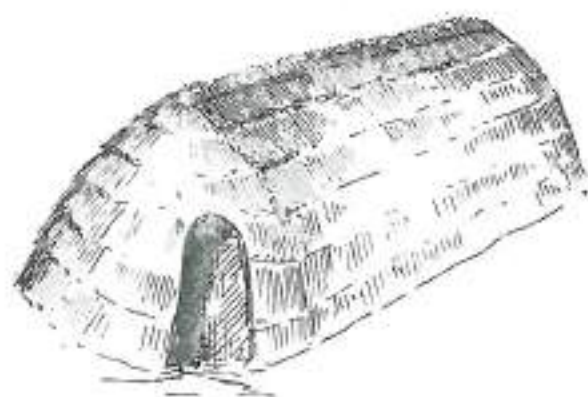
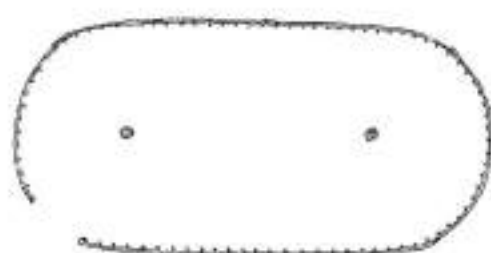
4

3

TAB. III

1

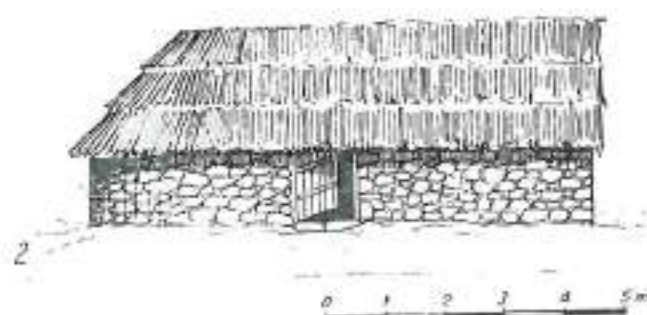
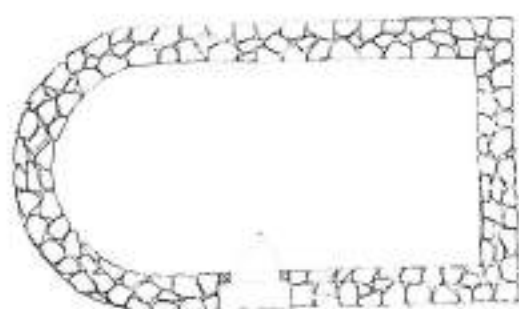
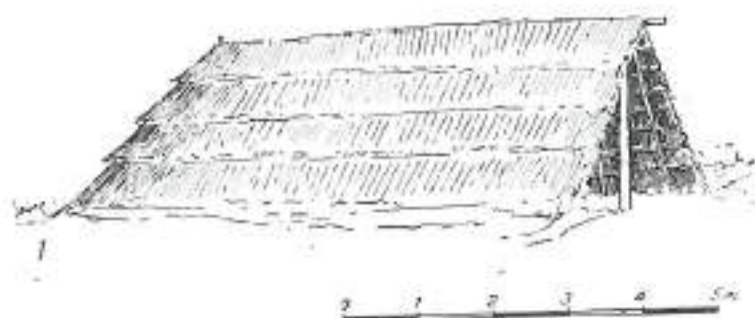
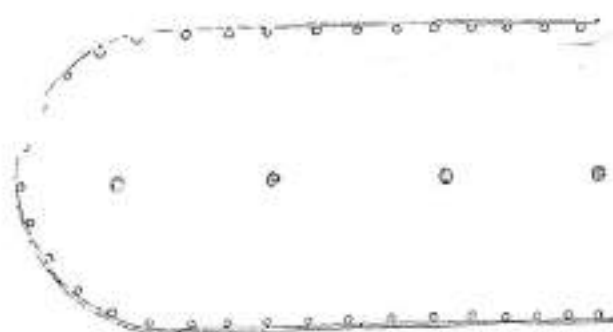

2

3

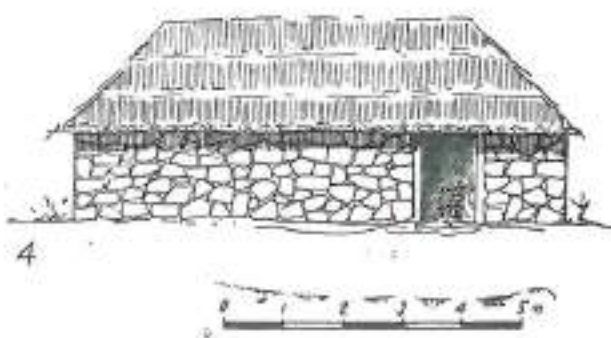
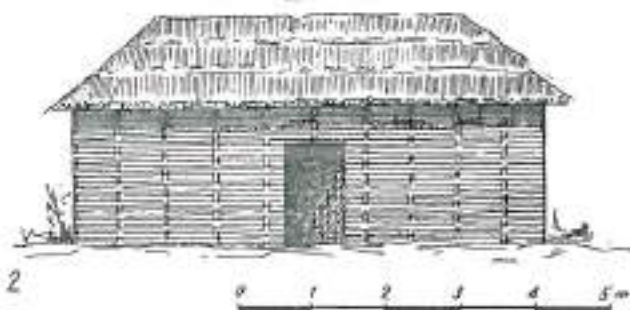
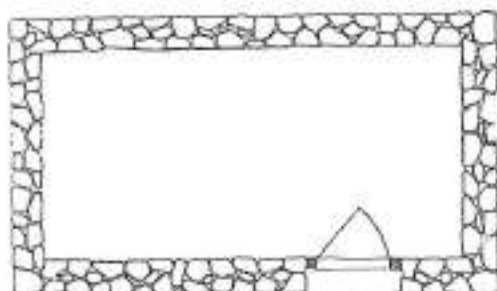

PREMJA O O

3

TAB. V

Koço ZHEKU

DONNEES CONCERNANT LES CHAUMIERES DE NOTRE PAYS ET LEURS TRACES ANCIENNES

RESUME

Les habitations paysannes rudimentaires, à savoir les chaumières primitives de différents types que l'on bâtit encore en tant qu'annexe de la maison rurale, présentent un intérêt particulier pour l'étude de l'architecture populaire albanaise.

L'auteur expose dans cet article le matériel recueilli dans différentes régions du pays et, se fondant sur certains traits particuliers relatifs à la forme de la planimétrie et des constructions ainsi qu'à la nature des matériaux et de la technique de construction employées, il procède à la classification des divers types de chaumières.

Suivant cette classification, les chaumières de notre pays se répartissent en cinq groupes principaux, chacun d'eux se distinguant par une planimétrie différente. En outre, chaque groupe comporte ses propres subdivisions suivant les traits particuliers caractérisant la forme de la construction ou la nature des matériaux employés.

Groupe I Chaumières de forme ronde

- 1) à coupole;
- 2) à parois verticales.

Groupe II Chaumières de forme ovale

Groupe III Chaumières ellipsoïdales

- 1) à section paraboloidale;
- 2) à section triangulaire;
- 3) à parois verticales de branchages entrelacés

Groupe IV Chaumières apsidoidales

- 1) à parois verticales de branchages entrelacés;
- 2) à murs de pierres.

Groupe V Chaumières en forme d'angle

- 1) à parois verticales de branchages;
- 2) à parois verticales de roseaux;
- 3) à murs de pierres avec une carcasse de bois;
- 4) à murs de pierres.

I. — Les chaumières de forme ronde (Figs. 1, 2, 3; Tab. I). De planimétrie circulaire et de construction semi-circulaire, elles ont été employées jusqu'à récemment encore dans l'Albanie du Sud (Fig. 1-2, tab. I-1), et particulièrement dans les régions limitrophes à la Grèce, en tant qu'habitations saisonnières par les pasteurs nomades aroumains. Elles sont connues sous le nom de «kalive» par les gens du pays. Leur carcasse est construite de branches d'arbre et recouverte de paille de marais, de chaume de seigle ou de branchages. A

l'intérieur, elles sont enduites au torchis et pourvues d'un foyer pour y allumer le feu au niveau même du sol. L'illumination est assurée par l'unique porte d'entrée et la fumée du feu sort à travers le faite de la toiture qui n'a pas été enduit intentionnellement.

Des chaumières semblables, de forme ronde à parois verticales et recouvertes de chaume, ont été repérées dans la région de la Labëri aussi (Kurvesh i sipërm) où elles sont destinées à mettre les pailles ou le foin. Bien que de planimétrie ronde et construites avec les mêmes matériaux des cabanes des Araumains, elles se différencient cependant de celles-ci par leur construction plus développée en direction verticale. C'est là un résultat de leur destination en tant que paille et quant à leur développement vertical, il a été réalisé à travers la construction d'une hoie de près de 2 m. haute surmontée par une toiture conique.

A ce que nous sachions, la forme ronde caractérise de même les silos de maïs et les poulaillers de l'Albanie moyenne et de l'Albanie du Nord (tab. 1-3).

Des chaumières à planimétrie de forme rodna («Pojata») se retrouvent également dans la Kossave où, d'après les indications de M. Krasniqi, elles se situent d'habitude dans les régions montagneuses. Un autre type de chaumière de forme ronde est celle employée par les gardes champêtres. Naguère elle servait d'habitation aux paysans pauvres de la Kossave. Sa carcasse de poutres épaisses, enfoncées dans le sol en forme d'un cercle, est revêtue à l'extérieur par des plaquettes de pelouse comme s'il s'agissait de tufes.

II. La chaumière ovale (Fig. 4, Tab. II-1). De planimétrie ovale et d'une construction semi-ovale, elle concerne principalement le village de Dukat dans le district de Vlora. Ce sont les paysans eux-mêmes qui la construisent en se servant de barres et de branches minces, qu'ils enfoncent dans le sol autour du terrain de construction de forme ovale. Puis les barres et les branches sont reliées au faite de la chaumière, en constituant de la sorte une section conique aigue. Sa carcasse est revêtue et recouverte de pailles de marais ou de seigle.

Jusqu'à récemment encore, les chaumières de Dukat étaient employées en tant qu'habitations provisoires par les membres de la famille accompagnant le pasteur dans les pâturages d'hiver. Ces cahans de forme ovale, en ce qui concerne leur planimétrie et leur construction, représentent le type d'habitation provisoire le plus primitif du pays. Quant à l'évolution de la forme ronde à celle ovale, celle-ci constitue le premier pas vers l'agrandissement de la surface utile d'habitation de la chaumière.

III. Les chaumières ellipsoïdales (Figs. 5, 6, 7, 8; Tab. II-III). Elles sont répandues dans plusieurs régions du pays, depuis les zones montagneuses de l'Albanie du Nord telles Tropoja, Has et Kukes jusqu'à Ploçe, Mavrova, Tomarica, Mallakastër et Pogradec dans l'Albanie méridionale. Ces chaumières à planimétrie ellipsoïdale se présentent en trois variantes, se distinguant les unes des autres selon la forme de leur construction. Celles de l'Albanie du Nord sont marquées d'une construction en prisme à section de triangle isocèle. A cette fin, trois ou quatre tréteaux sont enfoncés dans le sol à 1,50 m - 2 m, de distance l'un de l'autre puis reliés par des chaînes horizontales, supportant en direction inclinée des barres arrondies qui se rattachent au faite de la chaumière. La carcasse ainsi obtenue est recouverte de branchages. Les gens du pays appellent «Pojata» ce type de chaumière uniquement destiné au logement des bestiaux. La «pojate» ellipsoïdale tire son origine de la «pojate» ronde de la Kossave. Les chaumières ellipsoïdales de l'Albanie du Sud se caractérisent par une construction en voûte à section paraboloidale, ayant des parois verticales et une toiture à quatre ou deux pentes.

IV. Les chaumières opsidiales (Figs. 9, 10; Tab. III - 3 IV). Sont désignées par ce nom les chaumières dont la planimétrie comporte une face étroite en forme d'apside et vis-à-vis de celle-ci se trouve une autre en angle droit. Elles sont caractéristiques, pour les régions septentrionales du pays (Marshej, district de Shkodër) comme pour celles méridionales (Tomarica, district de Gramsh; Mallakastër, district de Fier; Vojsa, district de Vlora).

Dans l'Albanie du Nord, les chaumières en opside sont construites de murs de pierres

liées à sec et dans l'Albanie du Sud de parois en haies de roseaux entrelacés. Dans les deux cas leur toiture est à deux pentes, et elles sont recouvertes de chaume de seigle.

V. Les chaumières en angle droit (Tab. 5) sont largement répandues dans la plupart des régions du pays. Elles sont construites de parois en bois avec des roseaux entrelacés (dans la région de la Myzeqe et la plaine de Korçe); de carcasses de poutres et de murs de pierres entre ces dernières (à Dukagjina et Mirdite); et de murs de pierres liées à sec dans les zones rurales de montagne, où il n'est pas difficile de trouver des pierres.

Ce type de chaumière est généralement destiné au logement des bestiaux ou comme local où l'on met les pailles et les instruments agricoles.

o o o

Ensuite l'auteur fournit des données sur la construction et l'architecture des agglomérations et des nécropoles préhistoriques mis à jour dans notre pays, données obtenues à la suite des fouilles effectuées dans ces lieux. Se fondant sur ces renseignements, il s'applique à découvrir des éléments communs ou semblables entre les chaumières de nos jours et les habitations et les nécropoles des temps préhistoriques.

Les types de chaumière dont il a été question plus haut, d'après l'avis de l'auteur, sont de simples habitations paysannes, une réplique des habitations primitives des temps préhistoriques. Du point de vue architectural, et par la diversité des formes de la planimétrie et de la construction, elles représentent les différents types de transition graduelle de l'habitation initiale de forme circulaire à celle à angle droit. Cette évolution s'est accomplie dès les temps préhistoriques.

La forme ronde s'adaptait parfaitement à l'homme primitif, étant donné qu'elle était facile à construire et qu'il n'avait aucune difficulté à se procurer les matériaux nécessaires. En plus il pouvait la bâtir immédiatement, dans la journée même, sans avoir besoin d'outils spéciaux. On sait de même que d'autres matériaux de construction, tels les troncs d'arbre ou les roseaux ne servaient qu'à construire des habitations ayant une forme à angle droit. En conséquence la forme à angle droit, tout comme celle circulaire, est d'origine très ancienne.

En ce qui concerne la nécessité d'accroître la surface utile d'habitation sous la même toiture, la forme ronde étant plus limitée que celle à angle droit on est graduellement passé à d'autres formes plus avantageuses sous ce point de vue, telles les habitations ovales et ellipsoïdales. Les chaumières de forme ovale ou ellipsoïdale indiquent clairement par leurs dimensions qu'elles représentent deux habitations de forme ronde construites l'une près de l'autre. Par ce type de chaumière on a réussi premièrement à doubler la surface d'habitation et à créer la possibilité de la séparer en deux différentes pièces.

Les chaumières ellipsoïdales représentent, à notre sens, le type intermédiaire de passage à la forme angulaire dont la construction nécessite des matériaux analogues à celle de la chaumière circulaire, tels les haies de roseaux et les pierres non équarries.

Ce point de vue trouve sa confirmation surtout dans la planimétrie et la construction des chaumières ellipsoïdales, qui ne sont autre qu'une combinaison de la forme circulaire et de celle à angle droit.

En ce qui concerne la transmission de ces types de chaumière jusqu'à nos jours, une telle chose s'explique par une série de facteurs que nous allons tenter d'exposer ci-dessous.

Premièrement, il faut avoir en vue le fait que pendant le régime féodal une partie de la population d'un pays donné menait son existence dans des conditions physico-géographiques et économiques presque invariables dans le temps. Dans ces circonstances, les habitations de même ne pouvaient subir aucune sorte de changements. Cette affirmation est confirmée par l'exemple des habitations des pasteurs nomades arumains de l'Albanie du Sud et par les habitations provisoires de l'Albanie du Nord. Comme on sait, les pasteurs du Sud du pays étant très attachés à leurs moutons, ils ont vécu jusqu'à

la Libération de l'Albanie dans des conditions presque identiques, sans avoir une habitation fixe et, en conséquence, il ne pouvait être question d'évolution en ce qui concerne leurs habitations. Mais lorsqu'une partie de cette population abandonna le métier de pâtre et s'adonna au commerce des produits de l'élevage ou à l'artisanat, en s'installant dans une habitation fixe, son habitation de même subit immédiatement des changements.

Un autre facteur non moins important dans ce sens est celui de la destruction de villages entiers par les guerres incessantes ou les incendies. Dans ce cas aussi les maisons détruites sont remplacées par des habitations construites avec des matériaux simples et peu coûteux. Par ailleurs, les possibilités s'offrant à notre paysannerie dans le passé étant très limitées, celle-ci devait peiner des années durant pour rassembler les matériaux et l'argent nécessaires pour se bâtir une maison digne de ce nom. C'est pourquoi les habitations provisoires dont il a été question plus haut finissaient par devenir permanentes pour les paysans pauvres.

Il ne faut pas de même oublier que pendant le régime féodal un bon nombre de paysans, étant des serfs attachés au fonds de terre, ne jouissait pas du droit de bâtir des maisons ayant des fondations mais devait se contenter de simples chaumières provisoires construites au «niveau même du sol».

Emin RIZA

BANESA POPULLORE NË DISA QENDRA QYTETARE TË SHQIPËRISË SË MESME¹⁾

Qëllimi i këtij artikulli, i cili plotëson studimin tipologjik të banesës në qytetet kryesore të Shqipërisë, është që të japë një panoramë të banesës popullore në qytetet e Elbasanit, Kavajës dhe Peqinit. Banesat e qytetit të Tiranës²⁾ nuk do të trajtohen në këtë artikull, mbasi ato janë bërë objekt i një artikulli të mëparshëm, por duke pasur herë identitet e herë afëri të qarta me banesat e qendrave të mësipërme, ato do të shtjellohen kur të jetë fjala për tipologjinë dhe karakteristikat e banesës në qytetet e Shqipërisë së Mesme.

Ky artikull, bazohet mbi materialin e mbledhur në terren gjatë gjurmimit të banesave me vlerë për trashëgiminë e kulturës materiale. Në artikull do të jepen shembujt më karakteristikë të varianteve të ndryshme në rrugën e tyre të zhvillimit, si në njërin apo tjetrin qytet. Mungesa e plotë e datave të ndërtimit të këtyre banesave e bën të pamundur vendosjen e saktë në kohë, por sipas mendimit tonë, banesat e vjetra, që ruhen ende sot, i përkasin periudhës prej fundit të shek. XVIII e deri nga fundi i shek. XIX. Numri relativisht i madh i këtyre banesave të ruajtura, megjithëse në shumë raste të transformuara, e bën të mundur të jepet një kuadër deri di-

ku i plotë i zhvillimit të banesës dhe i shpërndarjes së tipeve dhe varianteve të ndryshme.

Në qendrat qytetare të Shqipërisë së Mesme: Elbasan, Tiranë Kavajë e Peqin deri nga fillimi i shek. XX është njohur dhe ndërtuar gjerësisht banesa e hapur e varianteve të ndryshme. Vërejmë se aty nga çereku i tretë i shekullit të kaluar, si-domos në Elbasan, fillojnë të ndërtohen dhe tipe të reja banesash të mbyllura, por në këtë artikull, ato nuk do t'i trajtojmë, duke u kufizuar vetëm në banesën tradicionale të këtyre qyteteve, e cila ka një përhapje shumë të gjerë.

* * *

Qyteti i Elbasanit³⁾ u ringrit më 1466, kur turqit mbi themelet e një kështjelle bizantine të hershme rindërtuan një fortifikim të ri. Burimet tregojnë se popullimi i qendrës së re u bë me popullsi vendase të fshatrave përreth⁴⁾. Elbasani pati një rritje të shpejtë për vetë pozitën e tij të favorshme. Simbas relacionit të një autori anonim venedikas, të

1) Rilievimet e banesave që jepen në këtë artikull janë kryer nga F. Zorshati, E. Harxhi dhe B. Penxha. Vizatimet janë të F. Zorshatit ndërsa fotografitë të autorit dhe H. Çollakut.

2) E. Riza, K. Zheku, *Banesa tiranase*, «Monumentet» 2, 1971.

3) Gj. Karaiskaj, *Kalaja e Elbasanit*, «Monumentet» 1, 1971. *Historia e Shqipërisë I*, Tiranë 1959, 304-305.

4) M. Barleti, *Histori e jetës dhe e veprave të Skënderbeut*, Tiranë 1967, 485. «Kalaja u ndërtua pranë popullsisë që quhen: Jatë, Brataskazonë, Kërribas, Buzersekë dhe Sopotanë».

Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë, II, Tiranë, 1962, 343. Kriobuli shkruan se Sulltani i mori banorët nga katundet dhe qytetet që ishin aty rrotull.

BANESA N°1 KAVAJE

PLANIMETRIA

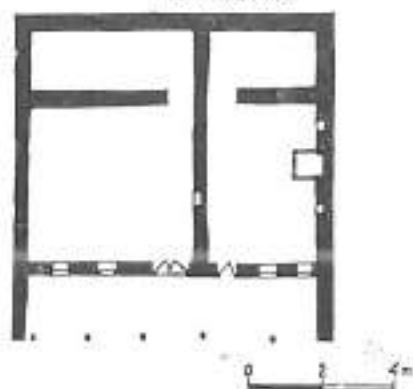

Fig. 1

vitit 1570, Elbasani, në këtë kohë, kishte një Varosh të madh rreth kalasë⁵). E. Çelebi⁶), në vitin 1670, tregon se qyteti ishte zgjeruar shumë jashtë kalasë, ai ishte rreth 2,5 herë më i madh për nga numri i banesave, në krahasim me qendrën e banuar dendur, brenda mureve të kalasë. Gjatë shek. XVIII Elbasani, në bazë të zhvillimit të prodhimit në shekujt e mëparshëm, u bë kryetregu i Shqipërisë së Mesme⁷).

Në gjendjen e sotme Elbasani ka një shtrirje të gjerë, që rrethon kalanë, e cila ruan brenda saj një lagje të populluar më dendur se pjesa tjetër e qytetit. Zona e banuar shtrihet kryesisht në jug edhe në lindje të kalasë, ndërsa pjesët perëndimore dhe veriore janë më pak të populluara. Pjesa e qendrës së qytetit, në jug të kalasë, ku ngrihet pazari, sot është transformuar krejtësisht. Pamjen e vjetër të qytetit e ruajnë më mirë zonat në veri dhe perëndim të kalasë. Zona e banuar brenda mureve rrethuese të kalasë, krahas ndërtesave të shek. XVIII-XIX, ka dhe mjaft ndërtime të shekullit tonë.

Kavaja dhe Peqini janë dy qendra relativisht të vogla të Shqipërisë së Mesme. Kavaja lindi si qendër administrative, me rënien e rëndësisë ekonomike të Durrësit gjatë shek. XVI⁸). E. Çelebi, në vitin 1670, numëron 400 Banesa në Kavajë dhe po aq në Peqin⁹), shifër kjo me sa duket e zmadhuar. I saktë duhet konsideruar rrjedhimi se këto dy qendra, në atë kohë ishin secila sa një e treta e Elbasanit. Gjatë shek. XVIII Kavaja vazhdoi të rritej duke u bërë, përveç një qendre zejtare dhe një qendër me rëndësi për grumbullimin e drithërave që eksportoheshin¹⁰). Nga ana tjetër dhe ekonomia bujqësore zinte një vend me rëndësi në jetën e këtyre qendrave. Në gjendjen e sotme Kavaja dhe Peqini për shkak të ndërtimeve të reja e ruajnë shumë të copëtuar pamjen e vjetër.

Në qendrat qytetare të Shqipërisë së Mesme dhe pikërisht në Elbasan, Tiranë, Kavajë e Peqin deri nga fillimi i shekullit tonë ka pasur një përhapje shumë të gjerë, banesa e hapur përdhese dhe me kat. Shembujt më me interes, që dëshmojnë për variantet e ndryshme që janë ndërtuar në të kaluarën, i gjejmë në Elbasan. Po kështu dhe në Kavajë ruhen disa shembuj tipikë, ndërsa në Peqin nuk kemi ndonjë banesë, të ruajtur sa duhet, me kompozimin fillestar.

Materialin e mbledhur do ta paraqesim duke filluar nga variantet më të thjeshta përdhese me hajat deri në banesën me çardak, duke e plotësuar këtë paraqitje të këtyre shembujve më tipikë me hollësi dhe zgjidhje të veçanta, që i kemi takuar në banesa të tjera të qendrave në fjalë. Banesa më e thjeshtë dhe më e përhapur në qytetet e Elbasanit, Kavajës e Peqinit është ajo me hajat me dy kthina: shtëpi e zjarrit dhe dhoma e miqve si dhe hajati përgjatë gjithë gjatësisë së tyre.

Shembull tipik i këtij varianti të banesës së hapur është banesa nr. 1 në Kavajë¹¹) (fig. 1). Kjo, është një banesë e thjeshtë me dy ambiente: shtëpi-në e zjarrit dhe odën e miqve. Përpara tyre është vendosur hajati i mbyllur anash me zgjatim të mureve anësore të ambienteve. Kjo është zgjidhja më e zakonshme për hajat, jo vetëm në Kavajë, por dhe në qendrat e tjera të Shqipërisë së Mesme, megjithëse takojmë dhe banesa me hajat të hapur nga njëri apo të dy krahët. Shtëpia e zjarrit, përdhese dhe pa tavan, ruan «Kamotrën» (një zinxhir që varej mbi

5) Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë, III, Tiranë, 1967, 164.

6) Evlija Çelebi, Shqipëria para dy shekujsh, Tiranë, 1930, 102-103.

7) Z. Shkodra, Problemi i tregut shqiptar në shek. XVIII, «B.SH.SH.», 3, 1966, 70.

8) Z. Shkodra, Esnafët Shqiptarë, Tiranë 1973, 35.

9) E. Çelebi, vep. cit., 91, 93.

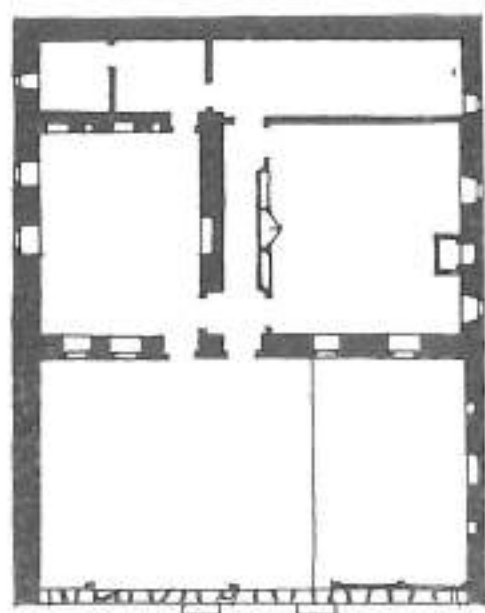
10) Z. Shkodra, vep. cit., 291.

11) Banesa nr. 1, ndodhet në rr. «Kajo Korallit» nr. 4.

BANESA N°2 ELBASAN

PLANIMETRIA

0 2 4 m

Fig. 2

vatër në një tra të tavanit) fakt që tregon se ky ambient nuk kishte oxhak. Dhoma e miqve është e thjeshtë, pa ndonjë trajtim për t'u shënuar. Të dyja këto ambiente komunikojnë me njëri-tjetrin. Përgjatë

tyre, në anën e prapme janë vendosur dy «qurë», të cilët në këtë banesë janë anekse të ambienteve kryesore dhe shërbejnë si depo ushqimesh dhe pajisjesh të ndryshme shtëpiake. Këto anekse mbulohen me zgjatimin e flegërës së çatisë dhe janë të pandriçura. Ka shumë mundësi që sëpari ky ambient të ketë shërbyer si vend strehimi për kafshë, dhe më vonë me largimin, përherë e më tepër të qytetit, nga ekonomia fshatare, të ketë humbur këtë funksion fillestar. Banesa nuk ka ndonjë trajtim dekorativ.

Banesa nr. 2¹²⁾ (fig. 2, 3), e ndërtuar në Elbasan, është e të njëjtit variant me banesën nr. 1. Ajo përsërit banesën e përshkruar më lart si për nga numri i ambienteve, ashtu dhe nga kompozimi i tyre. Dallimi ndërmjet tyre qëndron në dy drejtime: sëpari banesa në Elbasan nuk është e ndërtuar rrafsh me tokën, por e ngritur prej saj rreth 40 cm. dhe sëdyti madhësia dhe trajtimi funksionalo-arkitektonik i hajatit të saj është më i përpunuar. Në përgjithësi të gjitha banesat me hajat në Elbasan janë të ngritura nga toka 40-100 cm., ndryshe nga banesat e të njëjtit lloj në Kavajë e Tiranë, të cilat, përgjithësisht, i gjejmë thuajse rrafsh me tokën. Hajati i banesës që përshkruajmë ka një sipërfaqe pak më të madhe se të dy ambientet e banesës, të marra së bashku. Në krahun e majtë të tij (e djathta e vrojtuesit), përbri shtëpisë së zjarrit është ndërtuar një platformë e ngritur 50 cm. nga rrafshi i hajatit, e cila thirret «shtrat» apo «sofa». Ajo është e shtruar me baltë dhe e kufizuar nga oborri me parmakë. Ndërtimi i shtratit ka bërë që niveli i dritareve të shtëpisë së zjarrit të ngrihet më lart se ai i ambientit tjetër. Në murin anësor, që mbyll hajatit përbri shtratit, është ndërtuar një dollap muri e dy kamare, ndërsa mbi nivelin e dyerve dhe dritareve të ballit është vendosur një façaturë dërrase, e cila, me ngritjen e saj në pjesën e shtratit, e thekson më shumë atë. Madhësia e shtratit dhe trajtimi i tij tregojnë qartë se ai gjatë periudhës së ngrohtë është një vend i preferuar për qëndrim, një lloj ambienti veror, në të cilin dhe flihej. Ky hajat i bollshëm, i organizuar në mënyrë të tillë që gjatë ditëve të ngrohta banimi të shpërngulej në të, është një dukuri e përhapur gjerësisht në Elbasan. Në këtë banesë të bie në sy një rruginë që krijon një parahyrje për në shtëpinë e zjarrit, e cila thirret «rrugë dere». Në parotin e hallë të ndarjes janë vendosur dollapë muri. Kjo zgjidhje, siç dihet, është mjaft e përdorur në banesat e Shkodrës, Beratit dhe Gjirokastrës.

Përveç banesave përdhese me dy ambiente, si-domos në Elbasan, takohen dhe banesa me tri

12) Banesa nr. 2, ndodhet në rr. «Brigada e XV», nr. 34.

Fig. 3

ambiente. Një shëmbull tipik është banesa nr. 3¹³⁾ (tab. I) në Elbasan, e cila ruan mirë jo vetëm kompozimin fillestar, por dhe truallin përpara saj, në të cilin janë vendosur dy anekse të veçanta. Banesa është e ndërtuar me dy faqe përbri rrugës, vendosje kjo që takohet shpesh në Elbasan. Përpara saj shtrihet një oborr i gjerë. Hyrja në të bëhet ndërmjet dy dyersh, të cilat, duke pasur anash murin rrethues dhe një ambient të veçantë miqsh, krijojnë një parahyrje. Dhoma e miqve komunikon me parahyrjen dhe oborrin. Ajo, për nga teknika dhe trajtimi, duket më e re se vetë banesa. Përbri këtij ambienti është ndërtuar një lloj hajati që shërben për larje teshash, rast ky i rrallë. Banesa është e vendosur në krye të oborrit. Tri ambientet e vendosura radhazi, duke pasur në qendër shtëpinë e zjarrit, kanë përpara tyre, në gjithë gjatësinë, hajatin e gjerë. Shtresa e tij është e ngritur nga niveli i tokës 85 cm. dhe shkallët që të ngjitin në të kanë formë gjysëm rrethi. Hajati trajtohet në tri pjesë: në atë qendroren që përfshin gjatësinë e shtëpisë së zjarrit dhe ato të dyerve që të çojnë në dy ambientet anësore, si dhe dy pjesët anësore, të lartësuara nga rrafshi i hajatit për të krijuar dy shtretër. Ai i krahut të djathtë përbri dhomës së miqve është i ngritur 50 cm. nga niveli i hajatit dhe është i shtruar me dyshe me dërrase. Shtrati kufizohet me përmakë dhe është i pajisur me një dollap, në qashen pranë dhomës së miq-

ve, i cili, për shkak se muri që kufizon shtratin është i hollë, del jashtë trashësisë së tij. Ngjitja në shtrat bëhet nëpërmjet dy këmbë shkallësh, një palë shkallë të dyta, e lidhin edhe me oborrin. Po në këtë mënyrë është trajtuar dhe shtrati i krahut të majtë. Nën shtratin që përshkruam është ndërtuar një ambient i ulët, i cili shërben për depo. Këtë zgjidhje e kemi takuar të zbatuar në shumë banesa të Elbasanit. Shtrati i krahut të majtë është më i ulët dhe i mbuluar me dhe; atij si zakonisht nuk i mungon dollapi në murin anësor. Ndërsa hajati ruan mirë gjendjen origjinale, ambienti i shtëpisë së zjarrit dhe ai i krahut të djathtë janë transformuar. Shtëpia e zjarrit është shtruar vonë me dyshe, në të është ndërtuar tavani dhe është prishur rrugina apo rruga e derës. Oxhaku, gjithashtu, është ndërtim i vonë, mbasi sëpari zjarri ndizej në vatër, e cila ishte përbri murit gjatësor që i ndan ambientet nga hajati.

Oda e miqve ruhet në gjendjen origjinale. Ajo ka në fundin e saj një ndarje që formohet në pjesën e poshtme nga dy parahyrje dhe një dollap në qendër, kurse në pjesën e sipërme nga mafili i mbyllur, që ndriçohet nga dy dritare të vogla. Dhoma ka 6 dritare, tri në faqen përballë mafilit dhe tri në atë përbri shtratit. Ky rast është jo i zakonshëm, mbasi përgjithësisht ndriçimi i ambienteve sigurohet vetëm me

Fig. 4

13) Banesa nr. 3, ndodhet në rr. «Ali Azapi» nr. 9, 11.

Fig. 3

dritaret që shohin në hajat. Ky ambient ka një tavani të punuar mirë me një rozetë më të thelluar. Ambienti i krahut të majtë, sot i transformuar duket se ka qënë i thjeshtë, me ndriçim nga dritare që shihnin në hajat. Përgjatë të tri ambienteve të banesës në pjesën e prapme të saj është ndërtuar quri, ku duket të kenë qënë ambientet sanitare.

Banesa me tri ambiente është varianti më i zhvilluar i banesës përdhese me hajat, por kemi takuar dhe zgjidhje me më shumë se tri ambiente, të cilat nuk janë ndërtuar të tilla që në krye, por me shtimin e pjesëtarëve të familjes dhe krijimin e familjeve të reja, janë ndërtuar ambiente të reja, përbri atyre të mëparshmeve. Shembuj të tillë gjejmë sidomos në Kavajë.

Krahas banesave përdhese me hajat të ndërtuara për një familje kemi takuar dhe banesa të përngjitura për dy familje që përsërisin dy herë të njëjtën banesë. Të tilla zgjidhje takojmë përveç Elbasanit dhe në Tiranë, Kavajë¹⁴). Ato, ose krijohen me ndërtimin në një kohë më të vonë të banesës së dytë, ose ndërtohen dy banesa të përngjitura që në krye. Banesa nr. 4¹⁵) në Elbasan (tab. 2) është e ndërtuar për dy familje. Sëpari ka ekzistuar banesa e krahut të djathtë, më vonë në krahun e majtë është ndërtuar simetrisht me të një banesë e dytë. Raste të ti-

lla shpjegohen me synimin për të qënë pranë familjet e një fisi, e nga ana tjetër kjo ishte një zgjidhje racionale, duke marrë parasysh koston e lartë të truallit në të kaluarën. Këto dy banesa të përngjitura janë të vendosura në buzë të rrugës. Me interes është të shënojmë se përveç shtratit të zakonshëm, që zë një pjesë të sipërfaqes së hajatit, përbri tij, duke dalë përpara hajatit, ndërtohet një shtrat i dytë më i ngritur se i pari, i cili rrethohet me parmakë (fig. 4). Emërtimi i këtyre podiumeve nuk është shumë i saktë. Në raste të tilla ne do ta quajmë podiumin e parë sofa, ndërsa të dytin shtrat. Për shkak të ngritjes relativisht të madhe nga toka të shtratit, në disa raste, nën të ndërtohet një depo.

Shembullin më të shënuar të banesës së përngjitur për dy familje e gjejmë te banesa, nr. 5¹⁶) ndërtuar në Kavajë (tab. III, fig. 5). Kjo banesë ruan mjaft mirë gjëndjen origjinale të saj. Në këtë shembull shikojmë evolucionin e mëtejshëm që pësoi shtratit që del përpara hajatit, i cili tashti kthehet në një ambient të mbyllur banimi, duke ruajtur disnivele me shtresën e hajatit (fig. 6). Në qendër të banesës janë vendosur dy shtëpitë e zjarrit dhe anash tyre dy dhoma. Në ballin e tyre, përgjatë këtyre katër ambienteve, shtrihet hajati. Në të dy krahët e tij, përbri dy dhomave anësore, fill mbas dyerve që të

14) Në Tiranë banesa në sheshin Avni Rustami nr. 22. Në Kavajë banesa e kthyer në muze etnografik.

15) Banesa nr. 4 ndodhet në rr. Dylli Haxhiu nr. 15.

16) Banesa nr. 5 është sot muzeu etnografik i Kavajës.

Fig. 6

çojnë në to, ai ngrihet duke formuar dy sofa. Sipërfaqja e tyre ngushtohet nga një perde e hollë ndarëse e cila kutizon ambientet sanitare të dy dhomave të miqve. Këta ambiente dalin anash hajatit në formë krahësh, të ngritur nga trualli i tij 1,20 m., duke lejuar kështu ndërtimin poshtë tyre, të dy depove. Në anën e prapme është ndërtuar quri, i cili në dy ekstremet e tij ka ambientet sanitare. Komunikimi i tij me oborrin na shtyn të mendojmë se ai mund të ketë shërbyer dhe si ambient për strehimin e kafshëve. Shtëpia e zjarrit, e krahut të djathtë, ruan krejtësisht formën origjinale. Ajo është me permasa të mëdha, përdhese e pa tavan. Ndriçimi sigurohet me ay urikare, që shohin në hajat anë të një baxhe në çati. Shtëpia e zjarrit komunikon me të katër ambientet përreth. Në këndin e djathtë nga hyrja prej hajatit përbri murit gjatësor, që e ndan nga quri, është ndërtuar «sofati» 45 cm. nga rratshi i truallit (fig. 7). Pranë tij është vatra, e larguar nga muret. Dhoma, në krah të shtëpisë së zjarrit, ka në fundin e saj, në kufi me qurin, një parahyrje dhe musondrën. Në murin, djathtas hyrjes, janë ndërtuar: oxhaku, dy kamaret e zakonshme anash dhe mbas tyre dy dollapë muri. Ky ambient ka një tavan të thyeshtë, dërrase dhe dysheve. Dritaret në të dy ambientet anësore kanë rrjetë hekurash, telajo xhamash dhe kapakë druri, ndërsa në shtëpinë e zjarrit mungojnë telajot me xham. Ambienti i ulët i krahut të majtë ndriçohet nga 6 dritare të vendosura nga 3 në dy faqet që shohin në oborr. Ai ka tavan me gdhëndje në dru dhe dollapë muri. Krahu i djathtë i banesës, apo më saktë banesa e krahut të djathtë përsërit

Fig. 7

deri në detaje banesën e krahut të majtë. Një kompozim shumë të afërt me banesën e përsëritur më sipër e kemi hasur në Tiranë¹⁶⁾.

Siç kemi përmendur, krahës banesës përdhese me hajat, në theksim është ndërtuar dhe banesa me kat me çardak, por përveç këtyre takojmë një zgjidhje, që janë një kombinim i banesës përdhese me hajat me atë me çardak. Ky kombinim bëhet me dy menyra: së pari, duke përmirësuar nga lartësia e madhe e banesës përdhese dhe taktit se ajo është një gjatësi e ngurtur nga toka; nën të njëjtën çati ndërtohet një pjesë përdhese dhe një pjesë me kat. Dhe së dyti, duke i përngjitur banesës përdhese atë me çardak. Shembulli tipik të rastit të parë kemi banesën në rr. Janaq Kiliç, nr. 3 në Elbasan (fig. 8). Krahu i djathtë i saj është përdhese, ndërsa krahu i majtë me kat me çardak. Pjesa përdhese është e ngritur 1 m. nga toka, duke qenë kjo një nga banesat më të lartësuara, ndërsa lartësia e hajatit është 4,2 m. duke bërë kështu të mundur që krahu i djathtë i banesës të ndërtohet me kat. Në çardak kalohet prej hajatit me shkallë të thyeshtë druri. Kjo zgjidhje nuk ka përhapje të gjerë në Elbasan, ndërsa në Kavajë dhe Peqin nuk e kemi hasur. Zgjidhja e dytë, kur pranë banesës përdhese ndërtohet një banesë me

16) E. Riza, K. Zheku, Vep. cit. tab. II.

Fig. 8

Çardak, takohet në Elbasan. Në këtë kompozim, të dy banesat e përngjitura kanë lartësi të ndryshme me ndryshim një kat. Zgjidhja më tipike është banesa nr. 6¹⁷⁾, në Elbasan (tuo. iv). Ashtu si në banesën nr. 3, përpara oborrit kryesor të banesës, formohet një oborr i vogël, në të djathtë të të cilit është ndërtuar «oda e burrave», një dhomë që përbën një ndërtim më vehte. Porta kryesore dy kanatëshe ka anash frëngji, rast ky jo i shpeshtë në Elbasan dhe sigurohet me kataran¹⁸⁾. Përballë saj është dera e dytë, që të çonte në oborrin kryesor. Vetë banesa formohet nga dy pjesë: ajo e krahut të majtë me kat dhe ajo e krahut të djathtë përdhese. Shtëpia e zjarrit ruan vendin qendror në kompozim. Ajo është vendosur pranë pjesës me kat, duke pasur majtas dy ambiente përdhese. Shtëpia e zjarrit, përdhese e pa tavan, ndriçohet nga dy dritare që shohin në hajat, ndërmjet të cilave është ndërtuar vatra. Hyrja nga hajati bëhet nëpërmjet «rrugës së derës», e cila, duke qënë e ulët, krijon në lartësi një boshllëk që i shërben shtëpisë së zjarrit si vend i hapur depozitimi. Në pjesën e poshtme të paretit ndarës janë vendosur sergjenet, një dollap dhe etazherë. Shtëpia e zjarrit komunikon dhe me të dy ambientet anash saj. Dy ambientet përdhese lidhen direkt me hajatën pa rrugë derë dhe nuk kanë ndonjë trajtim për t'u shënuar. Përpara dhomës së fundit, sipas dëshmive të një të moshuari, ka qënë ndërtuar sofaja dhe përbrë saj shtrati. Pjesa në kat e banesës, ka pashtë ambientin përdhese, i cili kryen funksionet e qurit.

Fig. 9

Shkallë të thjeshta druri të çojnë në kat, i cili ka një ambient të vetëm e përballë tij çardakun, dyshemeja e të cilit ngrihet rreth 30 cm. nga niveli i rrugës përballë dhomës duke krijuar kështu një shtrat të bollshëm. Çardaku kufizohet anash me mure të plotë. Në fundin e rrugës është ndërtuar sqolli. Ambienti i vetëm i katit merr ndriçim të bollshëm nga çardaku. Në të djathtë të hyrjes janë vendosur: namami, vendi për vendosjen e shtresave, një depo e vogël dhe një dritare që sheh në rrugë. Ky ambient ka një tavan të punuar me dru, me rozete të gdhëndura në qendër. Ai emërtohet «kullë», siç quhet përgjithësisht në Shqipërinë e Mesme ambienti në kat. Ashtu si në banesën nr. 3 dhe në banesën e përshkruar më lart, gjejmë pranë saj një ndërtim të veçantë njëkthinësh «dhoma e burrave». Ai është ndërtuar pranë hyrjes kryesore, i ndarë nga një oborr i veçantë nga oborri kryesor i banesës. Ky ndërtim duket se është më i vonë se vetë banesa, kështu që sëpari funksionin e dhomës së miqve e ka kryer ambienti në pjesën me kat të banesës.

Nga sa kemi vërtetuar, në Elbasan, përveç ndërtimit të një kthine të veçantë nga banesa dhe oborri i saj, janë të përhapura dhe zgjidhje të tilla, ku përpos banesës me hajat, ka një ndërtim të dytë në kat, që shërben si banesë për miq. Kjo ndërtohet ose fare pranë së parës, ose larg saj simbas madhësisë së truallit që disponohet. Shumica e këtyre ndërtimeve me kat janë më të vona se vetë banesa dhe zakonisht janë banesa të mbyllura. Fakti se shumë

17) Banesa nr. 6 ndodhet në rr. Kadri Gani nr. 9.

18) Katarahu është një shul që vendoset tërthor, mbrapa derës, i drejtuar në dy kanale në muraturë.

prej tyre kanë një numër relativisht të madh ambientesh, se ato janë më të vona dhe disa herë më të mëdha se vetë banesa kryesore të shtyn të mendosh se ajo nuk ishte vetëm shtëpi miqsh, por një banesë e dytë. Nevoja për të shpjegohet kryesisht me rritjen e familjes dhe krijimin e çifteve të rinj, që kërkonin dhoma të veçanta, pa formuar familje më vete. Por përpëlqimi për banesën me kat në këto raste, tregon për rritjen e kërkesave të banorëve për një banesë më racionale dhe më të përparuar në krahasim me banesën tradicionale përherë e më shumë arkaike.

Në Kavajë, kemi takuar dhe një rast, kur si shtëpi miqsh shërben një banesë e veçantë nga ajo kryesoreja, e përbërë nga dy kthina dhe e ngritur nga toka tre këmbë shkallë. Por sigurisht që ky nuk ka qenë rasti i vetëm, siç tregohet dhe nga të dhënat gojore. Ndarja e dhomës së miqve nga vetë banesa shpjegohet me fanatizmin si influencë turko-orientale, e cila mesa duket ka qenë më e ndjeshme në qendrat e Shqipërisë së Mesme²⁰).

Banesa me çardak është e njohur në Elbasan. Atë e takojmë sidomos në lagjen e kalasë, ku disa banesa të këtij lloji ruhen pothuaj të pacënuara. Kuhen gjithashtu dhe mjaft banesa të tjera të këtij tipi, të transformuar thuajse rrenjesisht. Siç duket, përhapja me e gjere e kesaj banese në lagjen e kalase shpjegohet dhe për arsye se aty banorin familjet më na gjendje, dhe pse terreni i kufizuar dikonte ngritjen në lartësi. Në Kavajë nuk kemi gjetur ndonjë banesë me çardak, përpos një fragmenti të një banese me kat, në të cilën është vështirë ta cilësosh të atij lloji²¹), ndërsa në Peqin kemi takuar vetëm një shembull të tillë, sipas disa dëshmish, e vetmja në këtë qendër²²). Ajo ka një formulim të thjeshtë dhe qëndron mbrapa shembujve të Elbasanit, e shumë më mbrapa shembujve të përkryer të Beratit e Shkodrës.

Në Elbasan, dy banesa me çardak, të ndërtuara në lagjen kala, na kanë tërhequr vëmendjen. Banesa e parë, nr. 7 (tab. V)²³) është shembulli më i thjeshtë. Ajo është ndërtuar në kryqëzim të dy rrugëve, duke pasur dy faqe buzë tyre. Është dallin nga orientimi i zakonshëm drejt jugut, ajo është e orientuar nga perëndimi. Hajati dhe çardaku mbyllen anash me mure. Në katin përdeh është ndërtuar një katua ndërsa në katin e parë dy ambiente: i djathtë, shtëpia e zja-

rrit dhe i majti, oda e miqve. Çardaku i bollshëm ka një shtrat (fig. 9) përkundrejt shkallëve, të ndërtuara mbi një bllok murature. Shtëpia e zjarrit është me përmasa të mëdha. Tek ajo të çon rrugina e zakonshme. Ajo ndriçohet me dritare që dalin në çardak dhe në rrugë. Vendi i zjarrit është pranë murit, që e ndan me çardakun ndërmjet dy dritareve. Një mur paralel me atë, që ndan ambientet nga çardaku në distancë 1,6 m. prej tij, formon platformën për vendin e zjarrit. Dhoma e miqve ka gjurmë të një oxhaku të punuar me allçi e të pikturuar, rast ky i rrallë në Elbasan. Gjithashtu zgjidhje e rrallë është mosvendosja e tij në mesin e faqes.

Banesa nr. 8 (tab. VI)²⁴) është shembulli më i zhvilluar i banesës me çardak në Elbasan. Banesa është vendosur me ballin e pasëm përbi rrugës. Ngushtësia e truallit, për shkak të ndërtimeve të dendura në kala, ka detyruar ndërtuesit që hyrja të vendoset në volumnin e banesës në formë galerie, duke ngushtuar sipërfaqen e katoit. Ashtu si dhe në banesën nr. 7, muret anësore në dy krahët kufizojnë hajatin dhe çardakun. Kalimi nga hajati në çardak bëhet me shkallë druri të mbështetura në tre këmbët e para prej guri. Kati i parë ka të ndërtuar në qendër shtëpinë e zjarrit, anash tij, në të majtë një ambient dhe një depo, ndërsa në krahun e djathtë dy ambiente. Çardaku përfshin gjithë shtrirjen e këtyre ambienteve. Shtëpia e zjarrit është me interes për oxhakun e saj, të punuar me shumë mjeshtri, gjë e rrallë në shtëpitë e zjarrit, ku përgjithësisht mungonte oxhaku. Ky ambient, ndriçohet nga një dritare që sheh në çardak dhe nga baxha. Në njërin krah janë vendosur dallapë dhe seryenë në formë kamaresh. Shtëpia e zjarrit komunikon me dy rruginat anash saj e nëpërmjet tyre me çardakun dhe tre ambientet e tjera. Ngushtësia e vendit ka bërë që dy ambientet anësore, që shohin nga rruga, të dalin në formë konsoli mbi rrugë, duke shtuar pak sipërfaqen e tyre, që megjithëkëtë është relativisht e vogël në krahasim me madhësinë e zakonshme të këtyre ambienteve. Çardaku është i trajtuar me dy shtrate dhe dy sofa, që dalin jashtë sipërfaqes së çardakut (fig. 10). Shtratet dhe sofatë trajtohen me disnivel, i pari karshi çardakut dhe i dyti karshi shtratit. Kjo është një zgjidhje e njëjtë me disa banesa përdehe me hajot (fig. 4).

Banesat që përshkruajmë janë më tipiket në

20) Një banor i moshuar në Elbasan e quajti parohyrjen për në oborrin e banesës Nr. 6 «feneqheja e shtëpisë».

21) Banesa në rr. Kejo Karafil nr. 2.

22) Banesa në rr. 11 Janari nr. 248.

23) Banesa nr. 7 ndodhet në rr. K. Kristoforidhi nr. 39.

24) Banesa nr. 8 ndodhet në rr. Vasili Moisiu nr. 11.

Fig. 10

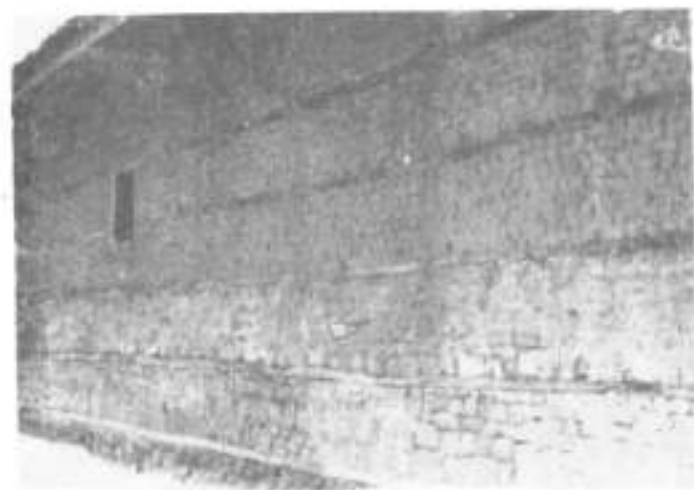

Fig. 11

25) Është rasti për të bërë një sqarim, apo më mirë saktësim. Në punimin mbi banesat e vjetra të qytetit të Tiranës të titulluar: «Banesa tiranase» botuar në revistën «Monumet» Nr. 2, 1971, është bërë një dallim i qartë ndërmjet banesave me hajat, të cilat janë emërtuar: me shtrirje horizontale dhe tipit tjetër të banesës, i cili është emërtuar me zhvillim vertikal. Siç u parashtrua në këtë artikull banesa përdhese është e njohur, përveç

numrin relativisht të madh të banesave të hapura, që ruhen në qendrat e Shqipërisë së Mesme, të cilat i gjejmë mjaft të transformuara. Shembujt e përshkruar na japin një ide deri diku të qartë mbi variantet e ndryshme të banesës së hapur në qendrat qytetare të Shqipërisë së Mesme dhe mbi tiparet kryesore të këtyre varianteve. Banesa përdhese me hajat është shumë e përhapur në Elbasan, ndërsa në Kavajë dhe Peqin ajo është banesa mbizotëruese. Kjo banesë ka qenë ndërtuar gjithashtu dhe në Tiranë, krahas varianteve të zhvilluara në lartësi, që janë një dukuri e veçantë e këtij qyteti dhe e shumë fshatrave përreth. Banesa me kat, me çardak është ndërtuar në Elbasan, vetëm në variantin më të thjeshtë me çardak në gjithë ballin, por ajo nuk ka gjetur aty përhapje të gjerë.

Nga sa parashtruam, banesën e hapur, të ndërtuar në qytetet e Shqipërisë së Mesme, mund ta klasifikojmë në tri variante me lidhje gjenetike ndërmjet tyre.

1) Banesa me hajat përdhese ose të ngritura nga toka rreth 1 m.

2) Banesa të kombinuara, pjesërisht përdhese e pjesërisht me kat, me hajat e çardak, me çati në të njëjtin nivel, ose me ndryshim lartësie prej një kati.

3) Banesa me çardak.

Punimet e pjesshme tipologjike të bëra deri më sot për banesën e qyteteve tona kanë sjellë në disa raste dhe emërtime që po të shihen në një kuadër më të gjerë, dmth kombëtar, do të kërkonin rektifikime dhe unifikim.²⁵⁾

Teknika e ndërtimit. — Banesa e hapur, në qendrat qytetare të Shqipërisë së Mesme ndërtohet kryesisht me qerpiç dhe me gurë lumi ose kave. Në Elbasan përdorimi më të gjerë e ka muratura me gurë lumi, si dhe kombinimi i kësaj me qerpiçin. Vetëm qerpiçi përdoret më rrallë. Në Kavajë mbizotëron përdorimi i qerpiçit, por përdoret dhe kombinimi i tij me gurë (fig. 11), ndërsa në Peqin përdoren të tria këto materiale. Në rastet kur kemi të kombinuar gurin dhe qerpiçin atëherë me gurë ndërtohet pjesa më e ulët e muraturës, që është më shumë në kontakt me lagështinë. Lartësia e saj luhat nga 0,7-1,5 m, dhe përkon me 1 ose 2 lartësi ndërmjet brezave të drurit. Në të tre qendrat e përmendur, muratura lidhet me breza druri, që formohen nga dy binarë

me seksion 6x8 cm. të vendosur në të dy faqet e muraturës dhe të lidhur tërthor rreth çdo 60 cm. me binarë më të vegjël. Brezat e drurit vendosen rreth çdo 70-80 cm. Lidhësi i vetëm, pavarësisht nga lloji i materialit të muraturës, është balta e punuar. Rrallë takohet dhe teknika e muraturës me skelet druri të mbushur me qerpiç, apo të veshur në njërin apo të dy krahët me thupra apo listela. Kjo teknikë përdoret zakonisht në ballët e dhomave me shumë dritare, në vazhdim të murit kryesor gjatësor, për të mbyllur hapësirën nën çati të ambienteve nga ajo e hajatit etj. Ka dhe raste, sidomos në ruginat që përbëjnë parahyrje për në ambientet, kur si mure ndarëse përdoren parete prej dërrasash, mbështetur në skelet prej lëndë druri. Çatia ndërtohet gjithmonë me sistem stropil; strehët në ballë të hajatit janë zakonisht dyfishe; brezin e parë e formon zgjatimi i trarëve të tavanit, ndërsa të dytin zgjatimi i binarëve, mbi të cilët vendosen petavrat. Rakordimi i këndeve të strehëve bëhet zakonisht me hark. Çatia, gjithmonë katërujshë, mbulohet me tjegulla në formë lugu.

Shtëpia e zjarrit, hajatit dhe quri janë pa tavan, i cili ndërtohet vetëm në ambientin e dhomës së miqve, apo dhe në ambientet e tjera në variantet e zhvilluara. Ai, përgjithësisht, ndërtohet prej dërrase. Dritaret sëpari nuk kanë pasur telajo me xhamë por kufizoheshin nga jashtë me një kafaz druri e mbylleshin nga brenda me kapakë në formë të flegrave të dollapeve. Prandaj, deri vonë, përdorej si shprehje «hap apo mbyll dollapët» për dritaret. Sëpari telajot me xhamë duket se kanë hyrë në dhomën e miqve. Numri i tyre i madh dhe vendosja pranë tyre e mindereve, ka bërë që të preferohen telajot dhe kapakët e drurit me lëvizje vertikale. Dyert e banesës janë gjithmonë njëflegërshe të punuara në dru, të thjeshta për shtëpinë e zjarrit dhe të punuara me façatura apo gdhendje për ambientet e tjera. Porta e jashtme dyflegërshe, mbulohet përgjithësisht me çati të zakonshme dyujshë. Shumë rrallë, vetëm në Elbasan, kemi takuar përdorimin e harkut të gurit për të mbuluar hapësirën e portës. Gjithashtu rrallë kemi hasur ndenjës të dy krahët e derës. Dyshemeja e shtëpisë së zjarrit, hajatit dhe qurit është gjithmonë përdhese, ndërsa ambientet e tjera shtrihen me dysheme dërrase. Shtrati zakonisht është përdhese, ndërsa sofaja shtrihet me dërrasa. Me dërrasë ndërtohen një seri elementesh, si sergjenet, që thuhet nuk mungojnë në asnjë ambient;

façaturat, që rrethojnë dyert; dritaret, si dhe dollapët e shumtë në mure etj. Në banesat me çardak të Elbasanit shkallët janë prej druri, apo prej një masivi prej murature guri, pa përdorur qemeret si në Berat, Gjirokastrë e Shkodër.

Karakteristikat dhe përhapja e varianteve të banesës së hapur në qendrat qytetare të Shqipërisë së Mesme.

Banese e hapur është tipi predominues në qytetet e Shqipërisë së Mesme gjatë shek. XVIII-XIX. Sigurisht kjo ka qenë njohur e ndërtuar dhe më parë. Lidhja e ngushtë e këtyre qendrave me ekonominë bujqësore, ka qenë dhe shkak kryesor i përhapjes së kësaj banese, e cila në shumë elemente të saj lidhet ngushtë me banesën fshatare, prototipin e saj. Terreni i rrafshët i këtyre qendrave ka favorizuar gjithashtu përhapjen e kësaj banese me kompozim horizontal.

Karakteristikë kryesore e kësaj banese është lidhja e ngushtë e saj me natyrën, me oborrin. Kjo lidhje është e mundur dhe e dobishme në konditat e një klime të butë mesdhetare, kur thuajse gjysma e vitit e lejon, madje e bën të këndshëm, qëndrimin jashtë ambienteve të mbyllura. Vendi i rëndësishëm që zë në kompozimin e banesës, hajatit, sipërfaqja e tij e madhe dhe organizimi i kësaj hapësire në mënyrë të studjuar për të krijuar sipërfaqe komode për qëndrim, tregojnë se gjatë stinëve të ngrohta jeta familjare shpërngulej në një masë të rëndësishme nga ambientet e mbyllura drejt pjesës së hapur të banesës. Trajtimi funksionalo-arkitektonik i shtretërve dhe sofave, sidomos në Elbasan ku këta elementë marrin zhvillim më të madh, tregojnë qartë për rëndësinë e dorës së parë që marrin ato si sipërfaqe plotësisht e shfrytëzueshme për banim. Shtretërit dhe sofatë janë të pajisur me sergjene dhe dollapë muri, sikundër trajtohen dhe ambientet e mbyllura të banesës. Strehët e gjera të ballit krijojnë hije të mjaftueshme për ta bërë të këndshëm qëndrimin në këto ambiente të hapura të hajatit.

Në skemën kompozicionale, ambientet e banimit vendosen përkrah njëri-tjetrit, duke pasur përpara tyre hajatit, ndërsa prapa ambientet ndihmëse. Këta për vetë funksionin e tyre janë trajtuar thjesht dhe me lartësi të zvogëluar në krahasim me ambientet e tjera të banesës, mbasi zakonisht mbulohen me

Tiranës dhe në qendra të tjera të Shqipërisë së Mesme, ndërsa banesa e emërtuar në artikullin e mësipërm me zhvillim vertikal, është një dukuri e veçantë për qytetin e Tiranës dhe disa fshatra përreth. Kjo banesë përbën një tip mjaft origjinal e të dallueshëm qartë, prandaj këndej e tutje me termin banesë tironese do të kuptojmë banesën e emërtuar me zhvillim vertikal. Kurse banesa me shtrirje horizontale është banesa përdhese me hajat.

zgjatimin e njërës flegër të çatisë. Në raste shumë të rralla ky kompozim merr formë të thyer, duke ndërtuar anash dy ambiente. Në përgjithësi banesa e këtyre qendrave ka një dekor të varfër po të krahasohet me banesat e Beratit, Shkodrës dhe Gjirokastrës.

Megjithë tiparet themelore të përbashkëta që kanë banesat e Elbasanit, Tiranës, Kavajës dhe Peqinit, ato dallojnë njera nga tjetra për tipare specifike që më fort shfaqen në organizimin e hajatit, ngritjen nga toka, pasurinë e dekoracionit, etj. Nga ana tjetër shpërndarja e varianteve të banesës së hapur nuk është e barabartë për të gjitha këto qendra.

Si e përmendëm, varianti më i thjeshtë i banesës së hapur është ai përdhes me hajat. Kjo banesë, mjaft e përhapur, është e ndërtuar paksa e ngritur nga toka, një ose dy këmbë shkallë, ose e ngritur prej saj 40-100 cm. duke u emërtuar në këtë rast «dallmallije». Banesa përdhese e pangritur nga toka është tipi mbizotërues në Kavajë; ajo është mjaft e përhapur dhe në Tiranë e Peqin. Në përgjithësi hajati i këtyre banesave në qendrat e mësipërme nuk është aq i bollshëm dhe i organizuar si në Elbasan. Në gjendjen e sotme, në këto banesa thuajse nuk kemi hasur shtrate e aq më pak sofa, por ekzistenca e tyre, siç dëshmojnë dhe të dhënat gojore nuk duhet përjashtuar. Trajtimi arkitektoniko-dekorativ i këtyre banesave është mjaft i thjeshtë. Banesa dallmallije është e përhapur gjerësisht në Elbasan dhe pjesërisht në Peqin. Ngritja e kësaj banese nga toka ka mundësi që të jetë dikur sërë nga vërshimet e projeve të Zaranikës dhe Namasderës, që kanë përmytur dikur shpesh Elbasanin. Sidoqoftë kjo ngritje lidhet dhe me trajtimin e sipërfaqes së hajatit dhe gjithësi tregon për një kulturë më të lartë banimi. Banesa me hajat e Elbasanit, si e përmendëm, në dallim nga qendrat e tjera, ka një organizim të zhvilluar të hajatit që mbetet një tipar i veçantë i saj, përpos përpunimit dekorativo-arkitektonik më të pasur.

Varianti i dytë i banesës së hapur të Shqipërisë së Mesme përfshin banesat e kombinuara përdhese dhe me kat. Këtë variant e gjejmë, në të dy format e tij në Elbasan, me një përhapje jo të gjerë. Edhe banesa tiranase; e cila nga shembujt që njohim në qytet duhet klasifikuar si banesë e hapur²⁶⁾, mund të cilësohet banesë e kombinuar, për faktin se ajo ba-

shkëmbart banesën përdhese dhe atë me kat. Por kjo në asnjë mënyrë nuk duhet të na çojë në identifikimin e banesës tiranase me shembujt e banesës së kombinuar në Elbasan. Ndryshimi thelbësor ndërmjet tyre qëndron në faktin se, ndërsa në banesën tiranase kemi një zhvillim organik, të brendshëm, në shembujt e Elbasanit kemi një bashkim mekanik, një bashkëngjitje të banesës përdhese me atë me kat.

Banesa me çardak takohet vetëm në Elbasan. Edhe në Tiranë çardaku është i njohur, por këto banesa duhen konsideruar si variante të zhvilluara të banesës tiranase, e jo si të llojit me çardak. Në Elbasan kemi takuar vetëm banesa me çardak në gjithë ballin, që si e kemi përmendur, janë të kufizuara me mure. Këto banesa qoftë nga përmasat, thjeshtësia e kompozimit dhe elementet e veçanta funksionale janë gjithësesi më pak të zhvilluara se banesat me çardak të Beratit dhe Shkodrës. Në Kavajë, këto banesa nuk i kemi takuar në asnjë rast, ndërsa në Peqin, siç kemi përmendur, kemi gjetur një shembull të tillë.

Shembujt e shumtë të banesave të hapura në Shqipërinë e Mesme dhe trajtimi i hapësirës së hajatit në banesën dallmallije të Elbasanit e bën të qartë lidhjen gjenetike në mes të banesës përdhese me hajat dhe asaj me kat, me çardak. Shumë instruktiv është trajtimi i çardakut të banesës nr. 8, i cili përsërit në mënyrë të njëjtë trajtimin e hajatit në variantet e përparuara me shtrat dhe sofa. Po të kemi parasysh dhe shumë ekzemplare të thjeshtë të banesave me çardak në Berat dhe Shkodër²⁷⁾ do të shohim se kompozimi i katit në këto banesa përsërit thuajse plotësisht banesën përdhese me hajat, qoftë në vendosjen e ambienteve, ndërlidhjen ndërmjet tyre si dhe në trajtimin e çardakut.

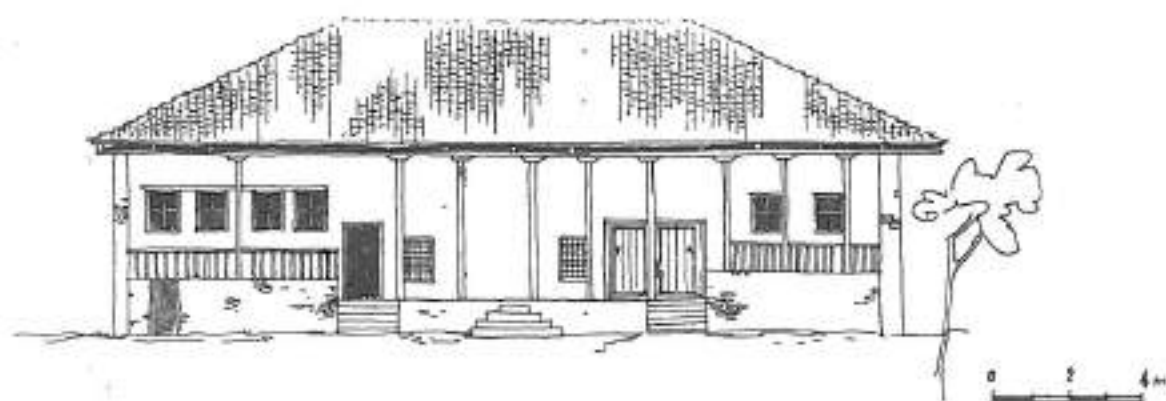
Për mungesë të dhënash është vështirë të vendosësh në kohë, se kur dhe ku filloi sërë procesi i kalimit nga banesa përdhese me hajat në atë me kat me çardak. Duke u bazuar te E. Çelebiu²⁸⁾, mund të themi se të paktën, që në fillim të shek. XVII ndërtoheshin në Shqipërinë e Mesme banesa me çardak. Banesa përdhese me hajat, e cila për nga kompozimi është e të njëjtit koncept me tipin e lashtë meqaron, me siguri njihet që prej shumë shekujsh në zonën fushore të Shqipërisë së Mesme. Ajo u ndërtua në qendrat qytetare të kësaj zone deri aty rreth fundit të shek. XIX, duke u përsosur, pa humbur tiparet e saj themelore në kompozim.

26) Simbas njoftimit gojor të A. Mukës në fshatin Shëngjin i Vogël janë gjetur banesa të tipit tiranas të mbyllura.

27) Për banesat me çardak të Shkodrës shih: E. Riza, *Banesa shkodrane gjatë shek. XVIII-XIX*, «Monumentet» 4, 1972. Në Berat banesat me karakteristike me çardak janë: banesa në rr. G. Karakoshi, nr. 16, në rr. G. Karakoshi nr. 15, K. Leka nr. 4, etj.

28) E. Çelebi, vep. cit. 91, 102.

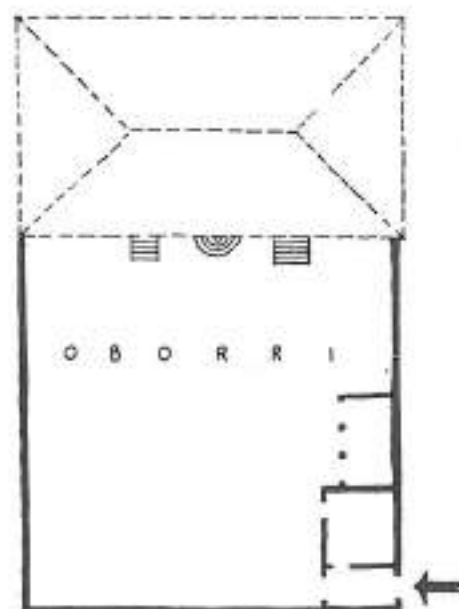
TAB. I

PLANIMETRIA E KATIT

GEN - PLANI

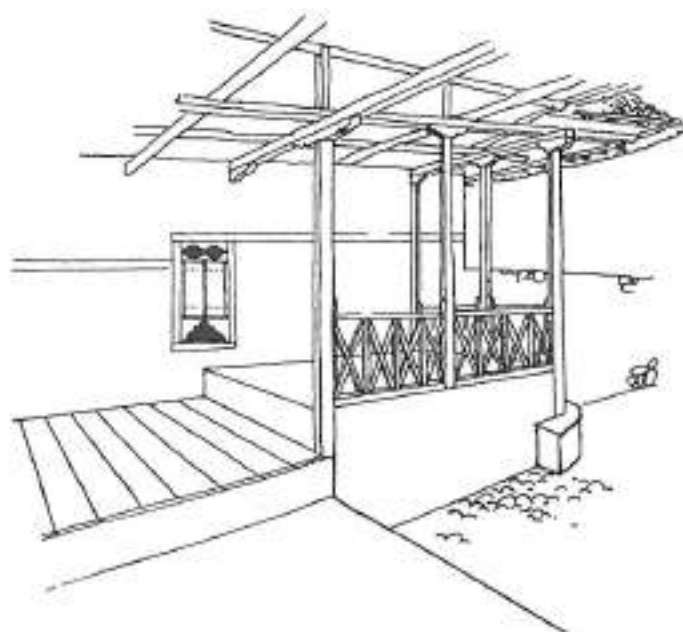

BANESA №3 ELBASAN

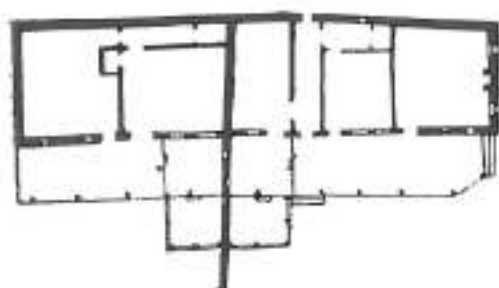
BANESA №4 ELBASAN

PAMJE E SHTRATIT

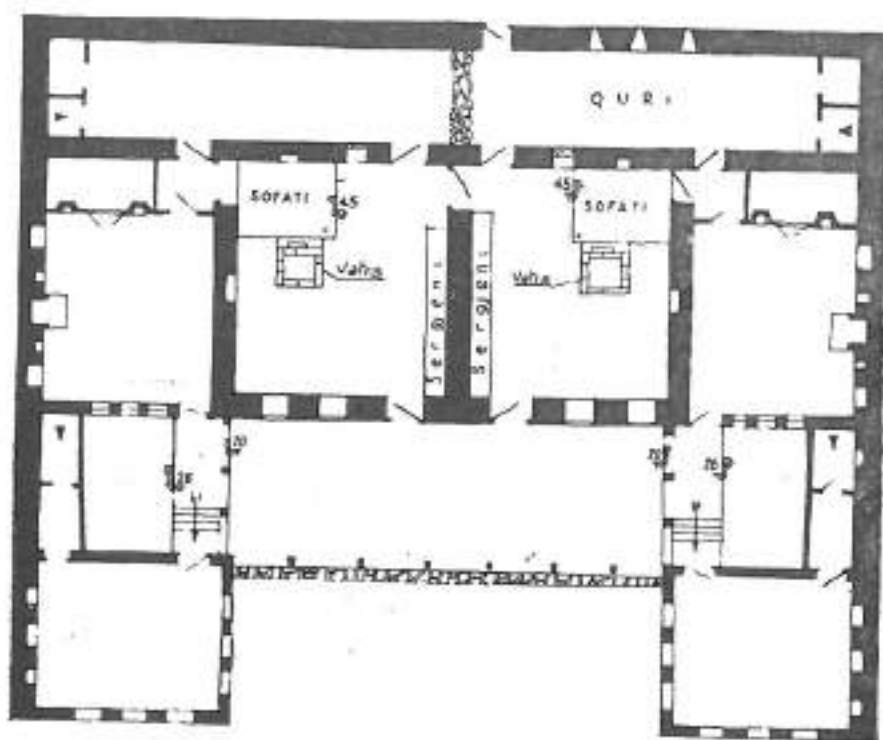
PLANIMETRIA E KATIT

BANESE N°5 KAVAJE

PAMJE KRYESORE

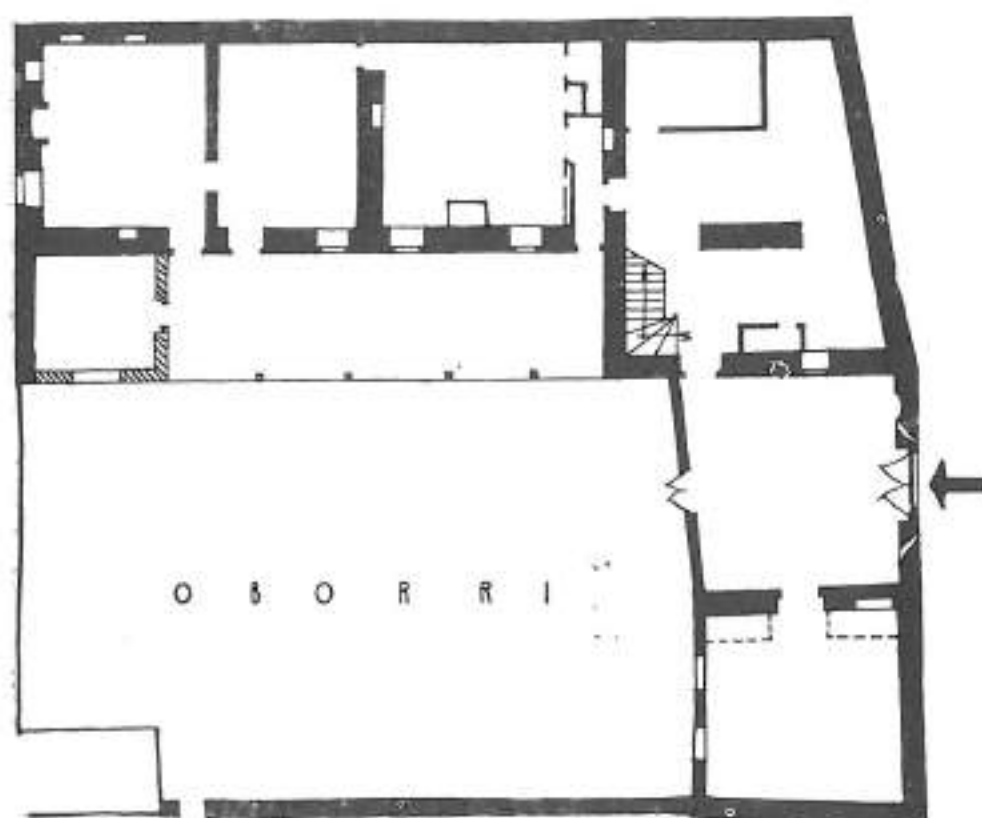
PLANIMETRIA E KATIT

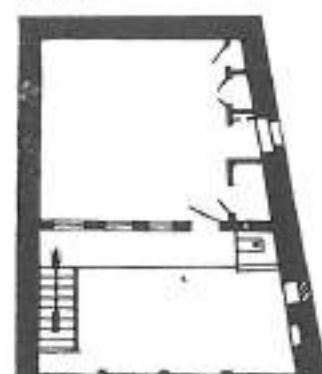
BANESA Nº 6 ELBASAN

KATI PERDHE

KATI I

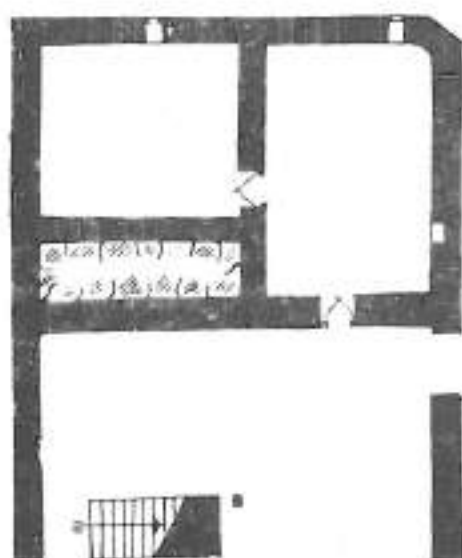

0 2 4 M

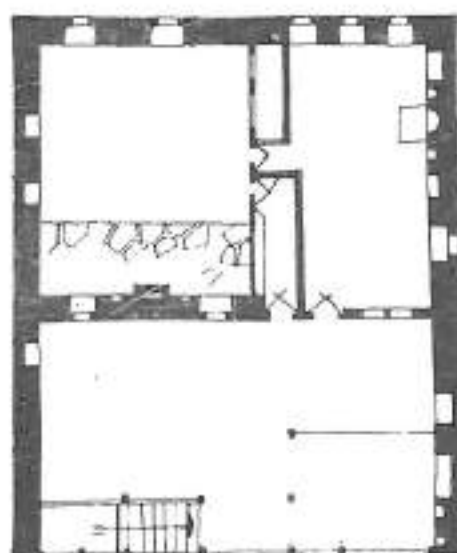
BANESA Nº 7 ELBASAN

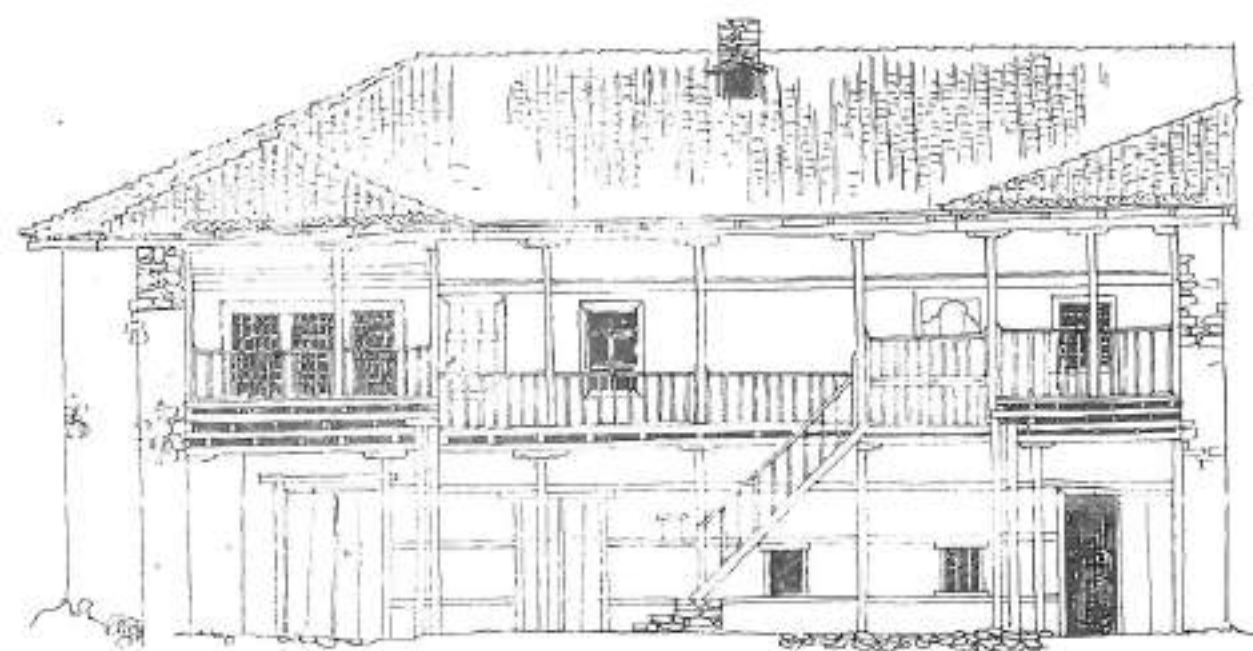

KATI PËRDHIE

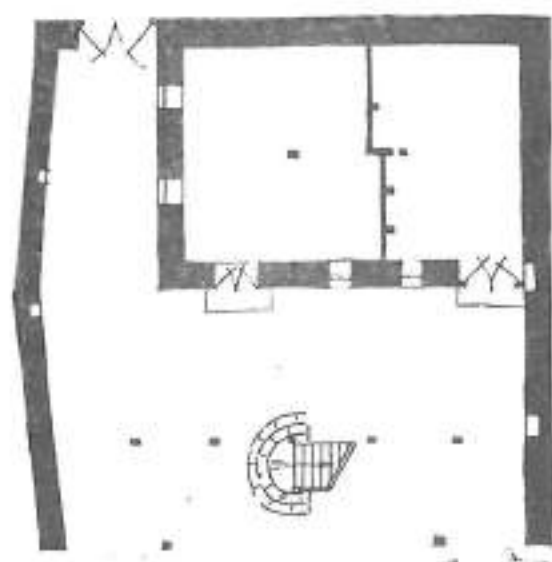

KATI Ire

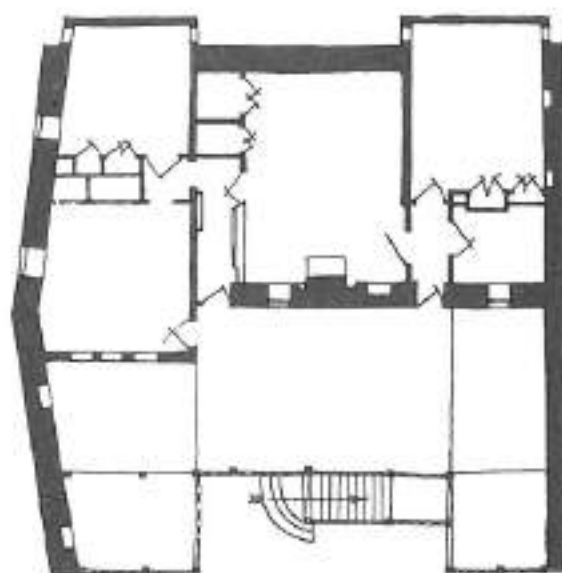

BANESA N° 8 ELBASAN

KATI PERDHE

KATI I rë

Emin RIZA

LA MAISON TYPE DE CERTAINS CENTRES URBAINS DE L'ALBANIE MOYENNE

RÉSUMÉ

Afin de compléter l'aperçu typologique de l'habitation populaire dans les principaux centres urbains de l'Albanie, l'auteur traite dans cet article l'aspect des maisons caractéristiques des villes d'Elbasan, de Kovoje et de Peqin. Les maisons de Tirana ne sont pas l'objet de cette étude parce qu'elles ont été traitées dans un article précédent, mais elles seront mentionnées chaque fois qu'il s'agira de définir la typologie et les caractéristiques des habitations des centres urbains de l'Albanie moyenne.

Le manque absolu de dates relatives à ces habitations rend impossible leur détermination exacte dans le temps mais, à notre avis, les anciennes habitations conservées de nos jours encore appartiennent à une période s'étendant de la fin du XVIIIe siècle à la fin du XIXe siècle. Le nombre relativement élevé de ces habitations, bien que transformées dans la majorité des cas, est en soi même un facteur positif en ce qu'il nous permet de présenter un tableau plus ou moins complet du développement de l'habitation type et de la répartition de ses différents types et variantes.

Jusqu'au commencement du présent siècle, la maison à rez-de-chaussée et celle à un étage étaient largement répandues dans les centres urbains de l'Albanie moyenne. L'habitation la plus simple, et qui a connu une plus grande extension, est celle à «hajati» (halle); elle comporte deux pièces: la chambre du feu et la chambre des amis, ainsi que le «hajati» qui s'étend sur toute la longueur de ces deux pièces. Outre cette variante, particulièrement à Elbasan l'on trouve l'habitation à «hajati» à trois pièces. De pair aux habitations à «hajati» construites pour une seule famille, il y a aussi des maisons contiguës pour deux familles qui ne sont autre qu'une répétition du même type. Les habitations à «hajati» de Tirana et de Kovoje sont construites au niveau même du sol ou légèrement un peu plus élevé, ce que l'on n'observe pas à Elbasan où elles sont bâties à 40-700 cm. du niveau du sol. En outre le «hajati» de l'habitation type d'Elbasan est élaboré, ce que l'on ne constate pas en général dans les autres centres urbains du pays. Sur un seul ou sur ses deux côtés s'élève une espèce de podium appelée «shtrati» (lit) ou «sofa». Dans certaines habitations à «hajati» d'Elbasan, il y a un deuxième podium à proximité du premier et plus élevé que celui-ci, qui s'étend hors du périmètre du «hajati». Les habitations à «hajati» se caractérisent en général sur le plan par une configuration simple, rectangulaire, mais nous avons rencontré de même un nombre restreint de maisons en forme de fer à cheval, chez lesquelles le deuxième podium est remplacé par une pièce à étage surmontant une cave. C'est là le stade le plus développé de la maison à «hajati». Parallèlement à l'habitation à «hajati» au rez-de-chaussée, particulièrement à Elbasan il y a des maisons qui représentent une combinaison de l'habitation à rez-de-chaussée avec celle à «tchardak». Cette combinaison a lieu de deux manières: la maison à «hajati», étant relativement haute et assez élevée du niveau du sol, on construit sous le même toit une pièce au rez-de-chaussée et une autre en étage, ou bien on ajoute une maison à rez-de-chaussée à celle à «tchardak».

Le type d'habitation le plus développé dans les centres urbains de l'Albanie moyenne est hors de doute celui à «tchardak», qui est largement répandu notamment dans le quartier Kala d'Elbasan. Dans cette ville elle se caractérise par un traitement spécial du «tchardak», qui est à un ou deux podiums, à l'image de l'habitation à «hajati». Nous avons affaire à une variante simple, où le «tchardak» occupe toute la partie frontale de la maison. Celle-ci est de dimensions petites; son traitement architectural et décoratif est plus simple que celui des maisons de Berat et de Shkodër.

À Elbasan et à Kuvajë, outre la bâtisse principale à «hajati», nous avons rencontré aussi une pièce isolée, en tant que construction particulière disposée à proximité de l'entrée principale, servant de chambre d'amis et pourvue parfois d'une cour à sol. En dehors de cette variante, à proximité de l'habitation à «hajati» se dresse rarement une autre bâtisse de même type mais de dimensions plus petites, et plus souvent une deuxième maison de type fermé à étage. Lorsque cette deuxième construction comporte une seule pièce d'habitation, elle est destinée aux amis; mais lorsque la bâtisse principale est flanquée d'une habitation secondaire, une seule de ses pièces sert de chambre des amis et les autres sont employées par les membres de la famille qu'y logent.

Les données exposées ci-haut concernant l'habitation ouverte des villes de l'Albanie moyenne, nous permettent de la classer en trois variantes reliées génétiquement entre elles:

- 1) Habitation à «hajati» à rez-de-chaussée ou élevée du niveau du sol jusqu'à près de 1 m.
- 2) Habitations combinées, en partie à rez-de-chaussée et en partie à étage, pourvues de «hajati» et de «tchardak», et couvertes d'une toiture au même niveau ou avec une différence de hauteur d'un étage.
- 3) Habitations à «tchardak».

L'habitation ouverte est le type le plus répandu dans l'Albanie moyenne aux XVIIIe-XIXe siècles, mais on l'a certainement connu et construit auparavant. Les liens étroits unissant ces centres urbains à l'économie agricole, donc leur double caractère citadin-paysan, sont une des causes principales qui ont contribué à la diffusion de ce type d'habitation, dont plusieurs de ses éléments se rattachent intimement à ceux de l'habitation paysanne, à son prototype. La configuration plate du terrain de ces centres urbains a également favorisé la diffusion de cette habitation à composition horizontale.

Une des caractéristiques essentielles de cette habitation ce sont ses liens intimes avec le milieu environnant, la cour. Ce lien devient possible et même utile dans les conditions d'un climat favorable, qui permet de passer agréablement presque une bonne moitié de l'année hors des murs fermée de la maison. La place importante qui revient au «hajati» dans la composition de l'habitation, sa surface relativement large et l'organisation rationnelle de cet espace pour créer un milieu commode indiquent que, pendant la saison chaude, la vie familiale se déroulait en grande partie hors des murs de la maison et précisément dans sa partie ouverte. Le traitement fonctionnel-architectural des podiums, particulièrement à Elbasan où ils connaissent un développement plus poussé, montre clairement l'importance qui leur est accordée en tant que surface utile d'habitation.

Dans le schéma compositionnel les pièces d'habitation sont disposées l'une après l'autre en face du «hajati»; en ce qui concerne les pièces auxiliaires, en raison même de leur fonction, elles sont marquées par un traitement plus simple et par une hauteur plus petite par rapport aux autres pièces de la maison, étant en général recouvertes par l'allongement d'une des pentes de la toiture. Les habitations de ces centres sont d'habitude plus pauvrement décorées que celles de Berat, de Shkodër et de Gjirokastër.

Le nombre élevé d'habitations ouvertes relevées dans l'Albanie moyenne, leur composition et le traitement de leur «hajati», notamment dans les maisons d'Elbasan, met-

tent clairement en évidence les liens génétiques unissant le type de maison à «hajat» au rez-de-chaussée au type de maison à «tchardak» à un étage.

Dans les centres urbains de l'Albanie moyenne, les murs de l'habitation ouverte sont généralement construits de pierres fluviales ou de carrière liées avec de la glaise. Les maisons d'Elbasan surtout se caractérisent par une maçonnerie en pierres fluviales ainsi que par la combinaison des pierres et des briques de glaise et, rarement, par une maçonnerie de briques de glaise seulement. En ce qui concerne la ville de Kavaje, l'usage des briques de glaise y est prioritaire mais on les trouve aussi combinées aux pierres. Quant aux habitations de Peqin, elles se caractérisent par l'emploi des trois matériaux. En cas de combinaison pierres-briques de glaise, les soubassements de l'habitation sont généralement construits de pierres étant donné que c'est la partie de la maison qui souffre le plus de l'humidité. Dans les trois centres urbains susmentionnés, la maçonnerie est renforcée de bande bois disposées à 70-80 cm. de distance l'une de l'autre. Quant à la toiture de ces habitations, elles sont construites selon le système à croupe; les avant-toits du «hajat» sont d'habitude larges. Le toit est en général à quatre pentes.

Les habitations populaires de l'Albanie moyenne occupent une place particulière dans le cadre de l'habitation type urbaine albanaise. Elles diffèrent complètement de l'habitation fortifiée de Gjirokaster et de celle type de Korçe. Quant à leurs variantes à «tchardak» de la ville d'Elbasan, quoique identiques du point de vue de la composition aux habitations de même type de Berat et de Shkoder, elles sont cependant de dimensions plus petites et laissent à désirer sur le plan architectonique-décoratif. La maison à rez-de-chaussée et celle combinée est un phénomène caractérisant seulement les centres urbains de l'Albanie moyenne.

Neritan CEKA

MONUMENTE ANTIKE DHE MESJETARE NË LUGINËN E OSUMIT

Po paraqesim këtu rezultatet e vërtetimit të kryer në monumente të luginës së Osumit gjatë dy ekspeditave të ndërmara në vitet 1971 dhe 1973. Duke patur si synim perfundimtar hartën arkeologjike të kësaj luginë, e gjetëm të nevojshëm botimin e pjesëshëm të materialit të mbledhur, në atë masë që mund të shërbejë lexuesve dhe studjuesve që interesohen për monumentet e kësaj zone.

KALAJA E MBOLANIT.¹⁾

Këtë emër mban një kodër shkëmbore ndërmjet fshatrave Sinjë dhe Arpaxhijas të rrethit të Beratit. Ajo shkëputet me një qafë të ulët nga shpati lindor i Shpiragut për tu ngritur mbi vargjet e kodrave që zbresin nga verilindja drejt Osumit. Nga kjo anë shtrahet e përrenjve përbëjnë rrugë të përshtatshme për të dalë në luginën e lumit, në drejtim të Beratit, i cili nuk është më larg se 7 km. në vijë ajrore. Në drejtimin e kundërt këto rrugë kalojnë lehtë drejt qafës së Sinjës për në krahinën e Mallakastrës. Kodra ka një sipërfaqe relativisht të sheshtë, mjaft të përshtatshme për banim, e cila zbrit butë drejt veriut dhe lindjes, por pritët nga një faqe e pjerrët nga jugu. Nga ana perëndimore ka gjithashtu një zbritje pa vështirësi drejt qafës që e lidh me faqen e malit.

Një mur rrethues në formë elipsi të deformuar me gjatësi rreth 660 m qarkon rrafshin e sipërm të ko-

drës me një sipërfaqe rreth 3 ha. (Tab. Ia). Një mur i brendshëm ka veçuar rreth 1/4 e kësaj sipërfaqeje në një ndarje të dytë, brenda së cilës është kufizuar me një mur të tretë pjesa e akropolit. Të dy ndarjet e fundit komunikojnë me pjesën tjetër të kalasë nëpërmjet hyrjesh të veçanta.

Muri rrethues i kalasë karakterizohet nga një linjë e thjeshtë, që ndjek vijat rrushkulluese të terrenit duke bërë kthesa të harkuara. Ka prirje për të ruajtur sa më gjatë vijën e drejtë të murit. Në tërë gjatësinë e tij nuk u konstatua asnjë kullë. Në ndërtimin e murit janë përdorur gurët gëlqerorë të cilët kanë në përgjithësi formën e shtresave shkëmbore nga janë nxjerrë. Kjo është arsyeja që në anën P.V. dhe VL. takohen gurë të gjatë deri në 1 m, por me lartësi të vogël që nuk e kalojnë 0,20 m. Gurët janë vendosur në mur në dy faqe të dalluara qartë, ndërsa boshlleku ndërmjet tyre është mbushur me gurë të vegjël (fig. 1). Gjërësia e murit është rreth 1,40 m. Vihet re një prirje për të rreshtuar gurët, por rreshtat ndërpriten shpejt nga vendosja e gurëve më të vegjël me lartësi më të madhe. Gjithashtu mund të vërehet një punim i trashë i faqes së jashtme të gurëve. Në anën JL dhe JP. të kalasë, ku për ndërtimin e murit janë përdorur gurë të përmasave të vogla, faqes së tij i është dhënë pjerrësi (fig. 2), për të siguruar një qëndrueshmëri më të madhe.

Muret e ndarjeve të brendshme të kalasë kanë të njëjtën mënyrë ndërtimi me përjashtim të gjërësisë që arrijnë në 2,30 m. Vihet re gjithashtu edhe një për-

1) Kalaja u vizitua nga autori, dhe A. Baçe e Sh. Mane, të cilët i falënderoj për ndihmën që më dhanë në vërtetimin e saj dhe të kalasë së Peshtanit. Fotografitë janë të autorit.

Fig. 1

pjekje për ndjekjen e linjave të drejta që në kthesa synojnë drejt këndeve 90°. Ndarja e akropolit ka zënë pjesën më të lartë të kodrës me një sipërfaqe 1/4 ha. Dallohet qartë hyrja që e lidh me pjesën veriore të kalasë. Prej saj krahët e murit shkojnë në kënd të drejtë dhe sheshi përpara portës përbënte kështu një zonë të mbrojtur me qitje të kryqëzuara. Hyrja tjetër me gjërësi 4 m. që lidh ndarjen veriore me atë jugore, është krijuar buzë murit JP, të qytezës. Edhe këtu është synuar të lihet një hapësirë sa më e kufizuar sulmi për armikun.

Në të tre pjesët e qytezës ndeshet një numër i madh themelesh prej blloqesh guri, që i takojnë godinave të banimit. Ka ndermjet tyre të tilla që janë ndërtuar me blloqe të mëdhenj të punuar mirë në faqet e përputhjes, ndërsa faqja e jashtme është lënë e paskalitur (fig. 3). Ambientet e këtyre godinave janë katërkëndëshe dhe gjenden në përgjithësi mbi terraca të krijuar me mure gurësh të papunuar. Ato i takojnë padyshim një periudhe më të vonë se muri i rrethimit dhe kanë të gjitha veçoritë e godinave të periudhës qytetare ilire. Me këtë kohë, kur qyteza është

Fig. 2

banuar relativisht dendur lidhen edhe gjetjet mjaft të fragmentuara të qeramiksë. Në këtë mënyrë nuk mungojnë edhe gjetjet qeramike të periudhës së pushtimit romak, kryesisht në zonën e akropolit.

Nga forma e thjeshtë e planimetrisë së murit rrethues dhe teknika e ndërtimit qyteza e Mbalanit rreshtohet në fortifikimet e periudhës së parë të hekurit të tipit me disa ndarje. Të tilla njohim nga rrethi i Korçës, kalanë e Trenit dhe të Bellovodës²⁾, dhe nga ai i Vlorës kalanë e Karosit³⁾ (Qeparo) dhe të Hadërajt⁴⁾. Ajo që e karakterizon këtë tip fortifikimi përveç linjës së thjeshtë të mureve dhe mungesës së kullave është në të gjitha rastet ndarja e një akropoli me sipërfaqe relativisht të vogël dhe në disa raste një ndarje e tretë ose e katërt (Karos, Tren).

Nga teknika e ndërtimit, muret e qytezës së Mbalanit afrohen më tepër me ato të Hadërajt dhe Karos, ku vemë re një gjerësi të vogël të murit dhe pjerren e tij nga brenda. Ky element i fundit përbën një tipar të fortifikimeve më të hershme⁵⁾, dhe është përcaktuar këtu kryesisht nga kërkesat teknike.

2) Gj. Karaiskaj, P. Lero, Fortifikime të periudhës së parë të hekurit në pellgun e Korçës. «Kuvendi i studimeve ilire» (në shtyp).

3) J. Kaçi, Qyteza e Karos (Qeparo). «Buletini arkeologjik», Tiranë 1971, 181-188.

4) Qyteza e Hadërajt gjendet në bregun e majtë të Vjosës. Dy harqe muresh prej gurësh të papunuar e ndajnë sipërfaqen e qytezës në dy pjesë. Veçori është pjerja e faqes së jashtme të murit rrethues.

5) Gj. Karaiskaj, P. Lero, vep. cit. Shif përshkrimin e kalasë së Ventrokut.

Në këtë grup fortifikimesh kalaja e Mbolanit për-bën një variant, përse i përket planimetrisë, ku akropoli vendoset në qendër të qytezës dhe muret e ndarjeve lidhen me të dhe nuk fillojnë buzë shkëmbit siç ndodh në Tren dhe Karos. Kjo zgjidhje është përcaktuar kryesisht nga vetë forma e terrenit dhe në parim kemi të njëjtën skemë si tek kalatë që përmendem më lartë. Një koncept më të avancuar për-bën këtu krijimi i një hapësire të kufizuar, që goditet nga dy krahë, para hyrjes për në akropol.

Tek qyteza e Mbolanit shohim në lindje ato ele-mente që do të përdoren gjerësisht në fortifikimet e periudhës qytetare ilire. Të tilla janë ndarja e akro-polit dhe e disa pjesëve të tjera brenda sipërfa-qes së rrethuar me mure, përdarimi i kthesave në kend të drejtë për të siguruar hyrjet ose për të ndry-shuar drejtimin e murit, ndjekja e linjave të drejta në trasenë dhe më në fund prirja drejt vendosjes së gurëve në rreshta gjatë ndërtimit të murit. Mund të mendojmë për këtë arsye se kalaja e Mbolanit dhe vetë tipi i fortifikimeve të periudhës së parë të hekurit me shumë ndarje qëndron në kohë afër periudhës qy-tetare. Këtë e mbështet edhe përdorimi i tyre në po atë formë, pa duar të dyta ndërtimi, gjatë periudhës qyte-tare. Kështu në Mbolan ndeshen godina dhe keramikë e kësaj periudhe, në Karos dhe Bellavodë është gjetur gjithashtu një keramikë e tillë⁶⁾.

Tek kalaja e Mbolanit shohim një vendbanim të fortifikuar të fundit të periudhës së parë të he-kurit, të lidhur me territorin kodrinor që pason fa-qen lindore të Shpiragut dhe me rrugën që të çon në qafën e Sinjës. Përtej kësaj qafe gjenden një for-tifikim tjetër që ka të afërt me Mbolanin teknikën e ndërtimit të mureve me gurë të papunuar dhe pre-zencën e keramikës qytetare: kalaja e Cifrit⁷⁾. Gjatë periudhës qytetare ka shumë mundësi që qyteza e Mbolanit të bënte pjesë bashkë me atë të Peshtanit në sistemin e fortifikimeve që qëndronin rreth qyte-tit antik të Beratit.

Për të mos krijuar konfuzion në lidhje me një përpjekje për të lokalizuar këto qendra në radhën e

Fig. 3

qytezave që përmenden rreth Antipatresë duhet të përsërisim mendimin se identifikimi i këtij qyteti me Beratit mbështetet vetëm në përshkrimin fizik të kësaj qendre, dhe nuk i qëndron një analize historike⁸⁾.

Ngjarjet e vitit 216, në të cilat na përmendet për herë të parë Antipatrea janë të lokalizuara qartë në kufirin midis Ilirisë dhe Maqedonisë. Skerdilaidi pu-shton aty Piseun e Pelagonisë dhe njëkohësisht bën që të shkëputen nga Fillpi Antipatren, Krysondyonën dhe Gertuntin (Geruntin), që duhet të ndodhen di-ku në jugperëndim të liqenjtë. Ky lokalizim del i qartë nga fakti se nga poiztat e fituara Skerdilaidi «kishte kryer sulme edhe kundër një pjese të madhe të Maqedonisë që është në kufi të katyre qyteteve» (Po-lyb. V. 108, 2, 3), gjë që nuk mund të thuhet për qy-tete që ndodhen në luginën e mesme të Osunit, se-pse dihet që kufiri tradicional midis Ilirisë dhe Ma-qedonisë ka kaluar diku në vargun e maleve të Gra-mosit dhe Moravës.

6) Keramikë e periudhës qytetare e gjetur në Karos vjen nga vendbanimi dhe nga një nekropol me varre ciste pranë tij, materialet e mbledhura nga J. Koçi ruhen në muzeun e fshatit. Në Bellavodë një keramikë e tillë është gjetur në vendbanim: Gj. Karaiskai, P. Lera, po aty. Të dy autorët nuk përmendin keramikë qytetare në kalanë e Trenit, ku materialet e gjetura në nekropol japin një datim për shek. VIII-VII. Një copë për-krenareje e gjetur në vitin 1967 mund ta zbrisë edhe më poshtë, në mos ndërtimin, vazhdimin e jetës në këtë kala.

7) Përshkrimi i shkurtër i kësaj qyteze është dhënë sipas G. Velth nga C. Praschniker, *Muzakhia und Malakastria*, Wien, 1920, f. 106.

8) Shif për këtë N. Ceka *La ville illyrienne de la Basse-Selce*, «Iliria» 2, 1972, f. 197. Për kufizimin e dasarësive në zonën rreth liqenjtë shif W. Pajkowski, *Starozyttni Epir i jego mieszkancy*, Poznan, 1970 f. 60-63.

Fig. 4

Fushata e Filipit V në prag të dimrit të atij viti zhvillohet përsëri në këtë zonë, ku ai, megjithëse nuk merr Antipatrenë, ripushton Gertuntin, që duhet të ndodhet pranë saj. (Polyb. V 108, 8). Që Filipi nuk u fut fare në luginën e Osumit kuptohet nga fakti se në fushatën e pranverës detyrohet ta sulmojë Apolloninë nga deti (Polyb. V. 109, 6). Në një ndërmarrje të tillë që kishte për qëllim pushtimin e Ilirisë, e cila mbrohej vetëm nga forcat ilire të Skerdilaidit, Filipi nuk mund të linte pa përdorur një pozitë të avancuar si luginë e Osumit pa të ishte në dorën e vet.

Edhe në ngjarjet e vitit 200, gjatë fushatës së L. Apollit kundër tokave të Filipit, del qartë se Antipatrea dhe Gerunti gjendeshin në kufijt e Maqedonisë (Liv. XXXI 27, 2). Për këtë arsye duhet hequr dorë nga lokalizimi tradicional i Antipatresë në Berat dhe kjo qendër antike duhet kërkuar diku në rrjedhën e sipërme të Osumit, në vargun e maleve që kufizojnë nga P. fushën e Korçës dhe pllajën e Kolonjës. Për identifikimin e tre kalave tona antike dhe të vetë Beratit do të vinin në konsideratë më tepër dy qendrat që përmenden nga P. Semproni në kushtet që u shtrihen maqedonëve në Foinike (205 p.e.sonë). Me realizimin e tyre romakët synojnë të sigurojnë një brez mbrojtës pas Apollonisë dhe Dyrrahut⁹⁾, të for-

muar nga tokat e parthinëve dhe dimalasve. Maqedonasit nga ana tjetër kanë në dorë Atintaninë¹⁰⁾, prej nga ku mund të depërtojnë lehtë në bregdetin ilir nëpërmjet luginës së Osumit. Kjo luginë, që përfaqëson bashkë me atë të Vjosës rrugën më të rëndësishme për çdo agresion ushtarak të Maqedonisë në Iliri, nuk mund të mbetet në këtë rast jashtë vëmendjes së Romës. Duhet menduar për këtë arsye se Barguli¹¹⁾ dhe Eugeni që vihen, ndër kushtet e paqës, në një rend me parthinët dhe Dimalin kanë patur një pozitë strategjike në luginën e Osumit dhe mbyllnin daljen prej saj në fushën bregdetare, prandaj mund të identifikohen me qendrat antike të kësaj zone.

RRETHI I KALASE¹²⁾

Në veriperëndim të fshatit Prishtë të rrethit të Skraparit, gjendet një kodër me formacion ranor, e cila quhet nga vendasit Rrethi i Kalasë ose Gradihtë. Kresha e kodrës pritet në anën jugore nga një rrenie e thepisur (fig. 4), ndërsa në anën lindore kalon në një faqe të butë të pershtatëshme për banim, që vazhdon edhe në buzët e një pjerrësie

9) N. Ceka, Vendi dhe roli i parthinëve në Ilirinë e Jugut në shek. III-I p.e.sonë. «Konferenca e II e studimeve albanologjike» II. Tiranë, 1969, f. 349-350.

10) Për lokalizimin e Atintanisë shi. H. Ceka, Atintanet «B.LSH.» I. Tiranë 1956, f. 108-120.

11) N. Ceka, vep. cit. në shën. 8, f. 197, shën. 42.

12) Kalaja është vizituar për herë të parë nga L. Ylli që ka dhënë një kumtim në «Studia Albanica» 1, 1972, f. 163-164.

Fig. 5

nga VP. Një qafë e ulët siguron hyrjen e lehtë në të nga perëndimi. Shtrirja e vendbanimit ilir përcaktohet këtu nga linja e murit rrethues dhe qeramika që gjendet në sipërfaqe. Duke lënë të hapur rënien e anës jugore të mbrojtur nga natyra, muri mbyllte anët e tjera, pak a shumë në ndjekje të vijës rrushkulluese. Gjatë kësaj ai i mbahet vijave të drejta që lidhen në kënd të gjerë; kulla si element mbrojtës takohet qartë vetëm një herë. Vendbanimi brenda mureve është shtrirë kryesisht në faqen lindore dhe verilindore të kodrës, duke e lënë të zbuluar kreshtën e saj.

Hyrja e kalasë gjendet nga perëndimi, përballë qafës që e lidh me një kurriz kodrash në të cilat mund të ketë kaluar një rrugë antike ndërmjet luginës së Osumit dhe asaj të Vjosës. Koridori i hyrjes ka gjerësi 2.55 m dhe kufizohet nga lindja me zgjatimin e krahut verior të murit rrethues, ndërsa nga jugu me një kthesë në kënd të gjerë të krahut perëndimor. (tab. IIa). Hapësira përpara hyrjes është ngushtuar nga një mur terracimi, i cili lejonte afërsimin vetëm nga krahu i djathtë.

Në të gjithë gjatësinë e vet muri përbën një dorë të vetme ndërtimi. Pjesët më të mira të murit ruhen në anën lindore dhe veriore, ndërsa në pjesët e tjera blloqe të shkaputur ose ngritje të terrenit le-

jojnë të ndiqet traseja e tij. Trashësia e zakonshme e murit është 2.50 m. përveç anës VP., ku pjerrësia e madhe e terrenit ka lejuar një gjerësi 1.70 m. Një trakt i ruajtur mirë, me gjatësi 6.50 dhe lartësi 2.30 m. në anën VL. (fig. 5) na jep mundësi të vërejmë qartë teknikën e ndërtimit. Janë përdorur gurë ranorë të punuar në formë katërkëndëshe, të vendosur në rreshta paralele me lartësi 0.27-0.37 m. Faqja e jashtme e gurëve është punuar rrafshët. Gjatësitë e tyre lëvizin nga 0.50-1 m. Në strukturën e vet muri ka si veçori mungesën e dallimit të dy këmbëve dhe mbushjes, që takohet në muret ilire. Menjëherë pas blloqeve të faqes së jashtme vazhdojnë blloqe të tjerë, me faqe anësore të pa punuara, të vendosur në formë shtresash që ruajnë lartësinë e rreshtave të fasadës. Faqja e fasadës lidhet me pjesën e brendshme nëpërmjet diatonesh të shpërndarë pa një rregull të caktuar. Një mënyrë e tillë ndërtimi është përcaktuar nga përdorimi i gurit ranor që nxirej nga shkëmbi i shtresëzuar i kodrës. Mjaft lehtë mund të shkaputej prej tij një seri e tërë gurësh me të njëjtën lartësi, që përdorehin në ndërtimin e murit me një përpunim të lehtë të faqeve anësore. Prej lartësisë së barabartë të shtresave shkëmbore nga janë nxjerë gurët është përcaktuar edhe pamja izodomike e rreshtave në fasadën e murit. Që ky nuk

përbënte këtu një parim, duket nga lartësia e ndryshme e rreshtave në pika të tjera të murit rrethues; 0.30, 0.41, 0.44 dhe në një rast 0.60 m. Në lidhje me këto rriten edhe gjatësitë e blloqeve që arrijnë në 1.10, 1.30 deri 1.80 m.

Në anën V. të kodrës vihen re konturet e një kulle (fig. 6) që shënon fillimin e një kthese të murit rrethues drejt perëndimit. Kulla ka formë katërkëndëshe me ballë 5.70 m. dhe krahë të pabarabartë 0.70 dhe 2.35 m. Një mënyrë vendosje të tillë të kullës në kthesën e murit e kemi hasur në kalanë e Saragut.

Nga mënyra e ndërtimit muri i kalasë së Prishtës është mjaft i ngjashëm me ato të kalave të Saragut, Xherijes dhe Kamunahut¹³⁾ në rethin e Elbasanit, Irmajt¹⁴⁾ në rethin e Gramshit dhe Peshtanit në rethin e Beratit, të gjitha të ndërtuara me gurë ranorë.

Fig. 6

Për nga mënyra e ndërtimit të murit me blloqe katërkëndësh me faqe të rrafshët, prirja izodomike e rreshtave dhe ndërtimi i brendshëm i plotë me lidhje orthostatesh, kalaja e Prishtës lidhet drejtpërdrejt me atë të Peshtanit. Kulla e Kamunahut ka të përbashkët me të vetëm trajtimin e gurëve në fasadë dhe ndryshon nga ndërtimi i brendshëm i murit, që ka një gjerësi të vogël (1.90 m) dhe mbushje me gurë të boshllëkut midis dy faqeve. Më në fund kalatë e Irmajt dhe Saragut përfaqësojnë një fazë më të zhvilluar për planimetrinë më të ndërlukuar, trajtimin e fasadave pseudoizodomike, përdorimin e fashaturave në zbukurimin e blloqeve¹⁵⁾ dhe ndërtimin e brendshëm të murit me faqe të dalluara qartë nga mbushja.

Gjetjet në sipërfaqe janë mjaft të rralla për shkak të bimësisë së dendur. Në një pjesë të shembur të murit kishte dalë në dukje një shtresë e djegur që përfaqësonte nivelin më të sipërm të jetës. Tjegullat solene të tipit të përkulur, që datohen në shek. I p.e.sonë¹⁶⁾, gjendeshin me shumicë në atë shtresë dhe na japin sot për sot datën e fundit të funksionimit të qytezës. Për kohën e ndërtimit duhet të nisemi kryesisht nga afërsitë që ka muri rrethues i qytezës me një rrathë qendrash të luginës së Shkumbinit, Devollit dhe Osumit përta i përket teknikës së ndërtimit dhe planimetrisë. Përdorimi mungonjë të dhënave stratigrafike mund të nisemi nga krahasimi tipologjik për ta vendosur ndërtimin e murit rrethues në Prishtë diku në kapërcyellin e shek. IV, p.e. sonë. Kjo përfordhet edhe nga të dhënat historike, lidhur me rizikun maqedon që ishte mjaft aktual në atë kohë¹⁷⁾.

Sipërfaqja e kufizuar (rreth 3ha), dhe mungesa e një jete intensive përcaktojnë si tipar kryesor të qytezës karakterin ushtarak. Për pozicionin natyror ajo është e shkëputur nga rruga kryesore gjatë luginës së Osumit, por kontrollon një zonë të gjerë kodrinore të përshtatshme për bujqësi e blegtori nëpër të cilën kalon një nga rrugët që lidh këtë luginë me ato të Vjësës.

13) N. Ceka, Gjurmime arkeologjike në rethin e Elbasanit, «Materiale të sesionit arkeologjik, Tiranë 1968, f. 109. Vështrim arkeologjik në rethin e Elbasanit, Monumentet 3, 1972.

14) F. Prendi, Dh. Budina, Kalaja e Irmajt, «B.SH.SH.» 4, 1963, f. 8-16.

15) F. Prendi, Dh. Budina, vep. cit. e datojnë këtë tip muri në shek. IV, p.e.sonë, por ngjashmëria me murin mbajtës në Apolloni dhe me murin e Fontanës e zbrit atë në shek. III p.e.sonë. Shif H. Ceka, Fontana e Apollonisë, «Konferenca e dytë albanologjike» II, Tiranë, 1969, f. 423.

16) N. Ceka — Vështrim... Tjegulla të këtij tipi që karakterizohen nga këndi i ngushtë i onës së poshtëme gjenden në qytezën e Shkumbit të Shenllit në një shtresë të shek. I p.e.sonë.

17) Lidhur me ndërtimin e kështjellave në këtë kohë shif. S. Islami, Kalaja e Xibrit, «Konf. II e stud. albanologjike» II, 1969, f. 318.

Fig. 7

Fig. 8

GRADISHTA E PESHTANIT.

Kodrina që mban këtë emër gjendet midis fshatrave Peshtan dhe Vërtop të rrethit të Beratit. Volumi i saj trapezoidal shkëputet me një qafë të ulët nga vargu i kodrave që shkojnë paralel me shtratin e Osumit, duke ngushtuar fushën e ngushtë që shtrihet në bregun e djathtë të lumit (fig. 7). Kjo anë është i vetmi vend i përshtatshëm për kalimin natyral gjatë luginës së Osumit, me që bregu tjetër është mjaft i thepisur dhe i përthyer. Një qytezë antike mbi kodrën e Gradishtës e kontrollonte nga afër këtë kalim si dhe pjesën e fushës breglumore, e cila zgjatet që nga Poliqani deri në afërsi të Beratit. Nga luginat e Vodicës dhe të lumit të Tomorrit përkufizohet gjithashtu një rajon i gjerë kodrinor që përbënte një zonë të lidhur ekonomikisht me këtë vendbanim antik. Vendbanimi ka qenë shtrirë kryesisht në rrafshin e gjerë të kodrës, me një sipërfaqe rreth dy hektarësh dhe në disa terraca të ngushta në faqet lindore, jugore dhe perëndimore të saj. Këto anë të kodrës janë relativisht të buta dhe me lartësi të vogël dhe vetëm faqja veriore, që është më e ngushta, përbën një mbrojtje natyrale për pjerrësinë e saj. Kjo i ka detyruar ndërtuesit e qytezës që ta qarkojnë rrafshin e kodrës me një mur të plotë rethimi. Sot ruhen vetëm pjesë të shkëputura të tij në themelet e një muri të vonë antik, në anën L, dhe gjurmë të trasës në anën V. dhe JP. të kodrës, ku ai përfshinte një sipërfaqe pak më të gjerë se kështjella e vonë antike.

Fig. 9

Tab. III

uaj në këndin VL të qytezës ruhet në një 5 m dhe lartësi 1.10 m një trakt i ndërtuar me katërkëndëshe prej guri ranor, tek i cili vërehet teknikën e ndërtimit të murit ilir. (b. c.). Muri këtu ka gjerësi 2.20 m dhe pa i ndërtimin e brendshëm, të njëjtën veçori kanë e Prishtës, dmth. përbëhet nga shtresa prej gurësh me forma katërkëndëshe. Faqja ime e murit dallohet nga një punim më i

kujdesshëm i gurëve që kanë forma të rregullta katërkëndëshe me faqe të sheshta. Rreshtat janë të rregullt, me lartësi 0.57 m. Po këtë lartësi kanë edhe rreshtat në një trakt tjetër, rreth 50 m. më në jug, gjë që tregon se është zbatuar parimi izodomik. Lidhja e rreshtave të faqes së poshteme me rreshtat e brendshëm të murit sigurohet nga orthostate që janë vendosur të alternuar horizontalisht me një gur të gjatë. Në ndryshim nga Prishtë, ku gurët e rreshtave të brendshëm ishin punuar vetëm lart e poshtë, në këtë mur blloqet janë punuar nga të tëra anët, duke siguruar një përputhje të plotë edhe në brendësi. Gurë të vendosur tërthorazi kryejnë aty po atë funksion që kanë në fasadë orthostate.

Në anën JP. dhe V. vihet re se muri ka qenë ndërtuar me blloqe konglomerati gëlqeror. Punimi i tyre është më i trashë, kryesisht në faqet e përputhjes. Ndeshet rrallë ndonjë bllok prej formacioni ranor, i punuar me mënyrën e murit që përshkruam më lart.

Nga teknika e ndërtimit muri i qytezës ilire të Peshtanit është i të njëjtit tip me atë të kalasë së Prishtës. Nga mënyra e punimit të faqes së jashtme ai futet në stilin e mureve katërkëndësh izodomikë me faqe të sheshtë; ndërtimi i brendshëm paraqet një veçori që mund të shprehet me termin «mur i plotë i shtresëzuar». Duhet të pranojmë edhe për Gradishtën e Peshtanit të njëjtën kohë ndërtimi si për atë të Prishtës, dmth. kapërcyellin e shek. IV p.e. sonë. Materialet e gjetura në sipërfaqe dëshmojnë se jeta më intensive në qytezën ilire është zhvilluar në shek. II-I p.e. sonë. Kësaj periudhe i përkasin hedhje të shumta fragmentesh keramike në faqen jugore të kodrës, që lidhen me një punishte keramike (tab. III).

PESHTAN MAL.

Në arat e fshatit, në vendet e quajtur Lajthi dhe Ara e Madhe gjenden gjurmë të një vendbanimi fshatar që ka vazhduar të banohet që nga periudha qytetare ilire deri në kohën e vonë antike. Me këtë periudhë të fundit lidhet edhe një varr monumental i zbuluar rastësisht në vendin Lisi në Breg. (tab. IV). Varrë përbën një ndërtim të nëndheshëm në formë katërkëndëshe, që mbulohet me qemer cilindrik. Hapësira e brendshme e tij ndahet nga një mur në dy ambiente, nga të cilat njeri shërbente si paradhomë dhe tjetri si dhomë varrimi. Në faqen P. të varrit gjendet hyrja e bllokuar nga jashtë me një pllakë guri monolite. Dy këmbë shkallë kalojnë që aty në formë rampe mbi një shesh pushimi të krijuar në nivel me prapun e hyrjes që lidh dy ambientet. Të dy hyrjet mbulohen me arkitrarë guri ranor. Muret e varrit janë ndërtuar me gurë ranorë me lidhje

Fig. 12

i për ndërtimin e qemerit, që përfundon 2.20 m nga dyshemeja, janë përdorur gurë et janë suvatuar përbrenda me një shtrëshumë gëlqere, mbi të cilën është kaluar fytë dhe e hollë llaçi me përzjerje grim-

din JP. të ambientit dallohen gjurmët e hapur nga grabitësit, të cilët e kanë aj këtë, pa përdorur llaç. Ndoshta nuk rësyeja përse nuk u gjet në varr asnjë varret e këtij tipi, që i takojnë periudhës nit, deri sot nuk i kemi ndeshur më in-ijtim planimotrik dhe nga teknika e ndër-arri është i njohur nga disa ekzemplarë ë rrethin e Elbasanit¹⁰) që karakterizohen i të vogla dhe mbulohen me qemer tu-përbashkët gjithashtu suvatimi me llaç i grimca tullash. Mund të pranojmë edhe Peshtanit datimin në shek. IV-V që na e Elbasanit. Kjo mbështetet edhe nga li-a vendbanimin e hapur në të cilin nde-ë karakteristike e shek. IV të e. sonë. es është edhe ngjashmëria që paraqet varri me ato të varreve me qemer të pe-are ilire¹¹). Të bie në sy veçanërisht nda-biente të pabarabartë, që mbulohen me

qemer cilindrik. Shkëputja e gjatë kronologjike, nga ana tjetër, e kufizon këtë ngjashmëri në shkallën e konstatimit.

KALAJA E SKRAPARIT.

Vendi ku sot ngrihet qyteti i Çorovodës përbën një pikë kryqëzimi të rrugëve që të çojnë nëpër luginën e Osumit drejt lindjes (Korçë, Kolonjë) dhe degëzimeve për në Tomoricë dhe Përmet. Vetë lumi ngushtohet aty midis shkëmbinjve gëlqerorë dhe ka mjaft vende të përshtatshme për kalim urash. Mbi këtë vend ngrihet në bregun e majtë të lumit kalaja e Skraparit që quhet nga populli edhe kalaja e Gje-nevizit. Kodra e kalasë ka formën e një koni me ma-jë të prerë. Sheshi që kurorëzon atë kalon nga V. në një faqe të pjerrët që përfundon në bregun e lumit. Kjo pjerrësi ruhet edhe në faqen lindore, ndërsa zbutet në anët e tjera. Një mur rrethues me planimetri elipti-ke e përfshin sheshin në një fortifikim mesjetar. (tab. Ib).

Një mur me gjatësi 24 m e ndan territorin e ka-lasë në dy pjesë të pabarabarta. Pjesa jugore, më e gjerë, paraqitet mjaft e përshtatshme për vendosje banesash. Në këtë zonë muri rrethues pothuaj është

N. Ceka, *Bazilika e Tepes*. «Buletin arkeologjik», Tiranë 1971, f. 187. është zbuluar në Llixhë, ndërsa për rrethin e Matit kemi një njohim të tillë pranë Burrelit (kumtim nga D. Kurti). të N. Ceka, *vep. cit.* (shën. 8), 190-191.

Fig. 13

zhdukur krejt dhe vetëm nga teraca e krijuar buzë tij mund të përcaktohet vendi ku kalonte. Në pjesën veriore, që përbënte një farë citadele, muret ruhen në gjendje më të mirë. Vetë muri rrethues kapet këtu në dy krahë me gjatësi 21m që lidhen me një pjesë të harkuar prej 35 m. Në qoshen VL, muri është përforcuar me një kullë katërkëndëshe me ballë 6.30 m dhe dalje 3 m (fig. 8). Në anën VP, një dalje katrore me brinjë 2 m që ngrihet mbi një zokol 1 m të lartë (fig. 9) kryente kryesisht rolin e një kondraforti.

Muri është ndërtuar me gurë të vegjël ranorë të lidhur me llaç gëlqereje të një cilësie të mirë. Janë përdorur edhe copa tjegullash midis gurëve. Në gje-

Fig. 14

rësinë e tij prej 1.30 m dallohet faqja e jashtme dhe e brendëshme dhe mbushja me gurë të hedhur pa rregull me përzierje të mirë llaçi. Muri është përforcuar nga brezat e drurit që dallohen nga vrimat me diametër 0.07 m që kanë lënë lidhëset tërthorë (fig. 10), të vendosura në largësi 1.50 m, dhe lartësi 0.90 m. Tek kulla dhe kundërforca vihet re se muri i është dhënë pjerresë.

Muri i brendshëm ruhet në gjendje më të mirë në anën L, ku arrin lartësinë 3 m (fig. 11). Është punuar me të njejtën teknikë si muri rrethues, por ka gjerësi më të madhe: 2.20 m. Në thellësi të vogël nga faqja e murit, dallohen qartë brezat e drurit të vendosur çdo 0.70 m, që lidhen nga traversa çdo 0.70 m. Në pjesën e sipërme të murit dallohet një dorë e dytë ndërtimi që karakterizohet nga një kujdes më i pakët dhe llaç më i dobët. Në mes, muri ndërpritet nga hyrja që lidhte të dy pjesët e kalasë. Ana P. e murit është mbuluar nga shëmbja e një kulle masive katrore me brinjë 8 m, e cila i takon gjithashtu periudhës së dytë të ndërtimit. Në lartësinë 3.50 m, ngrihen mbi të muret e ambientit të kullës që kanë gjerësi 1.70 m. Dallohen ende në muret e kësaj kulle drurët e kalbur të brezave.

Brënda pjesës V, të kalasë ka mjaft gjurmë ndërtimesh midis të cilave shquhet një sterë katërkëndëshe 5x5.70 m, e suvatuar me llaç shamot.

Kalaja e Skraparit del në burimet historike më 1336²⁰⁾, kur pushtohet nga kryengritësit arbëreshë

20) Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë, II, Tiranë, 1962, 161.

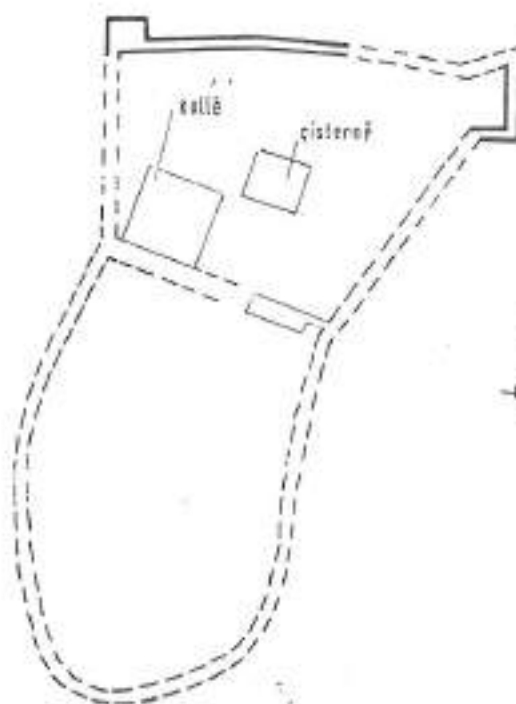
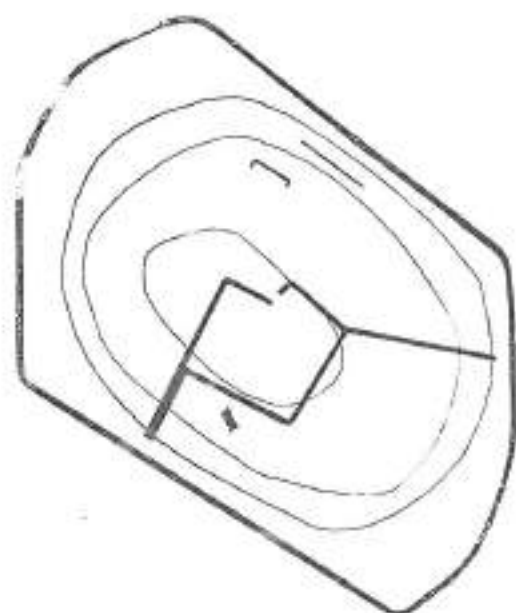
bashkë me kalanë e Tomorit, përpara se ata ti drejtohen Beratit. Kuptohet pra se ajo zinte një pozitë kyçe në rrugën që të çonte nga krahinat malore drejt Beratit nëpër luginën e Osumit. Viti 1336 na shërben njëkohësisht si një terminus ante quem për datimin e periudhës së parë të ndërtimit në kalanë e Skraparit. Periudha e dytë e ndërtimit i takon sigurisht kohës së pushtimit turk, sepse kalaja vazhdon të përdoret të paktën deri në shek. XVII kur përmendet nga Evlija Çelebiu.

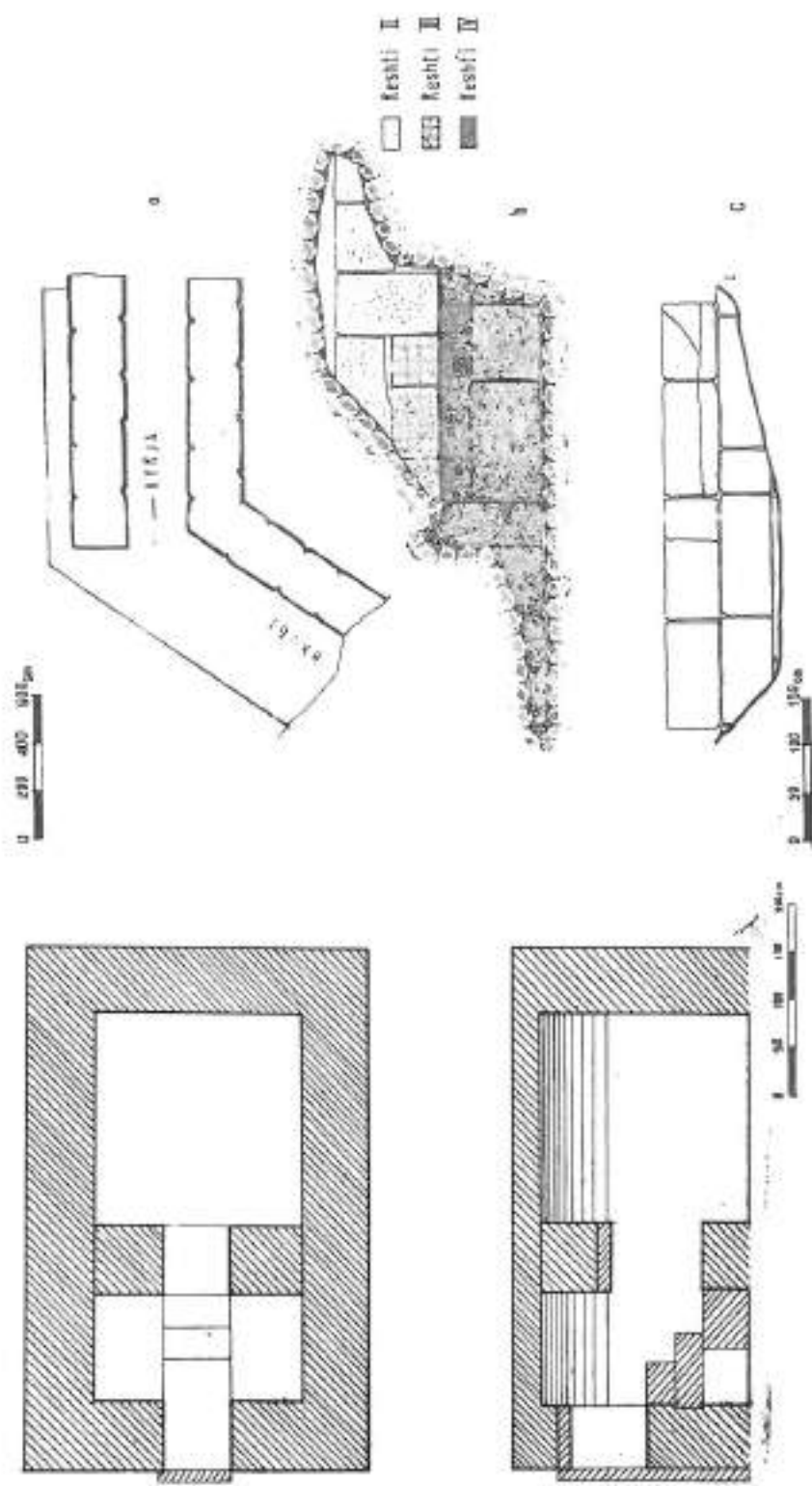
URA E SHAROVËS.

Kalon Osumin pranë fshatit Sharovë dhe vazhdon të përdoret për këmbësorët me një pasarelë që është aplikuar mbi të. Nga ura e vjetër ruhen vetëm këmbët në të dy anët e lumit me nga një hark anësor sejcila. Pjesa e urës me harkun që kalonte lumin është shkatërruar gjatë luftës italo-greke dhe s'kanë mbetur prej saj veçse shpatullat e qemerit.

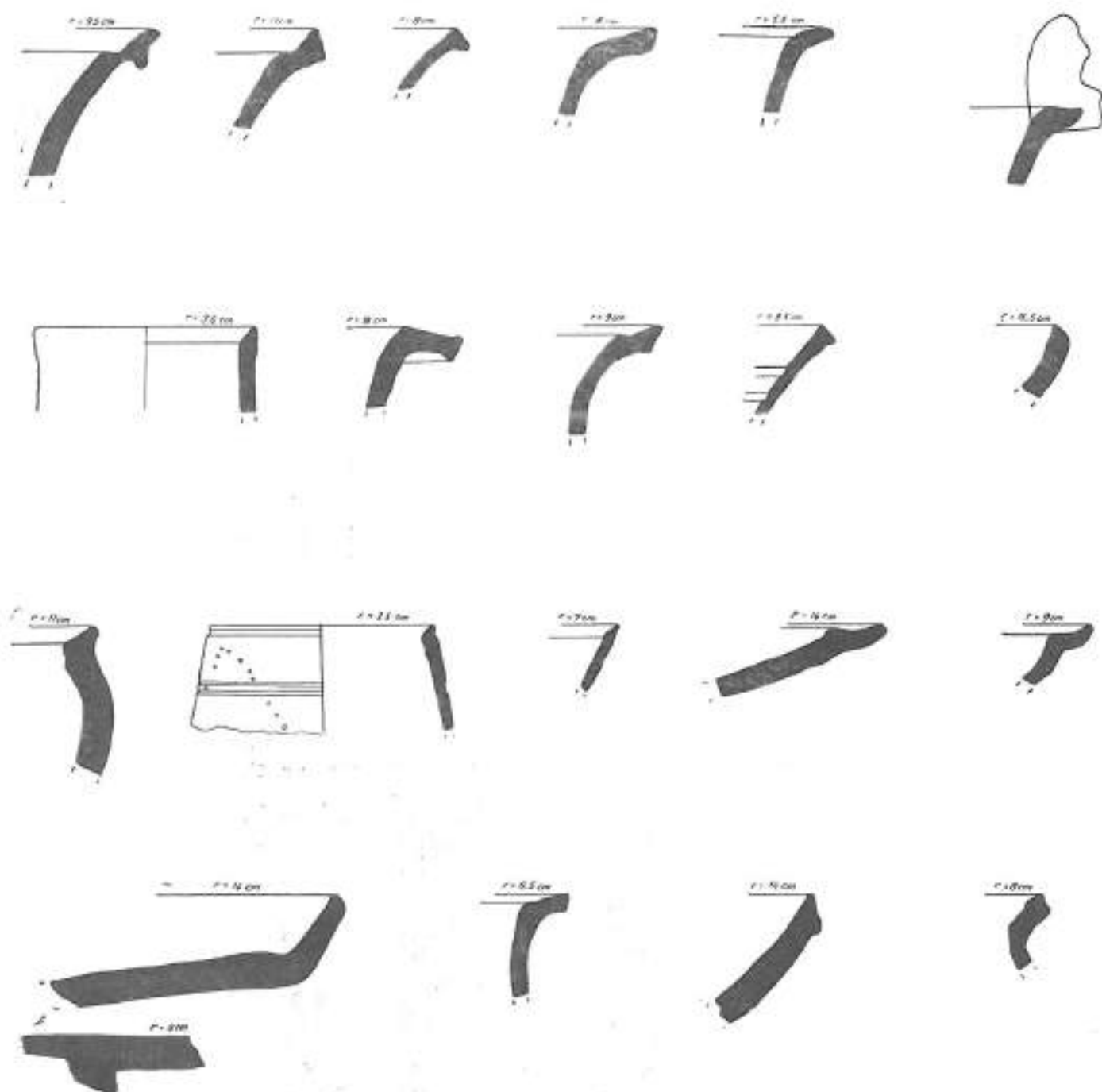
Në bregun e majtë të lumit ruhet baza e urës e ndërtuar në formën e një blloku katërkëndësh me rrasa guri të lidhura me llaç dhe të vendosura në rreshta paralele në fasadë. (fig. 12). Breza druri që e përshkonë tërthoras këtë muraturë dëshmojnë për një ndërtim mesjetar. Ndërsa shpatulla e qemerit të këmbës së parë është ndërtuar me të njejtën teknikë, vetë qemerit, i cili i takon një periudhe të dytë ndërtimi është derdhur me gurë lumi mbi një kallëp të pregatitur më parë. (fig. 13). Në anën tjetër të lumit ruhet plotësisht baza dhe qemerit i periudhës së parë të ndërtimit. (fig. 14). Veçori e qemerit është vendosja e rregullt e gurëve të harkut i cili përfundon në kyç me majë, gjë që dëshmon për një ndërtim të mesjetës së masme (shek. XI-XIV).

Po patur mundësi të afrohemi si duhet, vumë re një ndryshim në teknikën e punimit tek mbeturinat e qemerit të harkut kryesor të urës. Qemerit ka qënë pregatitur me vendosje gurësh me madhësi mesatare të punuara në forma katërkëndëshe që të bënë të dyshosh për një periudhë akoma më të lashtë ndërtimi, ndoshta të kohës romake.

TAB. III

Neritan CEKA

LES MONUMENTS ANTIQUES ET MOYENAGEUX DE LA VALLEE DE L'OSUM

RESUME

L'auteur présente dans cet article le résultat de ses observations directes concernant les monuments situés dans la vallée de l'Osum.

La citadelle de Mbalan — C'est ainsi que s'appelle la colline rocheuse qui se dresse entre les villages de Sinje et d'Arpaxhija, dans le district de Berat.

Un mur d'enceinte, en forme d'ellipse et long de 660 m., entoure la plateaux supérieur de la colline dont le périmètre est de 3 ha. environ (tab. I). Un mur intérieur découpe presque le quart de cette surface pour y créer une deuxième fraction, à l'intérieur de laquelle un troisième mur délimite la section de l'acropole. Les deux dernières sections communiquent avec le reste de la citadelle par des entrées particulières.

Le mur d'enceinte de la citadelle se caractérise par une ligne simple, qui se déploie d'après le relief du terrain en y formant des courbes arquées. Il tend à se développer, dans la mesure du possible, en ligne droite. Pas même une tour ne flanque toute la longueur de ce mur. Il est construit de pierres calcaires, dont la forme est analogue à celle des cauches de la roche d'où elles ont été extraites.

En raison de la forme simple de la planimétrie de son mur d'enceinte et de sa technique de construction, la citadelle de Mbalan rentre dans la catégorie des fortifications de la première période du fer et se rattache au type de fortification à plusieurs sections. A ce que nous sachions, des fortifications de même type sont les citadelles de Tren et de Bellovode, dans le district de Korça, et la citadelle de Karas (Geparo) et celle de Haderaj dans le district de Vlora. Ce type de fortification, outre la ligne simple de ses murs et l'absence de tours, est marqué en général par la disposition de l'acropole sur une portion à part de terrain relativement peu étendue et par la présence quelquefois d'une troisième ou quatrième section (Karas, Tren).

En ce qui concerne leur technique de construction, les murailles de la citadelle de Mbalan ont plus d'affinités avec celles des citadelles de Haderaj et de Karas, dont les murs sont moins épais et s'inclinent vers l'intérieur. Ce dernier élément, imposé par les exigences techniques, est un trait qui caractérise les plus anciennes fortifications. Nous retrouvons une conception plus avancée dans l'espace limité se trouvant devant l'entrée de l'acropole, espace qui est comblé des deux côtés.

Dans la citadelle de Mbalan on relève déjà les germes des éléments qui seront plus tard utilisés dans les fortifications des cités illyriennes. De tels éléments sont la section à part de l'acropole et d'autres constructions se trouvant dans le périmètre entouré de murailles, l'emploi des détours à angles droits qui serviront d'entrée ou pour changer la direction du mur, le tracé en ligne droite et, enfin, la tendance à disposer les pierres en rangées pendant la construction des murs. C'est pourquoi sommes-nous induits à penser que cette citadelle et le type même de fortifications de la première période du fer à plusieurs sections se rattachent plutôt chronologiquement à la période

d'urbanisation. Cette affirmation est également confirmée par le fait qu'elles sont employées sous la même forme, sans y apporter des transformations, dans la période d'urbanisation. Ainsi, à Mbalan, nous avons repéré des bâtiments et de la céramique se rattachant à cette période, à Karas et Bellovade aussi nous avons trouvé la même céramique. Il se peut fort bien que pendant la période d'urbanisation la citadelle de Mbalan, tout comme celle de Peshtan, faisait partie du système de fortifications de l'antique cité de Berat. Afin de ne pas rendre plus confuse la situation quant aux efforts tendant à localiser ces centres parmi les citadelles s'égrenant autour d'Antipatrea, il importe de réaffirmer une fois de plus que l'identification de cette cité à Berat repose seulement sur sa description physique et ne résiste point à l'analyse historique.

Les événements de l'an 216, lorsque'il y est question pour la première fois d'Antipatrea, ont été clairement localisés dans la zone frontalière séparant l'Illyrie de la Macédoine. Skerdilaidès s'empare de Piseon en Pélagonie et prend dans le même temps à Philippe V les cités d'Antipatrea, de Crysanthyon et de Gerunt, situées quelque part au S.-O. de la zone des lacs. Cette localisation est confirmée de toute évidence par le fait que des positions gagnées, Skerdilaidès «avait lancé des attaques même contre une grande partie de la Macédoine délimitant ces cités» (Polybe V, 108, 2, 3), ce que l'on ne peut affirmer pour les agglomérations se trouvant dans la vallée du cours moyen de l'Osum, parce que, comme on le sait, la frontière traditionnelle séparant l'Illyrie de la Macédoine passait quelque part dans les chaînes de montagnes du Gramos et de la Morave.

Au cours de la campagne entreprise par Philippe V, en l'an 216, au seuil de l'hiver, toujours dans cette même zone, celui-ci ne réussit pas à prendre Antipatrea mais il s'empare cependant une autre fois de Gerunt, qui devait se trouver à ses environs (Polybe V 108, 8). Que Philippe ne soit pas entré dans la vallée de l'Osum cela est confirmé par le fait, qu'à sa prochaine campagne de printemps, il a été contraint d'attaquer Apollonie du côté de la mer. (Polybe V 109, 6). Dans une pareille entreprise, dont le but était celui d'envahir l'Illyrie protégée par les seules forces illyriennes de Skerdilaidès, Philippe V ne pouvait pas ne pas se servir d'une position aussi avancée telle que la vallée de l'Osum, si vraiment elle se trouvait dans ses mains. De même les événements de l'an 200, la campagne de L. Apustius contre les territoires de Philippe V, montrent on ne peut mieux qu'Antipatrea et Gerunt étaient situées aux frontières de la Macédoine (Liv. XXXI 27, 2). Aussi il importe de renoncer à la tradition de localiser Antipatrea à Berat et la rechercher quelque part sur le cours supérieur de l'Osum, dans les chaînes de montagnes délimitant à l'O, la plaine de Koçë et le plateau de Kolonjë. Pour l'identification des trois citadelles antiques en question et de Berat même, il serait plus judicieux de prendre en considération les deux centres que P. Sempronius mentionne dans ses conditions de paix dictées aux Macédoniens à Phoinice (205 av. n.è.). Les Romains visaient à s'assurer par cette paix une ceinture de défense, constituée par les territoires des Parthins et des Dimales, dans l'arrière-pays d'Apollonie et de Dyrrhion. Les Macédoniens avaient cependant en main l'Attintanie, d'où, à travers la vallée de l'Osum, ils pouvaient facilement rejoindre la côte illyrienne. Cette vallée, tout comme celle de la Vjosa, représentait pour les Macédoniens la voie la plus importante à emprunter en vue d'une éventuelle agression contre l'Illyrie, et c'est pourquoi elle ne pouvait pas ne pas avoir attiré l'attention des Romains. Ce qui nous porte à croire que Bargyl et Eugène, tout comme les Parthins et Dimales, contemplées dans les conditions de paix, occupaient une importante position stratégique le long du fleuve Osum et contrôlaient en même temps son débouché dans la plaine côtière. D'où nos citadelles peuvent être identifiées aux centres antiques de cette zone.

La citadelle de Rrethi i Kalasë. — Au S.-O. du village de Prishtë, district de Skrapar, se dresse un roc de formation gréseuse que les habitants du pays appellent Rrethi i Kalasë ou Gradishtë. L'extension de cette agglomération illyrienne est délimitée par le tracé de ses murs d'enceinte et la céramique se trouvant à la surface de son périmètre.

En ce qui concerne la datation du mur d'enceinte de la citadelle de Prishtë, il

importe de nous fonder essentiellement sur ses affinités d'ordre technique et planimétrique avec maints autres centres antiques des vallées du Shkumbin, du Devoll et de l'Osum. En l'absence de données stratigraphiques, il ne nous reste qu'une seule voie à suivre, celle de la confrontation typologique qui nous permet de situer la construction du mur d'enceinte de Prishtë au début du IVe siècle avant notre ère. Cette datation nous paraît exacte d'autant plus qu'elle est confirmée par des données historiques, le péril macédonien étant imminent à l'époque.

En ce qui concerne sa technique de construction, le mur d'enceinte de la citadelle illyrienne de Peshan appartient à un type analogue à celui de la citadelle de Prishtë. Son parement est doté d'un appareil dans le style des murs isodromiques quadrangulaires à faces planes. Quant à leur construction interne, ces murs sont entièrement comblés de pierres. Pour la citadelle de Peshan de même, il nous faut admettre une date de construction analogue à celle de la citadelle de Prishtë, soit le début du IVe siècle av. n.è. Les matériaux affleurant à la surface du sol témoignent que cette citadelle illyrienne a connu l'apogée de son développement aux IIe-Ier siècles avant notre ère.

La citadelle de Peshan Mal. — Dans les champs de ce village, précisément sur les lieux appelés Lajthi et Ara e Madhe, ont été trouvés les traces d'une agglomération paysanne qui semble avoir été habitée depuis la période d'urbanisation de l'Illyrie jusqu'à la basse antiquité. C'est à cette dernière période que se rattache la tombe monumentale mise au jour à l'endroit dénommé Lisi në Breg (Tab. IV).

La citadelle de Skrapar est mentionnée pour la première fois en 1336 dans les sources documentaires, lorsque les insurgés arbëresh s'emparent de cette citadelle et de celle de Tomarica, avant de pousser leur attaque en direction de Berat. Il va de soi qu'elle occupait une position-clé sur la route reliant les régions montagneuses à Berat, à travers la vallée de l'Osum. L'an 1336 nous sert dans le même temps comme un terminus ante quem pour la datation de la première phase de construction de la citadelle de Skrapar. Il est hors de doute que la deuxième phase de construction se rattache à la période de l'occupation turque, car cette citadelle a été employée au moins jusqu'au XVIIe siècle, comme l'affirme le voyageur turque Evliya Çelebi.

Le pont de Sharave. — Il franchit le fleuve Osum à proximité du village de Sharave (fig. 12). Des ceintures de bois disposées transversalement dans sa maçonnerie indiquent que nous avons affaire à un pont moyenâgeux. Sa voûte construite postérieurement est remplie de pierres de lit de fleuve, disposée dans un cadre préalablement préparé (fig. 13). Sur la rive droite de l'Osum sont entièrement conservées la base et la voûte de la première phase de construction du pont (fig. 14).

Apollon BAÇE – Gjerak KARAIŠKAI

KËSHTJELLA E PETRELËS

Petrela ndodhet mbi një kodër shkëmbore në juglindje të fushës së Tiranës, atje ku lumi i Erzenit pasi del nga depresioni i Krrabës, kthen në drejtim të lindjes. Kodra që është vazhdim i malësisë së Krrabës, ndahet prej fushës së Tiranës vetëm nga një valzim i lehtë i terrenit, duke dominuar një pikë nevralgjike vend-kalimesh (fig. 1, 3.)¹⁾. Këtu që në kohët e lashta ishte krijuar një nyje rrugore, ku kry-

qëzoheshin rrugë me rëndësi ekonomike dhe ushtarake. Rruga e parë vinte prej veriut, duke kaluar në Shkodër, Krujë dhe në fushën e Tiranës, ndërsa tjetra, që niste në Durrës, përgjatë rrjedhjes së poshtme dhe të mesme të Erzenit. Më tej ato vijonin në brendësi të malësisë së Krrabës, për t'u takuar në Elbasan me rrugën përgjatë luginës së Shkumbinit²⁾.

Vargmali i mësipërm mbi nyjen rrugore lartësohet

Fig. 1

1) Fotografitë janë të A. Baçes dhe R. Veselit; Rilevimet topografike nga F. Baçe, A. Kopeli dhe R. Dokuz; skicat nga L. Suli, E. Sopi, Dh. Shala, A. Baçe; vizatimet nga S. Dashi.

2) Për rrugën e veriut shih J. Adam, Historia e rrugëve të Shqipërisë «Buletin për shkencat shoqërore», Tiranë, 1953, III, 29. Një përshkrim të sajën e gjejmë në librin *Viaggio di un Ambasciatore veneziano da Venezia a Constantinopoli nel 1591*, Venezia, 1886, ditari i 17 Majit. Prenta e rrugës nga Durrësi kuptohet nga vargu i fortifikimeve: Durrës, Ndroq, Lalë, Petrelë, që e nisin jetën në antikitetin e vonë dhe vazhdojnë përgjatë tërë mesjetës, si dhe anonimi i 1570 (Starine XII 193-200). Së fundi rruga në brendi të malësisë së Krrabës kuptohet nga pasazhet e A. Komnenës (Alex. XIII, 2, 4), nga udhëtimi i ambasadorit Venecian (*Viaggio...*) dhe relacioni anonim i 1570 (Starine XII, 193-200).

Fig. 2

me dy shkëmbinj masivë, të ndarë prej një qafe (fig. 1), prej të cilëve, masivi lindor, «Mali i Vilës», që ka pjerrësi më të butë dhe sipërfaqe më të madhe, mbart mbi vete rrënojat e një qyteti antik dhe të një fortifikimi antik të vonë. Masivi perëndimor, në drejtim të veriut, bie me pjerrësi 40 – 50°, ndërsa nga jugu, lindja dhe perëndimi rrëzohet me shkëmbinj të thepisur mbi qafën që e lidh me «Malin e Vilës» (fig. 3). Në majë masivi kurorëzohet prej një platforme të vogël, prej ku shihet Kruja dhe sistemi i fortifikimeve mbrojtëse përreth Durrësit. Nga ana tjetër terreni përreth paraqitet mjaft i përshtatshëm për bujqësi dhe blegtori (fig. 3), kështu që Petrela me pozitë kyçe për kontrollin e një pjese të lëvizjeve ndërmjet Shqipërisë Veriore me atë qendrore dhe lindore dhe rrethana të kënaqshme ekonomike, i ka pasur të tëra kushtet për tu kthyer në kështjellë dhe qytet. Si pasojë në antikitet lind dhe zhvillohet qyteti në Malin e Vilës, ndërsa në mesjetë, me ndryshimin e rrethanave, kjo qendër reduktohet në madhësi dhe shpërngulet në Petrelë.

3) Për qytetin antik në Persqop, praninë e të cilit për herë të parë na e bën të ditur Hani (Albanesische Studien, Jena, 1854, 120). Shih. F. Miaraj Muret antike të Persqopit, «Monumentet» 1, 53-54. Praninë e fortifikimit antik të vonë na e bën të ditur N. Ceko, të cilit i shprehim falenderimin tonë.

Për hir të pozitës dhe rolit të saj në histori, Petrela tërhoqi vëmendjen e udhëtarëve dhe studjonjëseve që në fillim të shek. XIX. Shënimin e parë për të e hasim tek Ami Bueja, të cilit i përket merita e identifikimit me Petrula-n e Ana Komnenës dhe Petrelae-n e Barletit. Pak vjet më vonë Petrela vizitohet prej albanologut austriak J. G. Hanit, i cili na jep një përshkrim mjaft të goditur të pozitës së saj dhe e emërton atë Kështjellë roje mesjetare. Në fillim të shekullit tonë T. Ipeni, pa sjellë ndonjë të re për Petrelën, boton 2 fotografi të Kështjellës, ndërsa gjatë Luftës së Parë Botërore ajo vizitohet dhe prej Prashnikerit e Shoberit, të cilët, me që gjejnë në të qeramikë të periudhës romake dhe duke u nisur nga forma planimetrike, e datojnë kështjellën në shek. III-IV të e.sonë. Më vonë M. Shufllai, i mbështetur tek autorët e mësipërm dhe në burimet shkrimore e identifikon Petrelën

Fig. 3

me fortesën, ku në shek. V ndodhi bashkëbisedimi i Adamantit me Teodorikun⁴⁾.

Por prej autorëve të mësipërm nuk trashëgojmë asnjë përshkrim, qoftë dhe të përciptë të fortifikimit. Studimi i parë në këtë drejtim i përket D. Komatës,⁵⁾ i cili kryen në Petrelë dhe gërmime arkeologjike. Pa dyshim këtu kemi të bëjmë me një punë mjaft më të kualifikuar, që paraqet sprovën e parë serioze për studimin e kështjellës.

Në vitin 1968 Instituti i Monumenteve të Kulturës ndërmori në Petrelë një sërë punimesh konservuese për evitimin e degradimit të mëtejshëm të monumentit⁶⁾. Në kështjellë, ato u përqëndruan në konservimin e kullave (tab. II Nr. 1, 3, 6) mureve (L-K), rampës së shkallëve (fig. 10) dhe në restaurimin e hyrjes (fig. 13). Në rrethimin e jashtëm u restauruan frëngjitë e ambientit të hyrjes (fig. 14), një pjesë e murit rrethues, si dhe dalja në mesin e këtij muri. Njëkohësisht u pastruan dhe një sërë ambientesh të mbuluar nga hedhurinat (tab. II. Stera e kullës 1, kati i I i kullës 3, nymfeu). Në sajë të këtyre punimeve, studimi i monumentit për restaurimet e ardhshme,

mund të kryhej me një bazë dhe përfytyrim më të plotë. Gjatë këtij studimi u bë e qartë se Petrela, e cila ka luajtur një rol të rëndësishëm në histori, ruan dhe një sërë elementesh unikë, me mjaft vlerë për historinë e arkitekturës, kështu që duhet të nënshtrohet një analize më të hollësishme dhe më të bazuar arkitektoniko-konstruktive nga ajo e D. Komatës. Nga ana tjetër nuk jemi të një mendje me autorin për sa i përket ndarjes së fazave, vendosjes në kohë dhe lidhjes së tyre me rrethanat historike. Për këtë arsye ju kthjem dhe një herë analizës arkitektoniko-historike duke synuar të thellojmë më tej studimin e ndërmarrë prej D. Komatës.

* * *

Sistemi i fortifikimit të Petrelës përbëhet prej kështjellës dhe një muri rrethues, i cili nis në skajin lindor të masivit dhe vijon në drejtim të perëndimit (tab. I, fig. 2). Në fillim të tij gjëndet hyrja e fortifikuar, prej ku nis një rruginë e ngushtë, që të shpie

4) A. Boue, *La Turquie d'Europe*, Paris, 1840, II 376; J. G. Hahn, vep. cit. 87, 120; T. Ippen, *Denkmäler verschiedener Altstufen in Albanien*, Wien, 1907, fot. 112, 113 (Ipën, i cili, nuk e vizitoi vetë Petrelën mbështetet tek materialet e Kviatovskit); C. Praschniker-A. Schöber, *Archaeologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, Wien, 1919, 31, 54, 55; M. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters*, Wien und Leipzig, 1924, 17.

5) Kalimi nga troja Petrela (A. Komnena) - Betrla (A. Idrizi) në trajtën e sotme Petrela (M. Barleti) do të ketë ndodhur ndërmjet shek. XII dhe XV.

6) D. Komata, *Petrela një parafortesë e Krujës në luftat e Skënderbeut*, Konferenca II e studimeve albanologjike, Tiranë, 1969, I, 285-290.

7) Punimet u drejtuan prej K. Zhekut; L. Papejanit dhe Q. Spahit.

Fig. 4

në kështjellën (tab. I, II, fig. 2) e cila kurorëzon pjesën e sipërme të shkëmbit. Ky i fundit nga jugu, lindja dhe perëndimi bie thikë, ndërsa nga veriu zbret me pjerrësi 30-35°. Në këtë anë, prej nga sulmi është më i lehtë, gjenden dy kulla të fuqishme (tab. I, Nr. 1, 3), të ndërlidhura me një mur mjaft të gjerë (E F), ndërsa më në brendi gjendet një mur i dytë me gjerësi më të vogël (AC). Hyrja e vetme e kështjellës (2), një koridor i shkurtër dhe i ngushtë, i përshkon të dy muret dhe të nxjerr në një syprinë të vogël që pjerret në drejtim të veriut, skajet e së cilës, që bien thikë nga një lartësi e madhe, përforcohen me mure të ngushtë. Në pjesën e saj më të lartë gjenden rrënojat e një kulle vrojtimi (6), ndërsa ngjitur me kullën lindore, gjurmët e dy ambienteve, gjasisht për banim (4, 5). Veç këtyre në syprinë ruhen dy stera uji, kurse një sterë e tretë gjëndet në brendi të kullës perëndimore.⁷⁾

Brenda murit të rrethimit, rreth 30 m. poshtë kështjellës, gjëndet i mbështetur në shkëmb, një «nymfe» i periudhës së vonë antike⁸⁾ (tab. I, fig. 5), prej të cilit ruhet baseni ujrambledhës me përmasa 5,75 x

x 1,5 m x 1,20 m., i ndërtuar me tullat me fature ngjyrë vishnje, të pjekura mirë. Tullat (31,5-32 x 29,6 x 3-4 cm) janë vendosur në rreshta me fuga horizontale më të trasha se vetë tullat (4-6 ndaj 3-4 cm), të lëmuara me kujdes. Llaçi i përdorur si për lidhjen e tullave, ashtu dhe shtrimin e dyshemesë së basenit është hidroizolues, me gëlqere dhe pluhur e grimca tulle. Muret e basenit, gjerësia e të cilëve ndërron sipas konfiguracionit të shkëmbit prej 0,70 – 1,30 m., në ballë vazhdojnë me mur guri, i cili lejon kalimin e ujrave nga pjesa e sipërme e shkëmbit.

Ndërtimet në kështjellën e Petrelës i përkasin disa periudhave të ndryshme, të cilat, duke u nisur nga teknika e ndërtimit si dhe mbivendosja e tyre, i kemi ndarë në 6 faza të veçanta (duke përfshirur këtu nymfeun), në ndryshim prej D. Komates i cili dallon 3 faza ndërtimi⁹⁾.

7) D. Komata, vep. cit. 287.

8) Nymfeu u zbulua gjatë gërmimeve prej L. Papajanit, të cilin e falenderojmë për vënien në dispozicionin tonë të materialit.

9) D. Komata, vep. cit., 290.

Fig. 5

Fazës së I i përket kulla cilindrike «1» (tab. II, III) me diametër 9,50 m. Muret e saja shihen vetëm në anën lindore (fig. 6) dhe në pjesën e sipërme, pasi në anët e tjera ajo rrethohet prej një muri të mëvonshëm. Kulla që ruhet deri në mesin e katit të II, sipas nesh, ka pasur tre kate, prej të cilëve kati i I shfrytëzohej për sterë, ndërsa katet e II dhe të III shërbenin për ambiente luftimi. Me qenë se kulla ngrihet mbi një terren të pjerrët shkëmbor, lartësia e saj deri në dyshtesën e ruajtur të katit të II është: nga jugu 6,50 m., ndërsa nga veriu 9,60 m. Lartësia e saj e plotë, sipas rikonstruksionit tonë (tab. III), duhet të ketë qenë rreth 18-20 m.

Muret e kullës, të ndërtuara me teknikën «opus testaceum», përbëhen prej dy paratesh anësore tek tullë (fig. 6), midis të cilëve është derdhur një përzierje prej gurësh të vegjël dhe llaçi të bollshëm, i cili rreth çdo 1,30 m. lartësi, nivelohet dhe përforcohet me breza prej dy rreshtash tullë. Por në pjesët më të ngarkuara frengjitë, qemeret, mbështetjet e kupolave, muret janë të tërë prej tullash (fig. 7, 8). Këto të fundit që kanë formë sektoriale (39 x 24 (19) x 7 cm), nuk janë të ndonjë cilësie të mirë, në brumin e tyre, në sipërfaqe të kuq, në brendi gri të errët, shihen gjurmët e fijeve të kashtës. Tullat që janë vendosur në rreshta të rregullt, me fuga 1,5 - 2 cm., lidhen me llaç të fortë ngjyrë hiri, me gëlqere dhe zhur lumi, (tab. VI, 1; fig. 6).

Kulla është ndërtuar me një teknikë homagje-ne dhe nuk kemi një kombinim, siç shkruan D. Kom-

ta, të teknikës me tulla në pjesën e poshtme dhe «murturës» së përzier në pjesën e sipërme, i cili me sa duket e merr për të njëkohëshëm meremetimin me gurë të anës së sipërme veriore të kullës, që i përket fazës së V, dhe meremetimin e vogël pjesor me teknikën «opus mixtum» në anën lindore, të cilin përmasat e tullave dhe cilësia e llaçit e datojnë në fazën e III.

Maeturina të një shtrese suvaje 0,5 - 1 cm. të trashë, me llaç me shumë gëlqere, në ambientin e katit të II (fig. 8), dëshmojnë se ai ka qenë i suvatuar. Gjurme suvatimi shihen dhe në anën e jashtme të kullës.

Stera me diametër 2,90 m. me mbulesë sferike, ruhet deri në 2/3 e lartësisë së kupolës (tab. III). Në anën e saj jugore gjendet një pusëtë me gryke katrore 0,50 x 0,50 m., e cila përshkon kupolën sterike, duke përfunduar tangent me taqen e brendshme të cilindrit. Gryka që auhet të ketë qenë mbuluar me kapak në nivelin e dyshtesës, shërbeante për marjen e ujit, si dhe për pastrimin e saj. Stera hidroizohet nga brenda me një shtresë 2-3 cm. llaçi me pihur tullë dhe mbi të me një shtresë të hollë llaçi gëlqereje. Furnizimi i saj me ujë kryhej nëpërmjet një sistemi tubash prej qeramike¹⁰⁾, të cilët kalonin prej taracës në sterë, duke përshkruar paretin e brendshëm të mureve. Për të krijuar dyshtesën e katit të dytë pjesa mbi kupolën e sterës nivelohet me një derdhje gurësh e llaçi.

Ambienti i katit të II ka diametër të brendshëm 4,15 m. dhe trashësi muresh 2,70 m. (tab. III). Në një lartësi 2,90 m. nga dyshtesja e tij, në paretin e brendshëm, shihen tulla të vendosura me një kënd 45°, ndaj horizontit (fig. 8), që dëshmojnë se ambienti, ashtu si dhe stera, mbulohej me kupolë, duke arritur lartësia në pjesën e mesit 4,97 m. Në muret e këtij ambienti gjenden 3 frëngji që ngushtohen lehtë nga 1,50-1,60 m. në 1,10-1,30 m., të orientuara në anët prej ku sulmi është më i lehtë: në juglindje, jugperëndim dhe veriperëndim (tab. II, III). Prej tyre jugperëndimorja, e cila ruhet më e plotë, mbulohet me qemer sektorial, duke arritur 1,95 m. lartësi nga niveli i dyshtesës (fig. 8). Në ballin e jashtëm të frëngjive shihen gjurmët e paturës, një tullë të trashë, e cila e ngushton ballin e frëngjisë, duke lënë një hapësirë vetëm 40 cm. të gjërë; patura është shembur më vonë për të lejuar kalimin në shtegun e kullës së fazës së V. Me sa kuptohet frëngjitë kanë pasur strukturë të njëjtë me ato të kullave të shek. VI. në

10) Tubat me formë trugu koni, e kanë diametrin e brendshëm 11, dhe 8 cm., gjatësinë 47 cm. dhe trashësinë e pareteve 1,5 cm. Pjekja e tyre nuk është e një cilësie të mirë, gjë që kuptohet nga ngjyra e brumit, kafe në anën e jashtme dhe gri e zezë në brendë.

Fig. 6

Fig. 7

murin rrethues të Durrësit. Njëpërmjet tyre sigurohej një hapësirë e mjaftueshme për vendosjen e armeve të rena si dhe manovrimin e luftetarëve, ndërsa paturat balllore i morante nga gozatjet.

Në anën e majte të trengjisë jugperëndimore, e cila në ndryshim prej ay të tjerave për të tituar gjatësi, nuk kalon në mënyrë radiale por sekante, gjendet një ambient i vogël sanitar (0,40 x 0,13 x 1,00 m), i mbuluar me qemer cilindrik (fig. 7). Gjatimi i kanalit të shkarkimit dhe në katin e sipërm, tregon se ky nuk ishte ambienti i vetëm sanitar në kullë. Anash trengjisë, në brendi të kullës, gjenden dhe ay kamare të thelluara në mur. Prej tyre e djathta, që ruhet me mirë, ka permasa 0,6 x 0,60 m, ane mblidhet me hark sektorial (fig. 8).

Duke qëne se mungojnë rampat e shkallëve të jashtme dhe në dyshemene e katit të II nuk ka shkallë të brëndshme, vetkuptohet se ngjitja dhe zbritja në kullë kryhej njëpërmjet shkallëve të lëvizëshme, ndërsa komunikimi ndërmjet kateve, kryhej njëpërmjet shkallësh të lehta, që kalonin njëpërmjet kupolave, në puseta të ngjasme me ato të sterës.

Prania e një ambienti të dytë sanitar, volumi i madh i sterës së ujit dhe sipërfaqja e vogël e banimit, na shtyn të supozojmë se veç këtij kati duhet të ketë pasur dhe një kat tjetër, të ngjashëm me të, mbi të cilin gjendej terraca e rrethuar me parapet, ku mblidhej uji për sterën.

Siç shihet në këtë fazë kemi të bëjmë me një kullë, të cilën muret e fuqishme e të lartë si dhe rezerva e madhe e ujit (rreth 30.000 l.), e bënte të aftë që të rezistonte rrethimeve të gjatë. Por sipërfaqja e vogël e ambienteve presupozon një truporje të vogël, e cila nuk ishte në gjendje të kryente veprime aktive ushtarake, por shërbente kryesisht për vajtje.

Faza e II. Përbëhet prej murit «K L A B C D G» me lartësi të ruajtur 5 m., gjatësi 37 m. dhe gjerësi 1,05-1,30 m. (tab. II, fig. 6, 9). Muri rrethon shkëmbin nga ana veriore dhe pjesërisht nga perëndimi e lindja, duke ja lënë mbrojtjen e anëve të tjera shkëmbinjve të thikët. Në këtë mënyrë krijohet një syprinë e fortifikuar që ka formën e një trekëndeshi me sipërfaqe 500 m², këndi veriperëndimor i së cilës veçohet nga një mur tërthor, duke krijuar një kullë të brëndshme me planimetri trekëndëshe (tab. II, Nr. 8), që ruhet deri në 3 m. lartësi.

Muret e kësaj faze janë ndërtuar me gurë kavoje të vendosur në mënyrë krejt të çrregullt, të lidhur me llaç të fortë me ngjyrë të bardhë, të përbërë nga gëlqere e zhur (tab. VI, 2). Në sipërfaqen e murit duken gjurmët e trarëve tërthorë të brezave, me seksion të rrumbullakët ose katërkëndësh. Trarët kanë qenë vendosur 1-1,3 m. lart njëri tjetrit, në një distancë

horizontale 1,5 m. Në faqen e jashtme të murit vërehet dhe vrima e një kanali për shkarkimin e ujrave të brendshme. Brenda rrethimit të kësaj faze ruhet një sterë me planimetri trekëndëshe (tab. II Nr. 8), e cila hidroizolohet me llaç të përzier me pak pluhur tulle, si dhe gjurmët e një ambienti banimi 8,20 x 4,84 m, (Tab. II Nr. 4).

Faza e III e ndërtimit përfaqësohet prej kullës lindore, pjesës së brendshme të murit ballor dhe ndashta hyrjes, (tab. II).

Muratura e kësaj faze përbëhet prej gurësh të papunuar gëlqerorë, të vendosur me një farë renditje të dobët horizontale (tab. VI, 3). Gurët lidhen me llaç mjaft të fortë, në ngjyrë të bardhë, me gëlqere dhe rërë të ashpër lumi. Midis tyre gjenden tulla dhe tjegulla të vendosura horizontalisht, në vija të vazhduara, ose në shtresa mbi njëra tjetrën. Siç kuptohet nga përmasat e tullave dhe gjurmët e llaçit shamat, një pjesë e tyre është marrë nga nymfeu ose ndërtimet e njëkohshme me të.

Kulla «3» (tab. II; IV, fig. 11) ka diametër të jashtëm 6,90 m, trashësi muresh 2,10 m dhe lartësi të ruajtur 12,80 m. Kati i I i saj, krejtësisht i mbyllur, që ndahet nga kati i sipërm me dysheme të mbështetur mbi trarë, do të ketë shërbyer si depo. Kati i II, 3,70 m. i lartë, mbulohet me një kësulë të çrregullt sferike prej tullash. Në këtë kat gjenden dy frëngji mjaft të ngjashme me ato të kullës perëndimore, 1,75 m. të larta (tab. IV; fig. 12). Frëngjitë mbulohen me qemer sektorial, ndërsa në ballë mbyllet me një mur të hollë. Në pjesën e tyre të sipërme gjëndet një çarje gjatësore për hedhjen e shigjetave, ndërsa në pjesën e poshtme një vrimë e rrumbullakët me diametër 17 cm. Në anën e brendshme të kështjellës, kulla vazhdon me faqe të rrafshët, në të cilën gjëndet një hapësirë e mbuluar me hark sektorial (fig. 11), me thembra të pjerta. Harku, 31 cm. i gjërë, është ndërtuar me tulla me përmasa 33 x 54 x 3,5 cm. Nën të gjëndet një mur i përbërë nga dy parete, prej të cilëve paret i brendshëm paraqet vazhdimin e murit të fazës së II, ndërsa i jashtëm, që i vishet atij, është i njëkohshëm me kullën (tab. II).

Në pjesën e sipërme kulla dhëmbëzohej prej një sërë kanalesh, që gjenden midis diafragmave, të cilat dalin në formë tufe rezesh nga qendra (tab. IV). Duke u nisur nga gjurmët e trarëve në faqet e diafragmave, mendojmë se në kanalet vendoseshin trarë për mbajtjen e një ballkoni rrethor me konstruksion druri.

Nga një fragment muri kurtine të rrëzuar para kullës lindore (fig. 11), punuar me të njëjtën teknikë me kullën, kuptojmë se gjerësia e kurtinës ka qenë 0,80 m. dhe se ajo dhëmbëzohej në bedenë.

Për të hyrë në brendësi të rrethimit kalohet në një rampë shkallë, e cila të çon tek hyrja e jashtë-

Fig. 8

me me hapësirë 1,4 x 2,20 m. (fig. 10), dera e së cilës sigurohej nga brenda me anën e dy katarave. Ambienti i hyrjes (tab. V) ka formën e gërmës «L». Pjesa e tij e parë, që mbulohet nga një qemer i cekët, ndriçohet dobët prej një kanali të vogël me seksion kënddrejtë, i cili del në fasadë me rrugë të përthyer për evitimin e depërtimit të shigjetave. Prej këtej 4 këmbë shkallë të shpien në një sheshpushim të mbuluar me qemer kryq sektorial, anash të cilit gjëndet dy thellime për pushimin e rojeve. 5 këmbë shkallë të çajnë më lart, në një platformë të vogël, në dalje të së cilës gjëndet një portë tjetër e mbuluar me arkitra, e siguruar nga brënda kështjellës po me katarah. Qemeret e hyrjes janë punuar me gur të butë çmërsi ndërsa anët me muraturë të çrregullt guri. Disa tulla të përdorura në qemeret, harqet dhe qemeret sektoriale, si dhe punimi i murit të jashtëm të këtij kompleksi me një teknikë të njëjtë me murin e kullës «3», na shtyn të mendojmë se dhe kompleksi i hyrjes i përket fazës në shqyrtim.

Me përfshirjen e kullës «1» në sistemin mbrojtës të kësaj faze (si rezultat i ndërtimit të murit EF), u ndërtua dhe një mur i vogël (fig. 6), i cili mbyllte shtegun ndërmjet kullës dhe murit «AD», duke ju mbështetur qartas këtij të fundit, gjë që provon se ai i përket fazës në shqyrtim dhe jo fazës së II.

Fazës së IV, i përket muri i rrethimit të jashtëm, që fillon në skajin perëndimor të qafës (tab. I, fig. 2). Muri është ndërtuar me gurë të vegjël, të lidhur me llaç mjaft të fortë, në ngjyrë të bardhë, me gëlqere dhe zhur lumi. Midis gurëve gjëndet një shumicë tjegullash, në vendosjen e të cilave vërehet një shpërndarje uniforme në sipërfaqen e murit, si dhe një ten-

Fig. 9

dencë, ndonjë mjaft e dobët, ndaj kluasonazhit të shpërbërë. Veç kësaj në paturat e portës shihen breza me 2-3 tulla, të cilët nuk vazhdojnë në gjithë gjatësinë e murit dhe nganjëherë lidhen në trajtë kluasonazhi me tulla vertikale (tab. VI, 4, fig. 13).

Muri fillon me ambientin e mbrojtjes së hyrjes (tab. V, fig. 13), në të djathtë të cilit terreni bie me pjerrësi të madhe, ndërsa në të majtë lartësohet me shkëmbinj të thepisur. Në ballë të ambientit gjendet hapsira e portës 2 x 2,90 m (fig. 13), e mbuluar me një hark segmentar me tulla (28 x 24 x 4,5 cm). Mbi të gjendet një hark me tulla në formë patkoi, i cili rrethohet prej një bordure tullash. Qëllimi kryesor i këtij harku ka qenë dekorativ e jo konstruktiv (hark shkakimi), pasi muratura mbi të ka vëllim të pakët. Ndërsa nga ana e majtë muri i hyrjes mbështetet tek shkëmbi, nga ana e djathtë ai kthehet me kënd të drejtë, duke shënuar njëkohësisht dhe fillimin e murit të ja-

shtëm. Në këtë anë, me gjithë pjerësinë e madhe të terrenit, që e bën sulmin praktikisht të pamundshëm, gjenden tre frengji (fig. 14), lartësia e madhe nga toka e të cilave presupozon paisjen me platforma dërrase. Muri 1,30 m. i gjerë i ambientit, ndahet në një bazë (0,60 m) për mbështetjen e dyshemesë prej trarësh, shënjat e së cilës ruhen dhe sot (fig. 14), si dhe në parapetin (0,70 m.), që, siç kuptohet nga gjurmët e murit në shkëmbin në të majtë të hyrjes, vazhdonte rreth 1,50 m. mbi nivelin e dyshemesë. Me sa duket në këtë mënyrë krijohet një kat i II për mbrojtjen e hyrjes.

Muri që vijon prej lindjes në drejtim të perëndimit (tab. I fig. 2) ruhet në një lartësi 4 m. dhe gjatësi 80 m., për derisa pjerrësia e kodrës bëhet mjaft e theksuar dhe nuk ka më nevojë për pengesa artificiale¹¹⁾. Një zgjidhje e tillë është më se e besueshme, në se marim parasysh që dhe shkëmbi në perëndim të hyrjes, ku ngjitja nuk është e pamundshme, nuk rrethohet me mure. Një dyshim për këtë zgjidhje na lind nga fotografia e lpenit, ku na duket se muri vazhdonte më tej, duke lidhur të dy rrënitë shkëmbore, si dhe nga prania e një daljeje të vogël (0,66 x 1,96 m.), pak metra para fundit. Rrethimi i mësipërm përfshin një sipërfaqe prej 0,5 ha., të mbrojtur në veri prej murit, ndërsa në lindje, jugë dhe perëndim prej rënieve shkëmbore.

Faza e V vesh kullën lindore, murin ballor të kështjellës dhe risistemon kullën perëndimore (tab. II).

Muret e kësaj faze janë ndërtuar me gurë të vegjël të papunuar, midis të cilëve gjenden të vendosura pa kurrfarë kriteri një shumicë tjegullash, me profil të njëjtë me ato të sotmet Gurët lidhen me llaç të dobët gëlqereje me zhur lumi, i cili në anën e jashtme gjendej me shumicë, thuajse duke e mbuluar tërë sipërfaqen e muraturës (tab. VI, 5). Në anën e jashtme të murit, veçanërisht në veshjen e kullës perëndimore, shihen gjurmët e trarëve të tërthortë të brezave, që shërbenin njëkohësisht për përforcimin e strukturës së murit dhe mbajtjen e skelave. Trarët me diametër rreth 10 cm. kanë qenë vendosur në rreshta horizontale, në çdo 1-1,2 m lartësi, afërsisht 1-1,5 larg njeri tjetrit.

Në kullën lindore, veshja që i përket kësaj faze arrin deri në 8 m. lartësi dhe ka një pjerësi 10°, të njëjtë me atë të murit ballor (tab. IV).

Kulla perëndimore në këtë fazë qarkohet prej një muri të jashtëm, me gjerësi 0,65 m., i cili në lindje bashkohet me murin ballor, ndërsa në jugë me murin e fazës së dytë (tab. III, fig. 4). Duke vijuar me një reze më të madhe se ajo e kullës, muri krijon një boshllëk unazor, i cili përforcohet dhe ndahet prej

11) D. Komoto, *vep. cit.*, 286.

7 diafragmash të tërthorta në seksione të zbrazët, të mbushur me dhe deri në lartësinë e dyshemesë së katit të II (tab. III). Në këtë lartësi gjëndet shtegu i kalimit, ndërsa vetë muri vijonte më lart duke krijuar parapetin. Në anën e jashtme të kullës, nga lindja, shihen dhe tre rozeta dekorative.

Faza e VI, përfaqësohet prej mureve gjokmbrojtës, në jugë dhe lindje të kështjellës (tab. II). Muret e kësaj faze, që i mbështeten ndërtimeve të fazës së V, kanë gjërësi 0,60 m. dhe lartësi të ruajtur deri në 1 m. Muratura mjaft e çrregullt përbëhet prej gurësh të vegjël të papunuar, të lidhur me një llaç të dobët gëlqeror ngjyrë hiri (tab. VI, 6). Në anën jugore prej kësaj faze ruhen frëngji pushke (tab. II).

* * *

Muratura me tulla, trashësia dhe faktura e të cilave është karakteristike për periudhën e vonë antike, llaçi me pluhur dhe kokrixa tullash, si dhe fugat horizontale më të trasha se tulla¹²⁾, e datojnë nymfeun si një ndërtim të shekujve IV-VI.

Teknika e ndërtimit «opus testaceum» e kullës «I» është karakteristike për periudhën romake dhe të vonë antike. Veç kullës së Petrelës në vendin tonë gjënden dhe dy shembuj të tjerë që, ndonëse jo plotësisht përkojnë me tonikën e saj të ndërtimit. Së pari, muret e shek. të VI të kalasë së Durrësit janë ndërtuar me tulla, por ato e përshkojnë tërë gjërësinë e murit. Me këtë fortifikim kullën e Petrelës e lidh dhe tipi i njëjtë i frëngjive. Rastin e dytë e gjejmë në kalanë e Paleokastrës të datuar në shek. e IV¹³⁾, ndonëse muret e saja janë ndërtuar me teknikën «opus mixtum». Në Paleokastër nga brezi sipërfaqësor prej pesë rreshtash tulle, trashësinë e murit e përshkojnë vetëm dy rreshta, një shmangie kjo nga teknika tradicionale «opus mixtum», e njëjta me shmangien nga muratura e plotë me tulla në kullën e Petrelës, ku trashësinë e murit e përshkojnë po dy rreshta tulle. Jashtë territorit tonë, tipi i kullës së izoluar, me formë rrethore, haset gjatë shek. të IV-VI,

Fig. 10

dhe në mjaft vende të tjera të perandorisë romake, si në Pflersgraben, Tomget, Tiaret, Lalla Xhelallia¹⁴⁾ etj. Konceptimi i qartë arkitektonik përjashton gjithashtu mundësinë e ndërtimit të saj në mesjetën e hershme, ndërsa pas shek. të XI muratura me tulla pëson ndryshime, siç janë pjerrtësimi i fugës ose vendosja e një rreshti tulle të mbuluar me llaç, ndërmjet dy rreshtash të dukshëm¹⁵⁾. Për më tepër në këtë kohë (shek. XI) Petrela figuron si kështjellë e jo ku-

12) A. Schneider - W. Karnapp, *Byzanz*, Berlin, 1936, 13.

13) A. Boçe, *Kalaja e Paleokastrës*, «Buletin ekeologjik», Tiranë, 1971.

14) Kulla në Pflersgraben ka diametër 11,50 m. *Archäologische Jahrbuch 1905*, Anzeiger, 99). Cognat (*Arme Romain d'Afrique*, II ed, 646, 660, 675) jep një sërë kullash të tilla, prej të cilave kanë më tepër ngjashmëri kullat në Tomget (diametër 7 m), Tiaret dhe Lalla Xhelallia (me diametër 5 m). D. Komata (*Vep. cit.*, 287) «krahason kullën e Petrelës me «Kullat bizantine» në Selanik duke cituar për këtë qëllim Sh. Dillin, *Kulla e vetme që jepet nga Dili (në botimin Salonique*, Paris, 1920, 27). Është kulla e bardhë, të cilën ai vetë, si dhe autorët e tjerë, e datojnë të kohës turke (shih. F. Babinger, *Rumelische Streifen*, Berlin 1938, 25).

15) A. Schneider, W. Karnapp, *op. cit.*

Fig. 11

Fig. 12

llë. Nga të dhënat e mësipërme arrimë në përfundimin se kulla «1» e fazës së I është ndërtuar në shekujt e IV-VI, me gjasi më të madhe në shek e VI, datim që mbështetet dhe nga qeramika e këtij shekulli e gjetur prej nesh në brendësi të territorit të rrethuar.

Kurtina e fazës së II (tab. II), e cila kufizon vetëm anën veriore të platformës, është ndërtuar me një muraturë të çrregullt dhe për më tepër nuk përfshin në brendinë e rrethimit kullën «1», problem ky jo shumë i vështirë për tu zgjidhur, gjë që dëshmon për një ndërtim të nxituar. Kjo dukuri, vazhdimi i jetës në Petrelë gjatë mesjetës së hershme¹⁶⁾, përforcimi i murit me breza druri, që nuk haset në asnjë ndërtim të përdhës së vonë antike, si dhe përfshirja e këtij ndërtimi, midis fazës antike të vonë dhe asaj në fillim të mesjetës së mesme na shtyn që murin e mësipërm ta shohim si një ndërtim strehues vetëmbrojtës, të banorëve të Petrelës, të ndërtuar në mesjetën e hershme.

D. Komata, duke u nisur nga «Forma e kullës «3» dhe materiali i përdorur «gur me copa tullash e tjegullash» e daton këtë kullë në përdhën turke¹⁷⁾. Por mbështetja e qartë e murit të kullës 3 në kurtinën e fazës së II (pika C tab. II; fig. 9) dëshmon se kulla, dhe si pasojë e tërë faza e III, është më e vonë se muri i fazës së II. Siç e pamë më sipër në përdhën e vonë antike, në Petrelë, kishte vetëm një kullë vrojtimi, ndërsa gjatë mesjetës së hershme një fortifikim të aftë vetëm për mbrojtjen pasive të banorëve të saj. Për pasojë rolin e rëndësishëm që ajo luti në luftën normano-bizantine¹⁸⁾, si dhe përmendjen në vitin 1153 si kështjellë¹⁹⁾, ne i shohim të lidhura pikërisht me fazën e III, të ndërtuar në fillim të ripushtimit bizantin, e cila mendojmë se i jep Petrelës për herë të parë karakterin e një kështjelle. Ky datim, në shek. XI-XII mbështetet prej teknikës së ndërtimit të mureve me copa tjegullash e tullash, të vendosura në shtresa horizontale, karakteristike për këto shekuj²⁰⁾.

Fakti që Skënderbeu nis për pushtimin e Petrelës thuhet të jetë ushtrinë e tij²¹⁾, emërtimi i saj prej Barletit «oppidum inexpugnabile» (qytet i papushtueshëm)²²⁾, si dhe qëndrimi në të i motrës së Skënderbeut, Mamicës, me familjen dhe kohortën e saj²³⁾, tregojnë se Petrela në këtë kohë kishte marrë tiparet e një qyteti të vogël (oppidum), rrjedhimisht ishte paisur me murin e jashtëm rrethues. Njoftimin e tërthorët për kohën e ndërtimit të saj na e jep po Barleti, i cili shkruan se Petrela së bashku me Krujë u ndërtuan prej të parëve të Topiajve²⁴⁾, tokat e të cilëve shtriheshin në këto anë. Duke e ditur se Topiajt kryen punime rindërtimi në Krujë²⁵⁾ dhe duke marrë parasysh pozitën strategjike të Petrelës, lajmi i Barletit bëhet mjaft i besueshëm. Për më tepër teknika e punimit të paturave të portës së rrethimit të jashtëm me

breza 2-3 rreshtash, që nuk kalojnë në tërë gjatësinë e murit (tab. VI, 3, fig. 13), përkon plotësisht me atë të portës së parë të Krujës. Teknikën e ndërtimit të mureve me ndërfaqe të egullash, të cilat janë shpërndarë uniformisht në sipërfaqe dhe kanë një tendencë të dobët ndaj kluasonazhit, e gjejmë dhe në muret e shek. XIV të kalasë së Beratit²⁰, si dhe në kishat e shek. XIII-XIV në po këtë kala²¹. Nga ana tjetër harkun në formë patkoi e hasim në sterën, kishat dhe hyrjen e kështjellës, të datuara në shek. e XIV²². Kjo kohë përkon mjaft mirë me zgjerimin dhe lindjen e Varosheve në qendrat e tjera qytetare.

Veshja e kullës «3» me teknikën e fazës së V e daton qartë këtë fazë si të mëvonshme se e III, ndërsa çrregullsija e vendosjes së tregullave dhe teknika më e dobët se e murit të rrethimit të jashtëm, na shtyn që atë ta shohim si më të vonë se faza e IV. Teknika e mësipërme dhe rozetat në kullën perëndimore paraqiten mjaft të ngjashme me ato të fortifikimeve të shek. XV-XVI²³. Nga ana tjetër shënimi i autorit anonim, se Petrela është një kështjellë e fortë (asaj fortissima), në krahasim me Ndroqin e dobët²⁴, na shtyn që këtë fazë ta shohim si një ndërtim të turqve në shekujt XV-XVI. Ky datim, në një farë mase, miratohet nga fakti se turqit gjatë kësaj kohe ndërtuan dhe meremetuan një sërë fortifikimesh të tjera²⁵. Përmendja e kullës në shënimet e ambasadorit venecian në vitin 1590 si një bastion në formë gjysëm hëne²⁶, tregon se ky ndërtim do jetë kryer para këtij viti.

Fazën e fundit, të ngritur me një teknikë të dobët

Fig. 13

16) D. Komata, Disa tipare të qeramikes mesjetare në Shqipëri «Ilirët dhe gjenezo e shqiptarëve», Tiranë, 1969, 221-243.

17) D. Komata, Petrela..., 287.

18) A. Comnena, Alex., XIII 2, 5, 6.

19) W. Tomaschek, vep. cit., 71.

20) Këtë teknikë e gjejmë në muret e ndërtuara në vitin 1205 prej Mihail Komnenit në Berat. (A. Baçe, Qyteti i fortifikuar i Beratit, «Monumentet» 2, 1971, 49) si dhe në kishën e Perondisë të shek. XI (A. Meksi, Kisha e Perondisë. Në po këtë botim).

21) M. Barleti (Vep. cit. 78) shkruan se Skënderbeu nisi për pushtimin e Petrelës. Mësimi me 3000 kalorës, pas të cilit vinte vetë me fuqitë e tjera. Sigurisht që një ushtri kaq e madhe do të qe e tepërt në se do kishim të bënim veç me kështjellën e Petrelës pa murin e jashtëm.

22) M. Barletius, Historia..., I 23.

23) M. Barleti, vep. cit. 466.

24) M. Barleti, vep. cit. 97.

25) S. Adhami, Gjurmime rreth themelimit dhe rindërtimeve kryesore të kalasë së Krujës, «Monumentet» 1, Tiranë, 1971, 92.

26) A. Baçe, Qyteti, 50, Tab. IV.

27) A. Meksi, Tri kishat bizantine të Beratit, Monumentet» 4.

28) A. Baçe, Qyteti..., 51.

29) Një rozetë të ngjashme gjejmë në kalanë e Prozës të ndërtuar në shek. e XV (L. Papajani, Kalaja e Prezës, material për në shtyp). Teknika e ndërtimit paraqitet mjaft e ngjashme me atë të kësaj kalaje dhe të mureve të perjudhës turke në kalanë e Elbasanit (shih Gj. Karaiskaj, Kalaja e Elbasanit, «Monumentet», 1, 1971, 66.)

30) Störine XII, 193-200.

Fig. 14

ndërtimi dhe ku gjenden frangji pushke, e cila i mbivihet fazës së V, e shohim si një ndërtim të mëvonshëm, të shekujve pasues (XVII-XIX).

Deri në shekujt e parë të pushtimit romak, qendra kryesore e banuar mbetet në Persqop. Këtë e vërtetojnë gjetjet e shumta të kësaj periudhe në këtë vendbanim. Nga ana tjetër prania në teritorin e kështjellës e qeramikës «terasigillata»³¹⁾, dëshmon se gjatë kësaj kohe filloi të banohet dhe masivi perëndimor. Me sa duket jeta në qytetin antik të Persqopit, zbehet së tepërmi rreth shek. III-IV, fenomen që kuptohet nga mosgjetja e monedhave³²⁾ të mëvonshme dhe paksimi i gjetjeve të tjera arkeologjike. Fortifikimi i periudhës së vonë antike i ndërtuar në Persqop, ka

shërbyer si vendstrehim për gjithë zonën në rast rreziku, gjë që dëshmohet nga punimi primitiv me gurë të pa lidhur me llaç dhe pa kulla. Me sa duket gjatë këtyre shekujve qendra e banuar shpërngulet në Petrelë. Kjo dëshmohet edhe nga një ujsjellës me kapacitet dhe gjatësi të konsiderueshme, i cili e sillte ujin nga burimet e malit të Persqopit, në qafën ku gjindet fshati i sotëm.

Për shkak të pozitës strategjike dhe afërsisë me rrugët, në Petrelë, në periudhën e vonë antike, ngrihet një kullë vrojtimi dhe sinjalizimi, një nga ekzemplarët më klasikë të kësaj kategorie (turres, πύργος). Duket se kulla ishte një nga hallkat e vargut të fortifikimeve mbrojtëse përreth Durrësit (Dorç, Ndroq, Lalm, Petrelë, Dajt, Tujan, Sebastje), e cila kontrollonte kalimin nëpërmjet depresionit të Krrabës për në Via Egnatian.

Qeramika e përdorimit të përditshëm, e gjetur prej D. Komatës gjatë gërmimeve në brendi të kështjellës, e punuar me një brumë të ashpër me kokriza rane dhe fakturë kafe në të zezë, datohet prej tij si e shek. VII-XII³³⁾. Duke u nisur nga kjo e dhënë kuptohet se jeta në Petrelë vazhdon dhe përgjatë mesjetës së hershme, kështu që faza II, të cilën e datuam si të kësaj periudhe, duket se u ndërtua prej banorëve të Petrelës, për të krijuar një fortifikim strehues.

Petrela në sajë të pozitës së saj strategjike dhe rifortifikimit në shek. e XI, fiton një rëndësi të veçantë në luftimet ndërmjet normanëve dhe bizantinëve. Boemundi, i njohur me teritorin përreth Durrësit gjatë inkursionit dhe pushtimit të parë të këtij qyteti, në fillim të inkursionit të dytë (v. 1107/8), pushtoi si masë paraprake Petrelën, për të bllokuar ardhjen e ndihmave nëpërmjet Krrabës, dhe vetëm pas kësaj mase, i siguruar nga shpina, nis rrethimin e Durrësit³⁴⁾. Rëndësia kuptohet gjithashtu nga fakti se Petrela ishte një ndër katër pikat nevralgjike që u përforcuan me ngut prej bizantinëve (Aulona, Petrela, Debra, Klisurat afër Arvanonit); në të cilat komandantët u caktuan nga oficerët më të shquar³⁵⁾.

31) Shih A. Baçe, *Kalaja e Vlorës*, në po këtë botim; merremetimi i kalasë së Kaninës vihet në dukje nga E. Çelebiu: *Për Peqinin dhe Prezën* shih L. Papajani, *Kalaja e Prezës; Kalaja e Peqinit* (materiale për në shtyp). Për kalonë e Ishmit (Gj. Karaiskaj, *Kalaja e Ishmit* (dorëshkrim).

32) Viaggia... Po aty.

33) C. Praschniker, A. Schöber, *op. cit.*, 31.

34) Monedha e mëvonshme e koleksionit që ruhet në muzeumin lokal të Petrelës, i përket Faustinos.

35) D. Komata, *Disa tipare*... Tab. III 9, tab. IV, 10.

36) A. Comn., *Alex.* XIII, 2.

37) A. Comn., *Alex.* XIII, 5. A. Comnena (*Alex.* XIII, 7) shkruan se në Petrelë u caktua komandant Marian Mavrokataloni, i cili pas kësaj detyre emërohet komandant i flotës. Më tej komandant i saj është Aleksandër Kabasila, i «shquar për trimëri të jashtëzakonshme».

Kjo rëndësi bëhet më se e kuptueshme nga që kalimi për në rrugën e Shkumbinit kryhej nëpërmjet Qafës së Krrabës³⁸.

Kështjella e Petrelës (Betrula) përmendet dhe prej Al-Idrizit në vitin 1153³⁹ (fig. 21), i cili përgjatë rrugës nga Durësi në Ohër nuk takon asnjë fortifikim tjetër. Duke ditur se itinerarët e tij janë kryesisht itinerarë tregëtie dhe se në hartën dhe përshkrimet e hinterlandit shqiptar ai përmend vetëm dy qendra (Adrianopolin dhe Petrelën), mund të arrijmë në përfundimin se Petrela, përveç rolit ushtarak, duhet të kishte fituar dhe një farë roli ekonomik si qendër tregëtare.

Përgjatë më se dy shekujve nuk kemi më lajme për Petrelën, me sa duket pasi invazionet ushtarake ndjekin drejtime të tjera.⁴⁰

Roli i Petrelës, e cila në shek. e XV kishte fituar tiparet e qytetit (oppidum)⁴¹, del në pah në mënyrë të veçantë në luftën e popullit shqiptar kundër turqve nën udhëheqjen e Skënderbeut. Po ashtu si në rastin e Boemundit fortifikimi i parë pas Krujës, që rrethohet dhe pushtohet prej Skënderbeut ishte Petrela. Siç e vë në dukje Barleti, kjo ndodhi për shkak të pozitës së veçantë të Petrelës, që kontrollonte rrugën më të mundshme të inkursioneve turke: ato nëpërmjet Shkumbinit dhe Krrabës. Në këtë perjudhë Petrela hyn në kategorinë e qyteteve të vegjël (Petrela, Modrica, Sfetigradi, Stelushi), të cilët zinin pikat kyçe në rrugën e kalimit të ekspeditave turke, duke pasur Petrela në këtë mes në raport me Krujën pozitën më të përshtatshme. Sigurisht që këto fortifikime nuk e bllokuan dot kalimin e turqve, por nga ana tjetër u shkaktonin atyre pasiguri dhe ndërprerje të furnizimeve dhe sinjalizonin me kohë arritjen e trupave. Njëkohësisht këto qendra kishin dhe karakterin e kështjellave feudale për qëndrimin e të afërmeve të Skënderbeut, kështu në Petrelë banonte motra

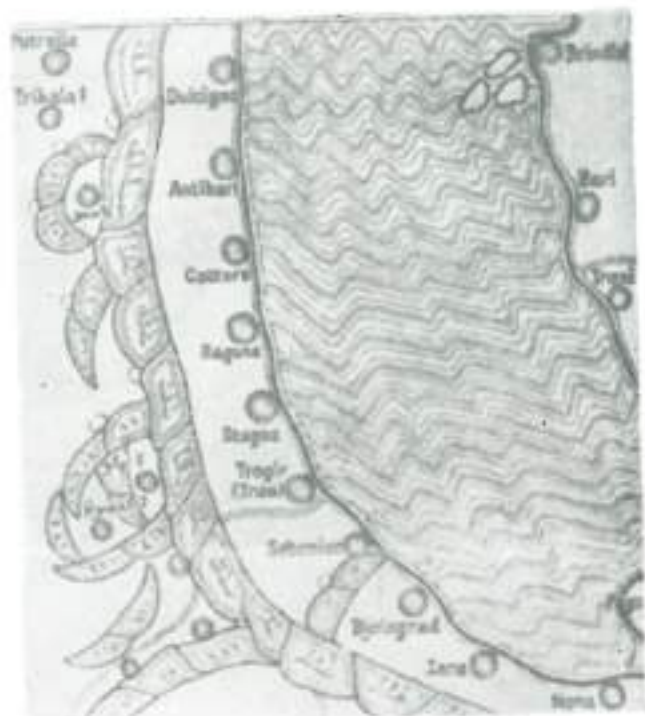

Fig. 15

e Skënderbeut me familjen dhe Kohortën.⁴² Përmendja e Petrelës në vitin 1465, si seli e Mamisë, tregon se ajo ishte një nga qendrat që i bënë ballë pushtimit turk deri nga vitet e fundit të jetës Skënderbeut. Pushtimi turk ja heq Petrelës rolin e qendrës qytetare, duke e kthyer në një fshat të vogël⁴³; por jo rolin strategjik, pasi në regjistrin e vitit 1548 Petrelasit përjashtohen nga shlyerja e taksave duke u ngarkuar me detyrën e dervexhiut.

38) Kjo kuptohet nga itinerari që ndjek Aleksi pasi thyhet afër Durrësit, si dhe nga kopja e lajmësit të tij të re me për në Kostandinopol, afër Petrelës (A. Comn. Alex. XIII, 4).

39) W. Tomaschek Vep. cit. 71; H. Mzik, Beiträge Zur Kartographie Albaniens nach Orientalischen Quellen, Budapest, 1929.

40) Invazioni anzuin ndjek luginën e Osunit, ndërsa ai sllav penetron nga veriu.

41) M. Barleti, vep. cit., 466.

42) Sipas regjistrit mufasol të vitit 1431-32 fshati Petri kishte vetëm 5 shtëpi (3 hana, 2 bive). (H. Inalcik, Sırt-i Döğter-i Sançak-i Arvanid, Ankara, 1954, T. 288.

TAB. I

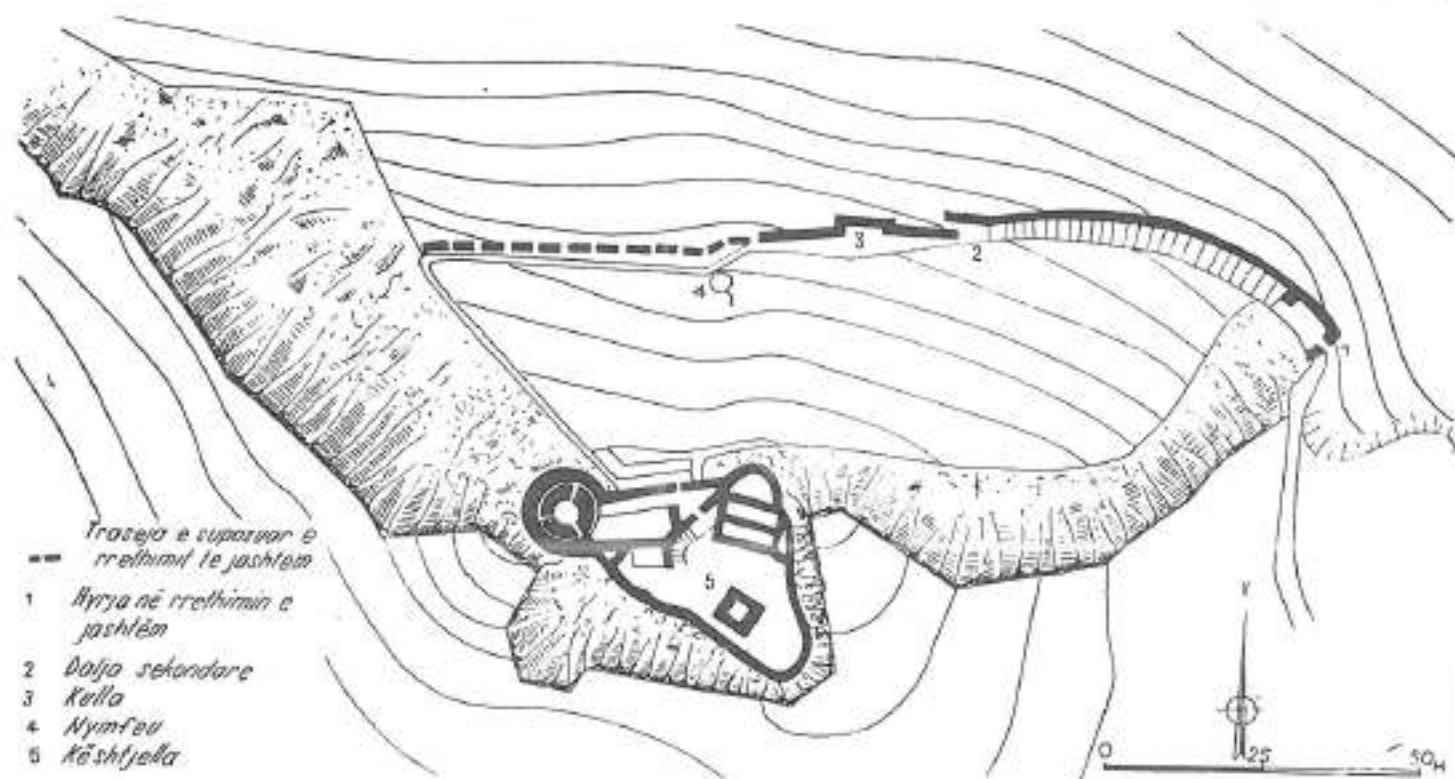
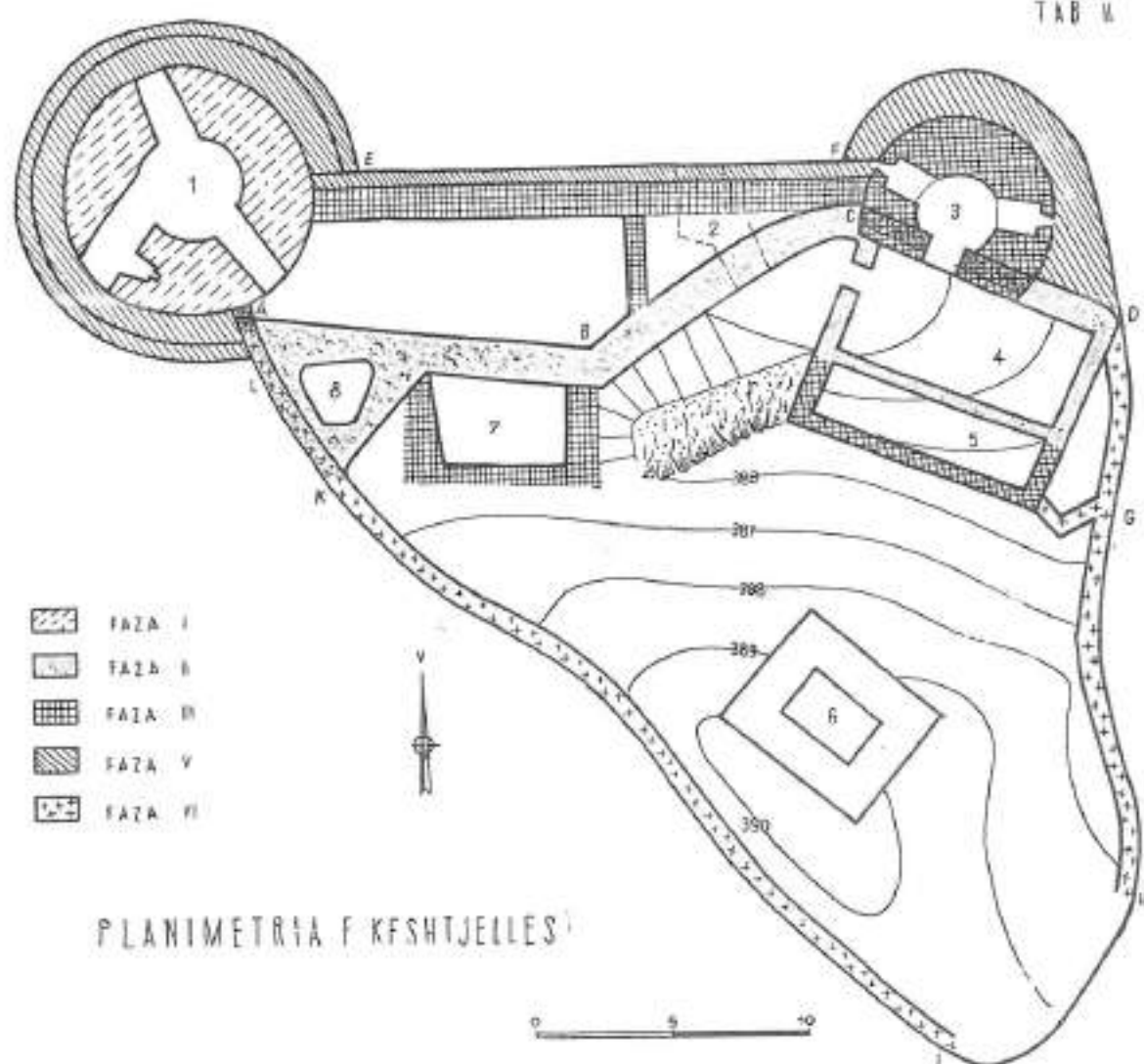
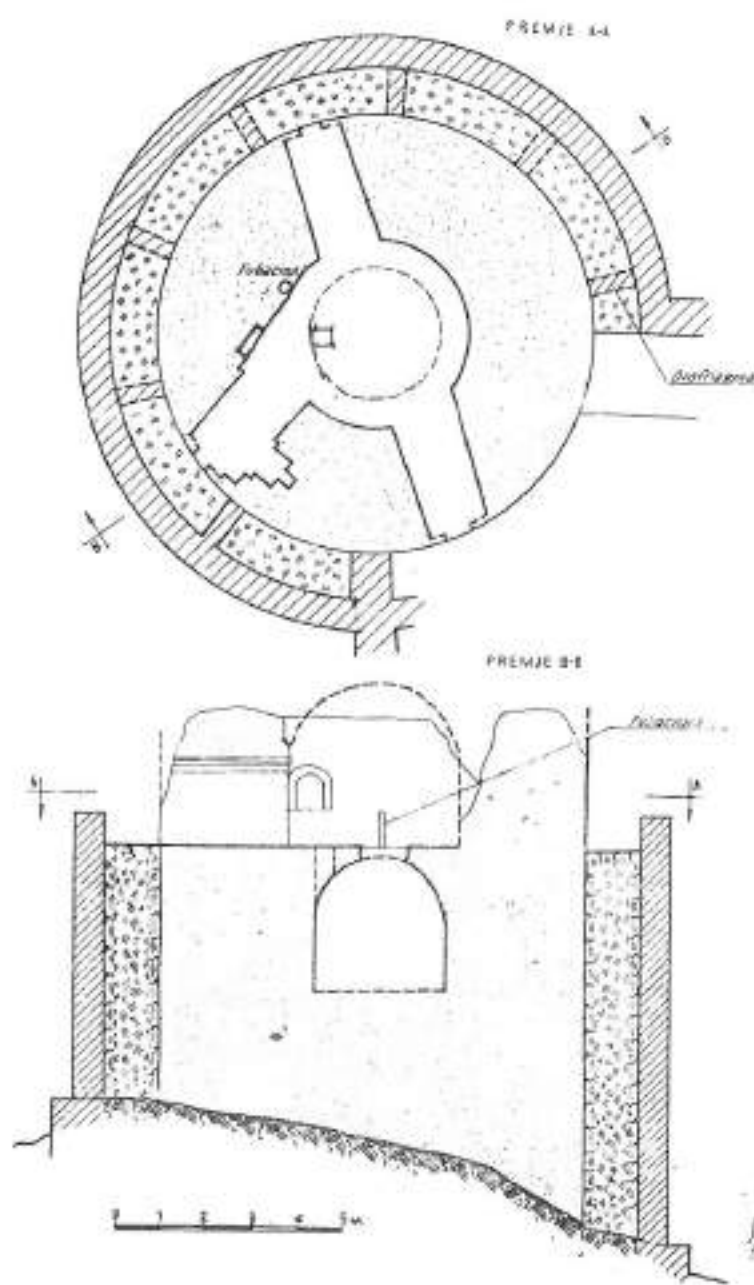

TABLE 1

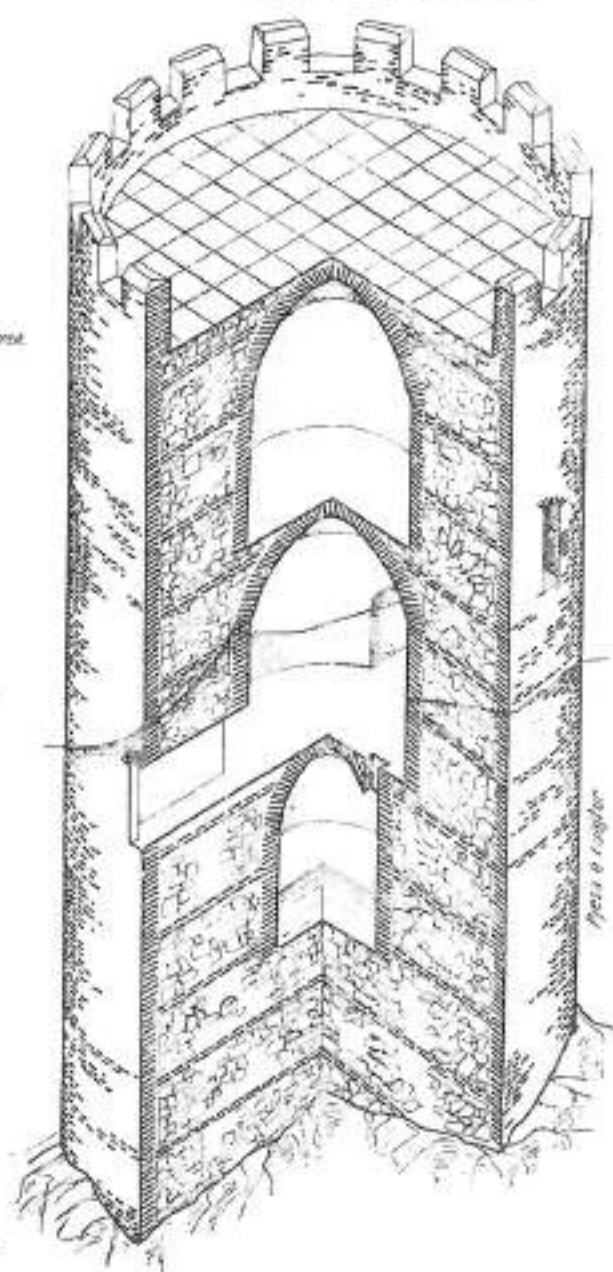

TAB. III

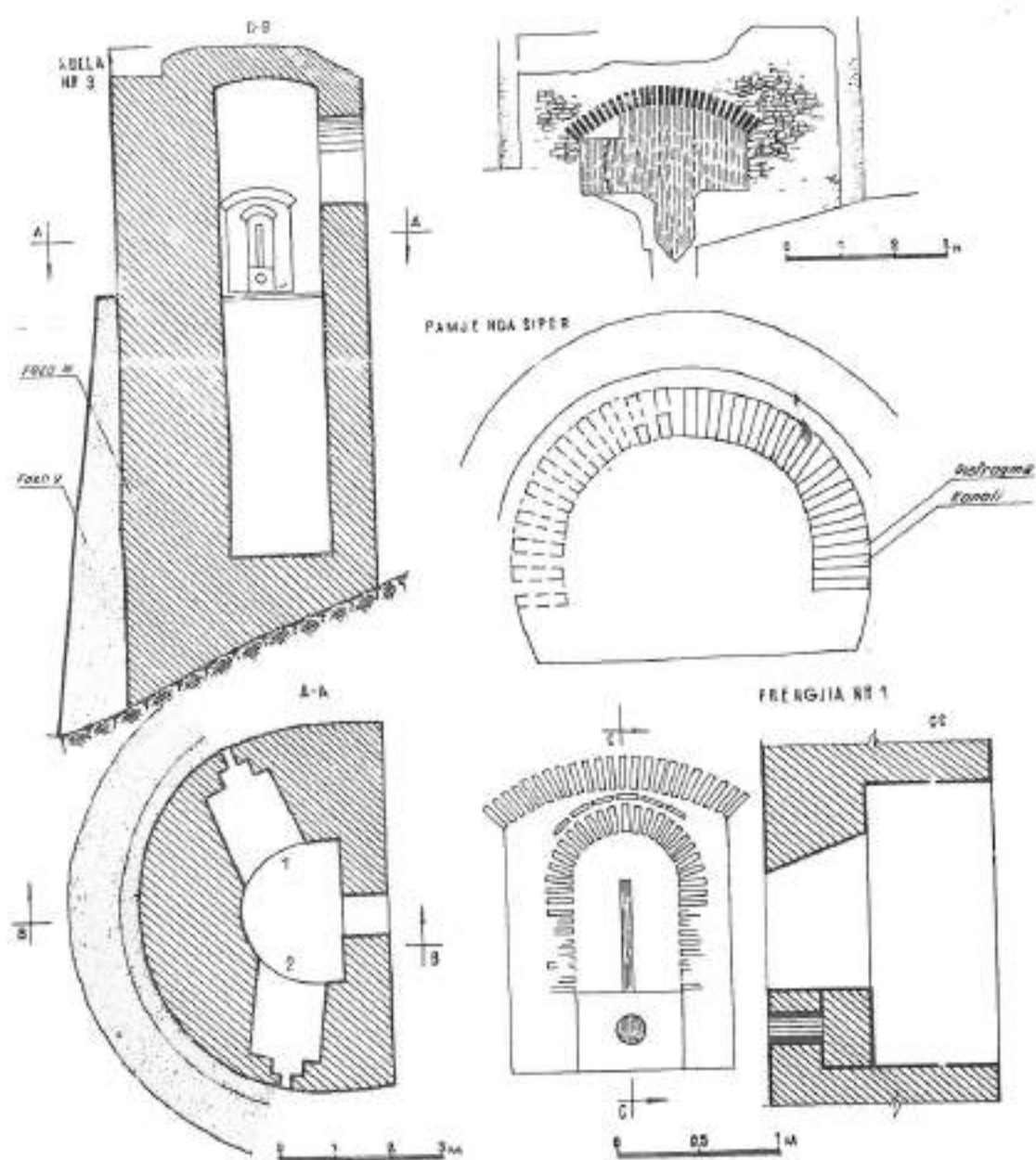

TAB. II

SULLA RET (RIKONSTRUZION)

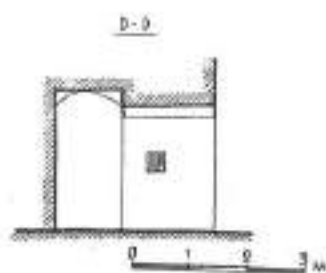
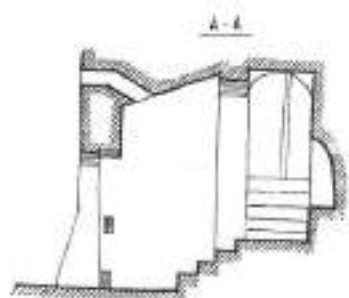
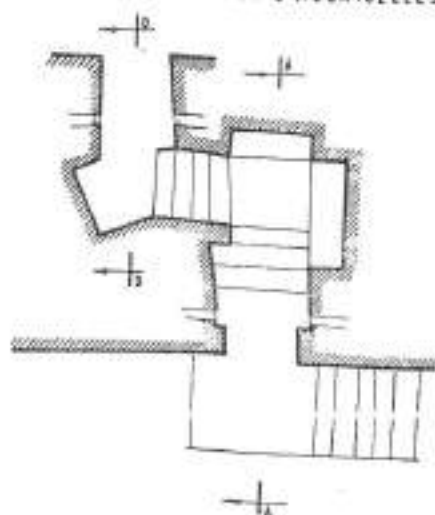

TAB IV

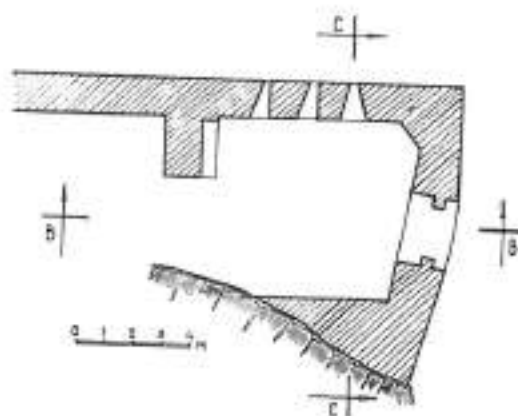
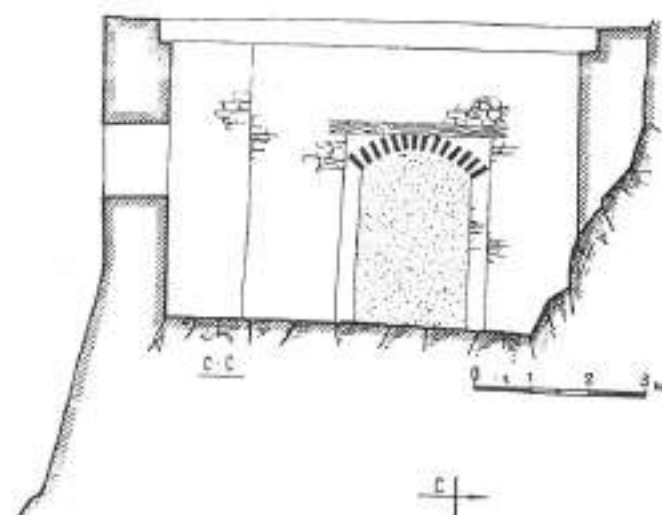
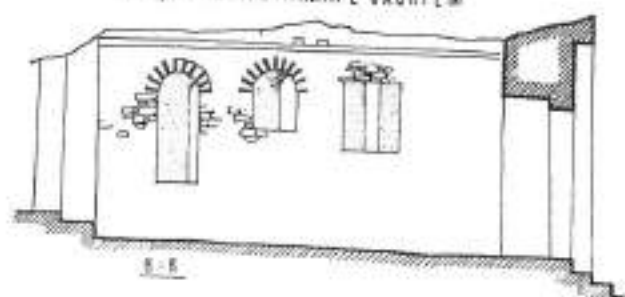

TAB. V

HYRJA E KESHTJELLES

HYRJA NE RETHIMINE JASHEM

TAB. VI

Apollon BAÇE
Gjeralë KARAISKAJ

LE CHATEAU DE PETRELE

RESUME

Petrale se dresse sur une colline de roches calcaires s'élevant au SE de la plaine de Tirana, là où le fleuve Erzen, après avoir débouché de la dépression de Krrabë, se dirige en direction est (Fig. 2). C'est ici, depuis les temps les plus anciens, qu'on avait aménagé un noeud de routes importantes sur le plan économique et militaire. Ce noeud de routes est surmonté par deux massifs calcaires, séparés l'un de l'autre par un col (Fig. 1). Un de ces massifs, celui oriental, moins incliné et plus large, est le centre de l'antique cité de Persqop. En ce qui concerne le massif occidental, il est beaucoup plus abrupt; sur son faite s'étend une petite plate-forme, d'où l'on peut observer Kruja et les fortifications du système défensif de Durrës (Fig. 2). Par ailleurs, les terres s'étendant aux alentours de ce massif se prêtent à l'agriculture et à l'élevage (Fig. 2), d'où Petrale jouissait de toutes les conditions pour devenir une forteresse et une cité dans la même temps. Il convient de souligner à ce propos que Petrale, depuis le XIXe siècle jusqu'à nos jours, a continuellement attiré l'attention des hommes d'étude (A. Boué, J.G. von Hahn, T. Ippen, C. Praschniker, A. Schöber, M. Šufflay) et, dernièrement, elle a été l'objet d'une brève étude de la part de D. Komata. Quant à notre travail, qui n'est autre qu'un résultat des études entreprises pour préparer les projets de restauration de la citadelle de Petrale, il représente un essai tendant à approfondir encore plus l'analyse architectonique et historique de ce monument.

Le système de fortifications de Petrale comprend la muraille d'enceinte (Tab. I, fig. 2) et la citadelle (Tab. II; fig. 4) couronnant la sommité de la roche. Sur son côté N se dressent deux tours reliées par deux murs, à l'intérieur on peut voir encore les traces d'une tour de guet (N° 6), de deux logis (4, 5) et de trois citernes (1, 7, 8). Au-dessous de la citadelle se trouve une «nymphée» construite de briques liées avec de la poudre de briques à grains fin (Fig. 5), dont les joints horizontaux plus épais que la brique elle-même (4-6 cm. contre 3-4 cm.) et la forme et la facture de cette dernière, la font dater aux IVe-Ve siècles.

Les fortifications de Petrale appartiennent à 6 différentes phases de construction, se différenciant nettement l'une de l'autre.

A la Ire phase est attribuée la tour 1 (Tab. II, III; fig. 6), dont le diamètre est de 9,50 m. et la hauteur, d'après notre reconstruction, de 21 m. environ. Le premier étage de cette tour est occupé par une citerne recouverte d'une coupole et pourvue d'un système d'hydroisolation à base de mortier de poudre de briques à grains fin. Dans le deuxième étage se trouve un local de forme cylindrique, recouvert de même par une coupole, dont les murs sont munis de 3 meurtrières à face étroite. Sur le côté gauche d'une de ces meurtrières avaient été aménagés les lieux d'aisance (Fig. 7), dont le prolongement du canal d'écoulement indique qu'un troisième étage surmontait le deuxième. Les murs de la tour N° 1 sont construits d'après la technique de l'*opus testaceum* (Tab. IV, 1) qui consiste en deux pareis latérales à briques sectoriales (39 x 24 (19) x 7 cm.), remplies de pierres et de mortier. Celui-ci est traversé à chaque 1,30 m. de distance par une bande de deux rangs de briques. Dans les endroits les moins solides, la maçonnerie est entièrement de briques (Figs 7, 8). Une technique semblable marque de même les murs de la citadelle de Durrës construite par Anastase Ier. On relève aussi une affinité dans la type des meurtrières, mais à Durrës les briques traversent

toute la largeur du mur. Par ailleurs, dans la castra de Paleokaster (Gjrokaster) la bande superficielle de 5 rangs de briques est traversée seulement par deux rangs. Il s'agit là d'une déviation de la technique traditionnelle de l'*opus mixtum* semblable à celle observée dans le mur plein de briques de la citadelle de Petrele. Enfin, ce type de tour, isolée et de forme circulaire, se rencontre aussi dans d'autres contrées de l'empire romain-byzantin (Pfershgraben, Tamet, Tiarat, Lalla Xhelallia etc.). Ces données, dans leur ensemble, nous induisent à attribuer la tour en question aux IVe-Ve siècles.

La phase II est représentée par le mur (K-G), par la tour triangulaire (8) dont l'intérieur est occupé par une citerne, et par une pièce d'habitation (4). La maçonnerie d'une facture irrégulière, en mortier résistant, est renforcée par des bandes de poutres (Tab. VI, 2), trait caractéristique celui-ci que l'on ne rencontre dans aucune autre fortification de la basse antiquité. Ce dernier phénomène, en tant qu'important élément de datation de la phase III (Xe-XIIIe siècles) (Fig. 20), ainsi que la mise au jour de la céramique du moyen âge ancien attribuent ces constructions à la période en question.

La phase III comprend la tour 3 (Fig. 11), la partie intérieure du mur frontal et, probablement, l'entrée (2) (Tab. II). L'étage I de la tour (Tab. IV) a servi en tant que dépôt et l'étage II était muni de deux meurtrières (Tab. IV; Fig. 12). Sa terrasse est dentelée de diaphragmes à alternances de canaux (Tab. IV), qui ont dû vraisemblablement servir de soutien à un balcon circulaire de bois. D'un fragment de courtine démolie il résulte qu'elle se joignait à des bastions, dont le sentier de passage était constitué par des planchers de bois disposés sur des poutres ne retrécissant pas de la sorte la largeur de la courtine. L'entrée (Tab. V) est représentée par un couloir à gradins en forme de la lettre «L», commençant et se terminant par deux portes fermées au moyen de poutres (Fig. 10). Les murs de cette phase sont construits de pierres non taillées et liées avec du mortier résistant. On relève entre les pierres des briques disposées horizontalement en couches ou en lignes continues (Tab. VI, 3) et, rarement, en cloisonnage. Cette technique caractérise les constructions du XIe-XIIe siècles (l'église de Perhandi à Berat, les murs de Mihal Camnènes dans la citadelle de Berat, la citadelle d'Arte etc.). Le rôle actif rempli par Petrele pendant les guerres opposant Normands et Byzantins et le fait qu'elle est mentionnée en 1153 en tant que citadelle (Al. Idrizi) se rattachent précisément à cette phase, lorsqu'elle est considérée pour la première fois comme citadelle.

C'est à la IVe phase de construction que se rattache le mur d'enceinte (Tab. I, fig. 3). A son commencement se rattache la pièce d'entrée (Tab. V), vis-à-vis de laquelle se trouve l'entrée (2 x 2,90 m.) qui est surmontée d'un arc de soutien segmentaire et d'un arc décoratif en forme de fer à cheval (Fig. 13). Cette pièce, munie également de meurtrières, (Fig. 14) a un plancher de poutres et elle est reliée au bastion par des dentelures. Le mur d'enceinte, conservé de nos jours sur une longueur de 80 m. doit avoir, à notre avis, rejoint la déclivité de la roche, couvrant de la sorte un périmètre de 0,5 Ha. Il est renforcé par des bandes de poutres et construit de pierres de petites dimensions, parmi lesquelles ont été uniformément réparti nombre de briques disposées sans aucun critère ou suivant une tendance reproduisant un cloisonnage déformé (Tab. IV, 4). Dans l'embrasure de la porte, on peut voir de même des bandes de 2-3 briques qui ne se prolongent pas le long de tout le mur d'enceinte et qui, par endroits, sont reliées par des briques verticales selon la technique du cloisonnage (Tab. VI, 4; fig. 13). On relève ce même phénomène dans la première porte de la citadelle de Kruje, qui, d'après Barletius, «a été construite» par les Thopiaj (XIVe siècle) dans le même temps que Petrele. Cette technique de construction des murs, par ailleurs, nous la retrouvons aussi dans maintes autres constructions du XIVe siècle à Berat (les murs de la Citadelle et des églises). Cette datation se fonde sur les données fournies par Barletius, d'après lesquelles Skonderbeg fit partir toute son armée vers Petrele pour s'emparer de cette citadelle qu'il appelle «opldum».

La phase V englobe le mur frontal (EF), la tour 31 et la tour 1 (Tab. II). Cette dernière est contournée par un mur en forme d'anneau (Fig. 4), renforcé et séparé par des diaphragmes constituant des sections vides remplies de terre et de moellons (Tab. III). Dans la partie extérieure de cette tour, on relève trois rosettes ornementales. Les murs sont construits de pierres de petites dimensions, liées avec du mortier de chaux de mauvaise qualité. Le mortier revêt presque entièrement la surface des pierres, parmi lesquelles ont été irrégulièrement disposées un nombre considérable de briques (Tab. VI, 5). Cette technique de construction et les rosettes précitées, identiques à celles des fortifications du XVe-XVIe siècle (Preza, Elbasan), la couverture des constructions de la phase III ainsi que la note d'un auteur anonyme de l'an 1590, d'après laquelle Petrele était «*assai fortissima*», nous induisent à considérer cette phase comme une construction turque du XVe-XVIe siècle.

La phase VI se caractérise par une maçonnerie faible (Tab. VI, 6) et par des murs de protection élevés aux extrémités de la roche (Tab. II). Elle chevauche la phase V et au cours de cette période on aménage des meurtrières permettant le passage des projectiles de fusils. En ce qui concerne la date de cette reconstruction, nous proposons les XVIIIe-XIXe siècles.

Grâce à sa position stratégique et à sa proximité de la route longeant la dépression de Krrabe (une des variantes de la Via Egnatia), on a construit un des exemplaires les plus classiques de tour de guet (turres, πύργοι) en tant que maillon du système défensif établi autour de Durres (Darz, Ndroq, Lalm, Petrele, Dojt, Tujan, Sebastje) (Fig. 2).

La fortification mise sur pied d'œuvre au Haut Moyen Âge, alors que disparaît le système unique de fortifications, constitue à notre sens un ouvrage défensif servant dans le même temps comme abri aux habitants de Petrele (Fluchsburg).

Par sa position dominante lui permettant de contrôler la route reliant Durres à travers le col de Krrabe à la route longeant le fleuve Shkumbin (tracé de la Vale Egnatia), et le fait qu'elle a été fortifiée de nouveau pendant le XIe siècle, Petrele acquiert une importance particulière durant les guerres qui ont opposé les Normands aux Byzantins. Ainsi, ce n'est qu'après s'être emparé de Petrele que Boemund assiège la cité de Durres (A. Comnènes, Malaterra). Elle fait de même part du nombre des quatre points stratégiques fortifiés d'urgence par les Byzantins, qui, à cette occasion, désignent comme commandants de cette citadelle les meilleurs de leurs officiers. (A. Comnènes). Par ailleurs, le fait qu'Al. Idrizi (1153) mentionne dans l'interland albanais deux centres fortifiés: Petrele (Baturlo) et Adrlonopol, témoigne de l'importance militaire acquise par cette fortification; en plus, les itinéraires parcourus par l'auteur étant principalement de nature marchande, il en résulte que cette citadelle avait aussi commencé par remplir un rôle économique de relief.

Étant donné que les invasions militaires ont emprunté d'autres voies pendant les deux siècles suivants, nous ne disposons plus de données sur Petrele. Au XVe siècle cependant elle joue un rôle assez important dans la lutte menée par le peuple albanais contre les Turcs. En raison de sa position particulière contrôlant la voie des incursions ottomanes dirigées contre Kruje, Petrele a été le premier oppidum dont s'est emparé Skanderbeg (Barletius). Cette citadelle n'était pas certes en mesure de bloquer le passage des envahisseurs, mais elle pouvait signaler à temps l'apparition de leurs troupes et rendait dans le même temps très précaire le ravitaillement des forces armées ottomanes. Petrele constituait de même un centre féodal, en raison du fait que la sœur de Skanderbeg y avait désigné son logis (Barletius). D'après les données fournies par ce même auteur, elle représente l'une des citadelles qui a résisté le plus longtemps à l'invasion turque (ou moins jusqu'en 1465).

L'occupation ottomane finit par faire perdre à Petrele son rôle de centre urbain mais non pas celui de point stratégique, parce qu'en 1548 ses habitants sont mentionnés en tant que dervenci.

Genc SAMIMI

STUDIMI DHE RESTAURIMI I NJË BANESE KARAKTERISTIKE NË BERAT¹⁾

Ky artikull synon të paraqesë studimin dhe restaurimin e një banese karakteristike në gjendjen e sotme mjaft të transformuar, në lagjen që dikur mbante emrin Gorice (sot lagja Partizani!). Kjo lagje (fig. 1), ruan ende sot një numër të madh banesash të vjetra, ndërmjet të cilave dhe disa banesa të tipit me çardak.

Në përgjithësi gjendja e banesave është e dëmtuar, prandaj vitet e fundit janë ndërmarrë punime restaurimi dhe konservimi për vlerësimin e ty-

re. Banesa që është bërë objekt studimi (fig. 2), është një nga shembujt më tipikë, për të treguar se si banesa me çardak, e cila u ndërtua në Berat deri nga çereku i parë i shekullit të kaluar, duke filluar aty rreth mesit të shek. XIX, fillon të pësojë një seri ndryshimesh. Këto ndryshime qëndruan kryesisht në shtimin e ambienteve të rinj; dhe sidomos në trajtimin e pamjes kryesore me një gjuhë arkitektonike të re.²⁾

Në sesionin e dytë shkencor të Institutit të Mo-

Fig. 1

Fig. 2

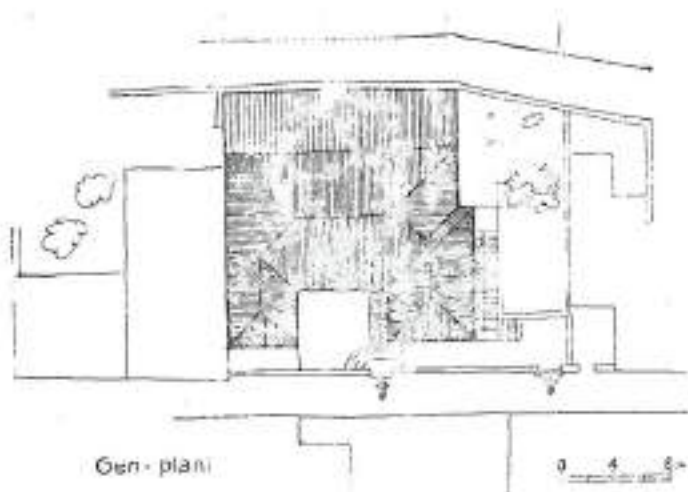

Fig. 3

numenteve të Kulturës patëm mbajtur një kumtesë, në të cilën jepej dhe faza e parë e ndërtimit të banesës. Më vonë, me thellimin e këtij studimi, kryesisht për shkak të sondazheve, arritëm në përfundim se ato konkluzione nuk ishin plotësisht të drejta.

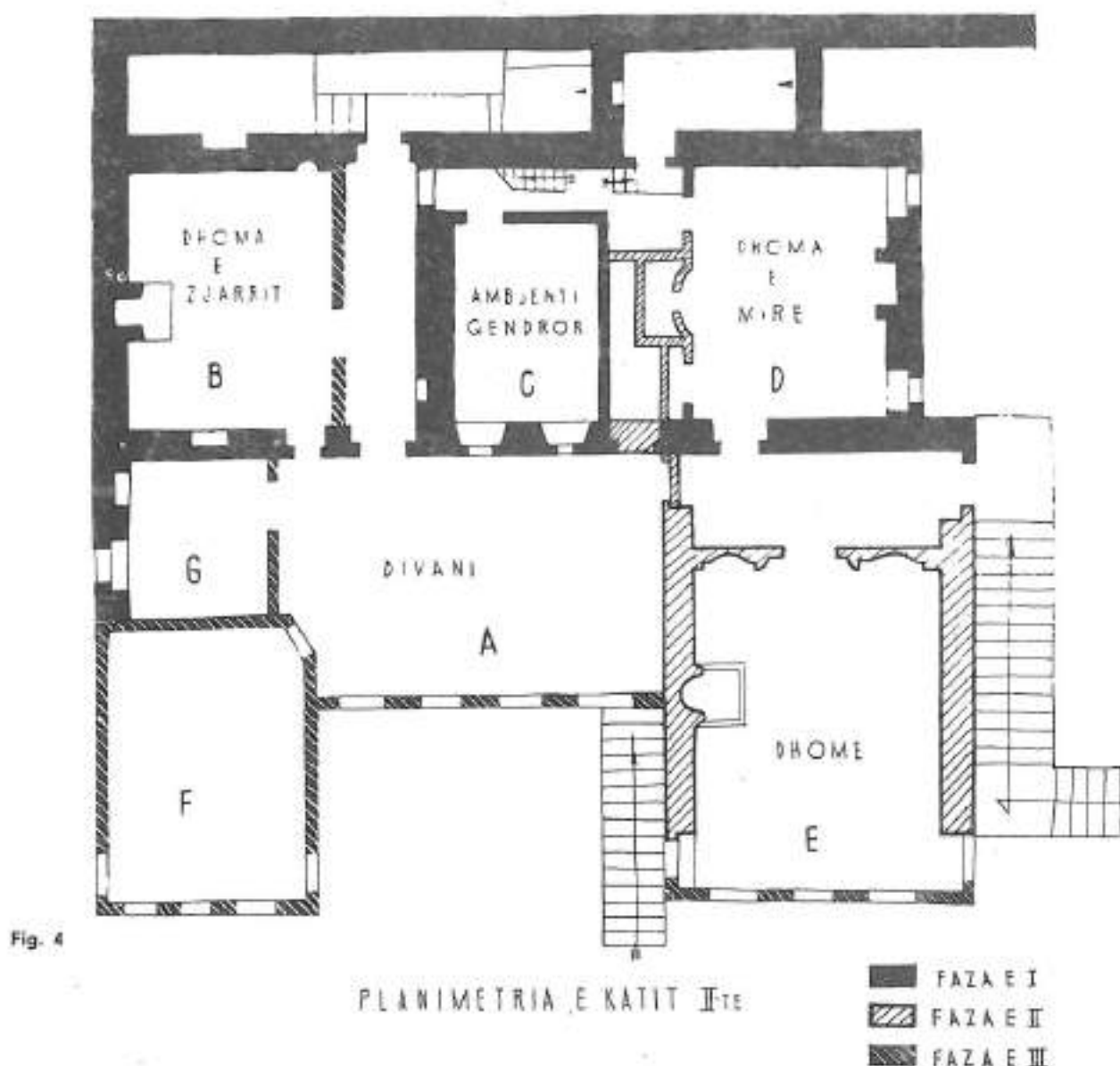
Banesa shtrihet në një terren të pjerrët shkëmbor. Përpara saj një oborr i vogël e ndan nga rruga (fig. 3). Në krahun e djathtë bashkangjitet një ndër-

tim i ri, ndërsa në krahun e majtë ka një oborr të vogël. Në gjendjen e sotme banesa është e ndarë në dy pjesë dhe shërbehet me dy porta të jashtme të veçanta. Për shkak të pjerrësisë së madhe të terrenit si në shumë banesa të tjera sipërfaqet e kateve nuk janë të barabarta (tab. I). Kati i parë shtrihet më në thellësi, duke rritur në një masë të konsiderueshme sipërfaqen e banimit. Kati përdhës formohet nga hajati, një katua në anën e majtë dhe një sterc në anën e djathtë. Ndërlidhja me katin e parë sigurohet me dy palë shkallë. Shkallët e para origjinale nuk funksionojnë, ndërsa një palë shkallë të dyta druri të çojnë sipër. Shkallët origjinale përbëhen prej dy rampash. Rampa e parë, përbri katoit, mbështetet mbi mur masiv, ndërsa rampa e dytë, mbi një sistem qemeresh çerek dhe gjysëm rrethor. Kati i parë ka si qendër kompozimi divanin (fig. 4, A), rreth të cilit grupohen ambientet e tjerë. Sipërfaqja jo gjithaq e madhe dhe rrymat e shumta të kalimit, kanë bërë që ajo të ketë më shumë funksion ndërlidhës. Ai ka ndriçim të bollshëm nga dritaret e vendosura në ballin me konstrukcion prej skelet druri. Në pjesën e mbresme të divanit, janë vendosur radhazi tre ambiente, përbri të cilëve, në faqen fundore, janë ndërtuar ambientet sanitare dhe ndihmëse. Në krahun e djathtë të divanit gjejmë dy ambiente. (fig. 4, G, F), ndërsa në të majtë, një të tillë (fig. 4, E). Ambientet anësore dalin përpara divanit, duke i dhënë kështu planimetrisë formën e patkoit.

Ambienti qendror (fig. 4, c, c'), që ndodhet ndërmjet tre ambienteve të vendosura radhazi, ka një zgjidhje të veçantë nga të tjerët. Ai nuk komunikohet direkt me divanin, por nëpërmjet dy rruginave. Ky volum qendror ndahet në lartësi, duke formuar dy ambiente të ulta, që ndriçohen respektivisht me nga dy dritare që dalin në divan. Ambienti i sipërm (tab. I, c'), shërbehet me shkallë të ndërtuara në rruginën fundore. Në krahun e djathtë të ambientit qendror është vendosur dhoma e zjarrit (fig. 4, B). Ajo komunikohet direkt me divanin me një derë, që, ashtu si ajo pranë saj, mbulohet me arkitra. Oxhaku është vendosur në murin anësor. Dhoma ndriçohet nga një dritare e vetme dhe baxhaja. Dyshemeja është e shtruar pjesërisht me dërrasa dhe pllaka guri. Në krahun e majtë të ambientit qendror, ndodhet «dhoma e mirë» (fig. 4, D), e cila e ruan mafilin, që në pjesën e poshtme ka dy dollape, ndërsa në pjesën e sipërme ndriçohet nga dy dritare të vogla. Në faqen përkundrejt, është ndërtuar oxhaku dhe dy dritare anash tij. Ky ambient është i shtruar me pllaka guri,

1) Banesa që është objekt i këtij artikulli ndodhet në lagjen Partizani, rr. Nikollaq Buhuri, nr. 125. Rilevimet janë të E. Numanit, vizatimet të F. Zershatit, fotografitë të autorit.

2) G. Strazimiri, Disa tipare të arkitekturës së qytetit të Beratit, Konferenca e parë e Studimeve Albanologjike. Tiranë 1965, 560-561.

Dhoma e mirë komunikon me divanin dhe ambientin e jashtëm nëpërmjet një rrugine. Dhoma në krahun e majtë të divanit (fig. 4, E), e cila ngrihet mbi katua, në ballin e saj del në formë erkeri, për të shtuar sipërfaqen e banimit. Erkeri, ku janë vendosur pesë dritaret, është ndërtuar me skelet druri. Këtij ambienti i mungon mafili, por në vendin e tij, muri ndarës, që kufizon rruginën është trajtuar nga brenda me tre harqe, prej të cilëve në atë të mesit është vendosur dera. Në krahun e djathtë të divanit janë ndërtuar dy ambiente (fig. 4, G, F). Ai i ballit, ashtu si am-

bienti i krahut të majtë, del në formë erkeri. Të katër muret perimetrale janë ndërtuar me skelet druri. Midis këtij ambienti dhe dhomës së zjarrit është krijuar një ambient i vogël.

Banesa ka pësuar në kohë një sërë ndryshimesh të rëndësishme. Shumë prej tyre ti sugjeron krahasimi i kësaj banese me tipat e ngjashëm të banesave me çardak, ndërsa për arritjen e konkluzioneve mbi ndryshimin e shumë elementeve të veçantë funksionale dhe arkitektonike na u desh të bëjmë një sere vërtetimesh dhe sondazhesh, të cilat na dhanë një

Fig. 5

Fig. 6

mbështetje të shëndoshë për arritjen e një analize mbi transformimet që ka pësuar në kohë kjo banesë. Në shikimin e parë, kjo banesë të çonte në mendimin se ajo në fazën e parë të ndërtimit, duhej të kishte qenë banesë me çardak. Për të vërtetuar këtë supozim kryem sondazhe në pjesën e sipërme të ballit të divanit (fig. 5), duke hequr veshjen e brendshme. Doli në dritë se shtyllat e drurit që mbajnë traun, mbi të cilën mbështetet çatija, kurorëzoheshin në pjesën e sipërme me një jastek druri të punuar. Gjithashtu, në strukturën prej skelet druri të ballit të divanit (fig. 6), gjetëm të ripërdorura një numur binarësh që për një dimensionet dhe punimi i tyre, duke i krahasuar me banesat me çardak të Beratit, nxjerrim përfundimin se ato kanë shërbyer si elemente të parrakëve ndërmjet shtyllave të çardakut. Këto të dhëna tregojnë se balli i sotëm i divanit, dikur ka qenë i hapur, rrjedhimisht divani ka qenë çardak. Por lind pyetja nëse çardaku zinte vetëm sipërfaqen e divanit të sotëm, shtrihesh në njerin, apo në të dy krahët e divanit. Mënyra e punimit të kollonës së gurit në katin përdhës, mbi të cilën mbështetesh ambienti i krahut të djathtë, tregon qartë se ajo është e njëkohëshme me murin mbajtës dhe me konstruktionin që mban rampen e dytë të shkollëve. Ky konstatim na çon në përfundim, se krahut i djathtë i krahut të parë ka ekzistuar qysh në fazën e parë të ndër-

timit, por duhet përcaktuar nëse ka qenë ambient i mbyllur apo i hapur? Të katër muret perimetrale të ambientit të krahut të djathtë, janë ndërtuar me skelet druri, paretkat³⁾ e të cilave, si nga madhësia dhe lloji, janë të njëjta me ato të ballit të divanit. Ndarjet e këtyre ambienteve janë të vendosura mbi dyshemetë (fig. 7) e divanit dhe në dy muret anësore të ambientit të ballit kemi gjetur jastekë të punuar mbi kollonat e skeletit të drurit (fig. 8). Në fund, mbi murin e dhomës së zjarrit, përbri ambientit të vogël të krahut të djathtë, gjetëm të ndërtuar fragmentet e paretit prej skeleti thuprash të suvatuar me llaç balte që ndante hapësirën e çardakut nga nençatija e tre ambienteve fundore (fig. 9). Këto konstatime na çuan në përfundimin, se edhe pjesa e sipërme e krahut të djathtë të divanit ka qenë e hapur d.m.th. është pjesë e çardakut. Në mungesë të të dhënave të sakta, për analogji me banesat me çardak, mendojmë se në këtë krah të çardakut do të ketë ekzistuar një qoshk, i cili nuk dilte në formë konsoli.

Në studimin për restaurimin e kësaj banese ne patëm arritur në përfundimin, se krahut i majtë i përket fazës së parë të ndërtimit, me përjashtim të daljes së ballit në formë erkeri (tab. II).

Me fillimin e punimeve restauruese dolën në dritë disa fakte, që na e lëkundën këtë mendim dhe

3) Paretka — një lloj listelash të gjëra që dalin nga trungje të vegjël pishë.

Fig. 7

na detyruan të rishikojmë konkluzionin e parë. Dhe vërtet, mbas një vërtetimi më të imët që i bëmë kësaj pjese të banesës, konstatuam se ajo i përkiste një faze të dytë ndërtimi. Faktet që na çuan në këtë konkluzion janë:

1. — Brezat e druve të dy mureve që kryqëzohen janë në disnivele (shih shigjetën e tab II). Gjithashtu dhe në takimin e mureve të jashtëm, mbasi u hoqën suvatimet doli një fuge.

2. — Teknika e ndërtimit të mureve të katoit dhe e krahut të majtë ndryshon nga ajo e mureve të tjera.

3. — Mbi murin e dhomës së mirë, përbri rruginës që e ndan nga dhoma e krahut të majtë, gjë tjetër të ndërtuar fragmentet e paretit prej skeleti thuprash suvatuar me lloç balte dhe kashtë, që

ndante çardakun nga nençatija e tre ambienteve fundore (fig. 10).

4. — Dera që të çon në rruginën përbri këtij ambienti, mbuluar me arkitra, ka një trajtim arkitektonik krejt të ndryshëm me derën origjinale të dhomës mirë dhe asaj të dhomës së xjarrit, të cilat mbulohen me hark guri (fig. 11).

5. — Ambienti i krahut të majtë nuk ka mafil, por në vendin e tij gjejmë një trajtim të murit ndorës, i cili tregon për një fazë të vonë, kur morili kishte humbur funksionin e tij dhe ishte kthyer në një element dekorativ.

6. — Trajtimi i tymarit mbi çati, i këtij ambienti, është i ndryshëm nga ai i dhomës së mirë (fig. 12) dhe, së fundi, suvaumi i ambientit në tjaie, na dëton nga tre ambientet fundore që janë bërë me lloç balte, është bërë me lloç gëlqereje.

Këto argumente dëshmojnë se krahu i djathtë, në të dy katet e tij, është një shtesë e mëvonëshme. Duhet të shtojmë, se rampa e parë e shkallëve e ndërtuar krejtësisht me mure guri, ka teknikë të njëjtë ndërtimi me atë të ambienteve të krahut majtë, dhe dallohet nga teknika e muraturës së rampës së dytë origjinale. Kjo, duhet shpjeguar me prishjen e një pjese të shkallëve origjinale, që vazhdonin me një rampë të vetme, duke zënë një pjesë të katoit të sotëm.

Nga sa parashtruam më sipër, arrijmë në përfundimin se kjo banesë, në formën e saj fillestare, në katin përdhës kishte vetëm hajatin, ndërsa në katin e parë tre ambiente të vendosura radhazi e përballë tyre në të gjithë gjatësinë çardakun, në krahun e djathtë të të cilit ishte ndërtuar qoshku (tab. III). Për analogji me banesat e tjera të këtij tipi nuk përjashtohet ekzistenca e një qoshku të dytë, përbri dhomës së mirë. Lind pyetja nëse ambientet e rinj të shtuar në të dy krahët e çardakut dhe mbyllja e këtij janë kryer në një fazë ndërtimi, apo në disa faza ndërtimi. Ne jemi të prirur të mendojmë, se këta shtesa dhe ndryshime, janë kryer në dy faza ndërtimi. Në fazën e parë të ndërtimit janë shtuar ambientet e krahut të majtë (tab II), ndërsa në fazën e dytë të ndërtimit janë shtuar ambientet e krahut të djathtë dhe është bërë mbyllja e çardakut (tab III). Duhet të pohojmë se argumentat për një konkluzion të tillë nuk janë shumë të plotë, për shkak se kanë humbur shumë gjurmë. Megjithatë, së pari vjen në konsideratë ky fakt: mbasi iu hoq veshja e strehëve të mureve të ambientit krahut të majtë, u konstatua se ato kanë qenë strehe të zhveshura dyfishtë me bishtat të gdhendur në kokën e tyre (fig. 13). Së dyti, shenjat e dy dritareve në muraturën e gurit, të cilat duhet të jenë mbyllur me krijimin e erkerit, tregojnë për fazë rindërtimi. Argumenti i dytë, tregon se erkeri

Fig. 8

Fig. 9

i këtij ambienti lidhet me fazën e fundit të rindërtimit. Balli i këtij ambienti, gjatë fazës së dytë të ndërtimit (tab II), nuk ka qenë me muraturë guri, mbasi nuk gjejmë asnjë shenjë për lidhjen e tij me muret anësore. Pra, ai duhet të ketë qenë me skelet druri. Më sipër paraqitëm ndryshimet e rëndësishme që pësoi çardaku i kësaj banese gjatë dy fazave të ndërtimit, por duhet të shënojmë se gjatë këtyre rikonstruksioneve janë prekur dhe ndryshuar edhe tre ambiente origjinale të banesës, dhoma e mirë ajo e zjarrit dhe pjesa qendrore midis tyre. Mbasi hoqëm suvanë rreth dy dyerve për në dhomën e zjarrit dhe rruginën pranë saj, konstatuam gjurmët e derës origjinale për në dhomën e zjarrit (sot ajo që të çon në rruginë), e cila mbulohej me hark guri gjysëmrrëthor, ndërsa hapësira e derës që të çon sot në shtëpinë e zjarrit është hapur më vonë. Për analogji me dhomën e mirë, e cila është e pajisur me mafil, si dhe me banesat e tjera të këtij tipi, në vendin e rruginës duhej të ketë pasur mafil. Kështu në faqen nga rrugina e murit tërthor prej guri, gjetëm në suva gjurmët e një palë shkallëve prej druri, të cilat çojnë në dyshe-menë e mafilit dhe, prej andej, nëpërmjet një dere (fig. 14), në murin e gurit kalohet në pjesën e sipërme të ambientit qendror. Për analogji me banesat e të njëjtit tip, mendojmë se pjesa e poshtme e mafilit përbëhej nga dollape të vendosur në qendër dhe nga dy para-hyrje anësore, njera prej të cilave të lidhte me çardakun, ndërsa tjetra me pjesën e poshtme të ambientit qendror, ambientin sanitar dhe dhomën e mirë. Pjesa e poshtme e ambientit qendror, sot ndriçohet nga dy dritare të mëdha, të cilat duken qartë

se janë zmadhuar më vonë (fig. 15); madhësia e tyre origjinale sigurisht që s'mund të përcaktohet. Pjesa e sipërme e këtij ambienti është pajisur me tava, ndërsa faqja e majtë e saj, është balli i pjesës së sipërme të mafilit të dhomës së mirë. Një zgjidhje të njëjtë me këtë kemi takuar dhe në një banesë tjetër me çardak në Berat.⁴⁾ Për mendimin tonë, pjesa e poshtme e këtij ambienti ka shërbyer si vend depozitimi ushqimesh për faktin, se kësaj banese në fazën e parë të ndërtimit i kanë munguar ambientat në katin përdhës. Ndërsa pjesa e sipërme, sipas të dhënave gojore dhe nga vetë lidhja e saj me dy ambientet anësore, tregon se ka shërbyer si ambient për fjetjen e grave dhe vajzave. Hapësira e dritës së dritareve që shohim në çardak nuk duhet të jetë ndryshuar, ndërsa rrjeta e shufrave të hekurit, e njëjtë me ato të dritareve të poshtme, duhet të jetë vendosur më vonë. Për analogji me ndërtimet e tjera të të njëjtit tip, këto dritare duhet të kenë pasur kafaz druri nga jashtë dhe, kapak druri nga brenda. Edhe dhoma e mirë ka pasur ndryshime në mafil dhe në faqen karshi saj.

Gjatë rikonstruksionit të fazës të tretë, banesa e ndërtuar për një familje është ndarë në dy pjesë, duke marrë njera familje dhomën e mirë, pjesën qendrore dhe ambientet e krahut të majtë. Gjatë kësaj kohe edhe oborri është ndarë, duke ju hapur një derë e re e jashtme. Në këtë ndarje çardaku i ka mbetur familjes së dytë, kështu që komunikimi i dhomës së

Fig. 10

4) Banesa në lagjen 1 Maj, rr. Gazi Karakashi, nr. 16.

Fig. 11

mirë dhe ambienti i krahut të majtë është prerë (tab. I). Për këtë arsye është murosur (fig. 10) hapësira e derës së dhomës së mirë, që dilte në çardak (mbas heqjes së suvasë doli që ajo është e mbuluar me hark gjysëm rrethor) dhe është mbyllur dera që lidhte çardakun me rruginën. Mbyllja e këtyre dy detyrës ka bërë të mundur çvendosjen e rampës së dytë të shkallëve dhe mbylljen e hapësirës origjinale (fig. 16). Në këtë kohë është hapur dera e shtatë, që lidh dhomën e mirë me rruginën dhe, nëpërmjet saj, me oborrin. Me mbylljen e derës origjinale të dhomës së mirë, parahyrja për në këtë ambient u kthye në dorr. Faqja në të cilën sot ndodhet oxhaku dhe anash dy dritareve ka pësuar ndryshime. Tamburi i oxhakt është rindërtuar më vonë, mbasi me heqjen e suvave dolën gjurmët e tamburit origjinal në formë gjysëm koni. Dritaret e poshtme janë zmadhuar, ndërsa sipër tyre kanë ekzistuar dy dritare që janë mbyllur më vonë.

Për mungesë të dhënash nuk jemi në gjendje të datojmë ndërtimin e kësaj banese. Një e dhënë me rëndësi, për të vendosur në kohë këtë ndërtim, është data 1864 shënuar mbi sterën e ujit, e ndërtuar në krahun e djathtë të katit. Duke u bazuar në formulimin arkitektonik të pamjes së jashtme që mori banesa në fazën e fundit të ndërtimit, e cila lidhet me rikonstruksionet që pësuan shumë banesa të vjetra të qytetit të Beratit, duke filluar aty rreth çerekut të parë të shekullit të kaluar, mendojmë se pikërisht viti 1864 i përket fazës së tretë të ndërtimit. Ndërsa vetë kjo banesë, duhet të jetë ndërtuar gjatë gjysmës së dytë të shek. XVIII. Ndryshimet që ka pësuar ky ndërtim, duke u kthyer nga një banesë me çardak në një banesë të mbyllur, reflekton ndryshimet që filloi të pë-

sojë jeta ekonomike dhe shoqërore në qytetin e Beratit, për shkak të fuqizimit të shtresave të borgjezisë qytetare, sidomos gjatë çerekut të tretë të shekullit të kaluar.

Banesa jonë është një shembull tipik, për të treguar se si ndërtimet e vjetra gjatë shek. XIX filluan të modifikohen si në aspektin funksional, ashtu dhe në përpunimin arkitektonik dhe dekorativ. Gjithashtu, vërejmë që modifikimet të realizohen me një teknikë ndërtimi, që në shumë drejtime ndryshonte nga teknika e mëparshme. Pa mundohemi të paraqesim se cilat qenë të rejtat që pruri shek. XIX, qoftë në planin funksional dhe arkitektonik, ashtu edhe në teknikën e ndërtimit.

Humbja e funksioneve të çardakut, zvogëlimi i tij gradual dhe, së fundi, mbyllja e tij, e cila përbën një ndryshim me shumë rëndësi në zgjidhjen planimetricke të kësaj banese, duhen shpjeguar me largimin përherë e më tepër nga ekonomia bujqësore, e cila gjatë shek. XIX, siç duket, nuk zinte një vend me rëndësi në jetën ekonomike të qytetit. Në trajtimin arkitektonik të pamjes së jashtme, shikojmë një kujdes të madh, për ti dhënë asaj një pamje sa më të mirë. Kështu strehet e çveshura mbyllet (fig. 17) me anën e një kornize me seksion të ondulluar, që, pjesë-

Fig. 12

Fig. 13

risht është e suvatuar dhe pjesërisht është e veshur me dërrasa. Dritaret janë të shumta dhe janë formuar, ndryshe për divanin dhe, ndryshe për ambientet e tjera, duke pasqyruar kështu edhe në fasada funksionet e ndryshme të ambienteve. Dyert e brendshme, që lidhin çardakun me dy ambiente kryesore

të banesës të mbuluar me hark guri me derë njëflegershe, zëvendësohen me dyer dyflegershe të veshura me fashatura e të mbuluara me arkitra. Pjesës së çardakut të kthyer në divan i ndërtohet tavani, si edhe dhomës së xjarrit. Zmadhohen dritaret e dhomës së mirë dhe të pjesës së poshtëme të ambientit qendror. Të gjitha këto ndryshime e veshën banesën me një petk të ri, petk i cili trajtimin arkitektonik lakonik dhe të çveshur të fazës së parë të ndërtimit e pasuroi dhe e çoi më përpara, duke i dhënë banesës një karakter qytetar. Këto ndryshime u shoqëruan edhe me futjen e elementëve të rinj në teknikën e ndërtimit. Muret e fazës së parë të ndërtimit janë forcuar me breza druri e lidhur me llaç balte, ndërsa në fazat e mëvonëshme, llaçi i baltës zëvendësohet me llaç gëlqero. Edhe suvatimi nga llaç balte zëvendësohet me llaç gëlqero. Një përdorim të gjere fillon të marrë teknika me skelet druri, e cila diktohej, qoftë për faktin se një pjesë e ambientit fillon të dali në formë erkeri, qoftë sepse numëri i dritareve bëhet i madh. Në banesën tonë nuk ka asnjë dritare origjinale, por me sa kemi vërejtur në banesat e këtij lloji ku ruhen dritare origjinale kanë rrjetë dhe kapak druri, kurse dritaret e banesës tonë, që i përkasin fazës së tretë të ndërtimit, janë ndërtuar në divan me dy telajo me lëvizje vertikale, ndërsa në ambientet anësore me një telajo e cila, gjithashtu, lëviz vertikalisht. Përveç telajove me xhami ambientet kanë në faqen e brendshme kanata druri, të cilat gjithashtu lëvizin vertikalisht.

Fig. 14

Fig. 15

RESTAURIMI

Gjendja teknike e monumentit nuk ishte e mirë (fig. 2, 17), për shkak të degradimit të një pjese të madhe të lëndës së drurit, qoftë të konstruksionit çatisë, qoftë dhe të skeletit drurit, kështu që monumenti kishte nevojë për ndërhyrje. Nga studimi që i bëmë monumentit, shtriheshin dy variante për restaurim. Varianti i parë ishte që të kthehej monumenti në gjendjen e fazës së parë ose të dytë të ndërtimit, ndërsa varianti tjetër ruante banesën në gjendjen që kjo ka arritur mbas rikonstruksioneve të mëvonëshme, duke përfunduar, simbas rastit, elemente të ndryshme të banesës. Ne zgjodhëm dhe zbatuam variantin e fundit. Arësytet që na çuan në këtë variant qenë këto:

1. — Banesa në fjalë, është një rast tipik për të treguar se si gjatë shek. XIX banesat me çardak pësojnë një sërë transformimesh të rëndësishme. Si e tillë, kjo banesë, në gjendjen e sotme ka një vlerë të madhe për historinë e arkitekturës.

2. — Në qytetin e Beratit ruhen në gjendjen e tyre origjinale ose me transformime të vogla një numër i mjaftueshëm banesash me çardak, prej të cilave mundet të përfitohet një pasqyrë e qartë e karakteristikave arkitektonike dhe konstruktive të këtij tipi.

3. — Në të dy fazat e fundit të ndërtimit, vërehet që shtesat dhe transformimet që i janë bërë monumentit nuk janë improvizime të kryera me ngut dhe pa kriter, por ato janë të lidhura organikisht me strukturën funksionale arkitektonike të banesës, duke i shtuar asaj vlera të reja që pasqyrojnë kushte të

tjera shoqërore, pa dëmtuar rëndë strukturën origjinale të banesës. Pra, e reja me të vjetrën, janë lidhur me shumë mjeshtëri, duke vënë kështu në pah nivelin e lartë të ndërtuesve.

Megjithatë, ndonjë ndryshim i vogël që dëmtonte vlerat e monumentit pse ishte kryer pa ndonjë kriter të shëndoshë, ose mbulonte gjurmët që hidhnin dritë mbi fazat e ndërtimit, ne i këthyem në gjendjen origjinale. Ato elemente arkitektonike, që ishin shkatërruar krejtësisht, ne nuk i rikonstruktuan për të qëndruar konsequent idesë që të ruajmë monumentin me të gjitha ndryshimet që ka pësuar në kohë.

Konkretisht rampa e dytë e shkallëve prej druri, që i përket fazës së tretë të ndërtimit u hoq, duke u rivendë në funksion rampa e dytë e shkallëve prej guri. Dera origjinale e dhomës së mirë u çlirua nga suvatimi dhe murosja dhe u vendos në të flegra njëkanalëshe për analogji me banesat e tjera të këtij lloji. U rikthye në gjendje origjinale dera që të çon në rruginën përbi dhomës së zjarrit, e cila në fazën e parë ishte dera që lidhte çardakun me këtë ambient. Elementët e degraduar krejtësisht,

Fig. 16

Fig. 17

që në shumicën e tyre qonë prej druri i zëvendësuar, duke ruajtur me besnikëri jo vetëm llojin e materialit e mënyrën e trajtimit, por edhe formulimin e tyre, duke përdorur në shumë raste dhe fragmente origjinale që ishin në gjendje të mirë ose pak të dëmtuar.

Përveç punimeve të mësipërme, që sollën një rivlerësim të monumentit, po japim dhe punimet e tjera restauruese që u kryen në këtë banesë. Çatija u rindërtua, strehet me veshje dërrase dhe hark të suvatuar, të cilat ishin të dëmtuara, gjithashtu u rindërtuan, duke ruajtur elemente të vjetër. Konstruksioni prej skelet druri në fasadë pësoi meremetime të pjesëshme (fig. 18). Në pamjen kryesore u krye dhe suvatimi i pjesëve të dëmtuara. Divani i kishte dyshemetë të amortizuara dhe tavanin të dëmtuar. Këto elemente u zëvendësuan me të rinj. Në divan u rindërtuan kanatat e dritareve duke ruajtur një ekzemplar origjinal.

Fig. 18

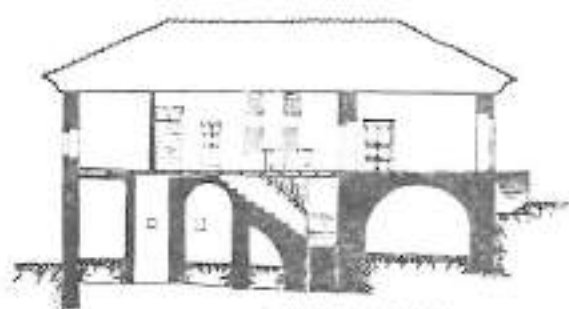
U krye suvatimi i murit gjatësor kryesor. Në ambientet e krahut të majtë dhe të djathtë, përveç vendosjes së dritareve të reja (duke ruajtur një ekzemplar të vjetër), u bë përforsimi i tavaneve prej dërrase origjinale, duke zëvendësuar ndonjë element të prishur. Ambientit qendror ju rindërtuan shkallët e fazës tretë të ndërtimit, të cilat ishin prishur, si dhe dyshemet e të dy pjesëve. Dritaret e ambientit qendror, që shikonin në divan u rindërtuan me kanata dhe xhama simbas fazës së tretë të ndërtimit. Në dhomën e xjarrit u krye pjesërisht riparimi prej dërrase. U pastruan me sodë kaustike të gjithë elementet e drurit në ambiente, që ishin lyer me bojë për të marrë ngjyrën natyrale, ndërsa tavanet nuk u pastruan.

Këto punime konservuese dhe restauruese u kryen gjatë vitit 1972 nga dega e Monumenteve të Kulturës së Beratit, nën drejtimin e autorit.

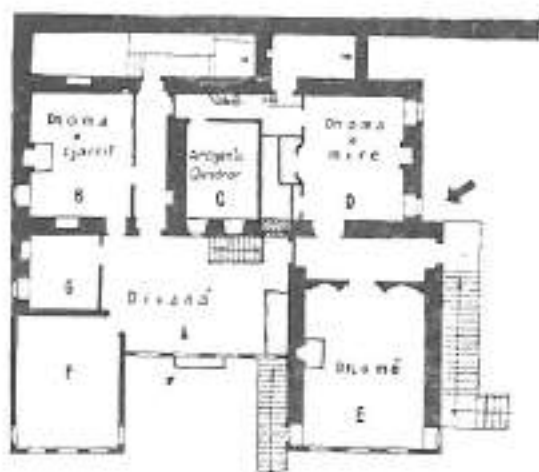
FAȚA E. B-G ÎN DETALIU
(CUM ÎNTRĂSTĂRI)

FAȚA ARTESORIE

FAȚA LATERALĂ

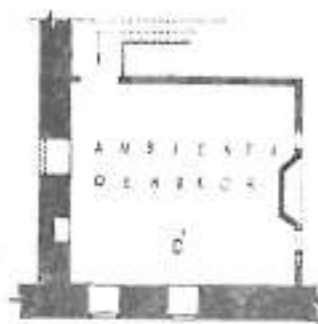
PLANIMETRIA ÎNTRĂSTĂRI

FAȚA ÎNTRĂSTĂRI

PLANIMETRIA ÎNTRĂSTĂRI

PLANIMETRIA ÎNTRĂSTĂRI

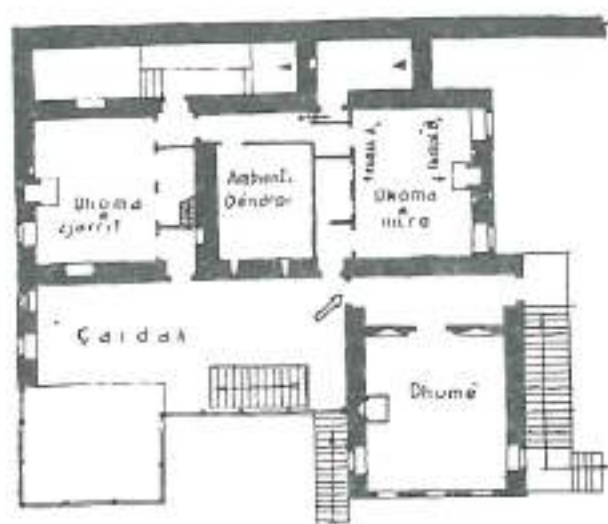
FAZA E 3 LE E NDERTIMIT
(FAZA MODERNIZES)

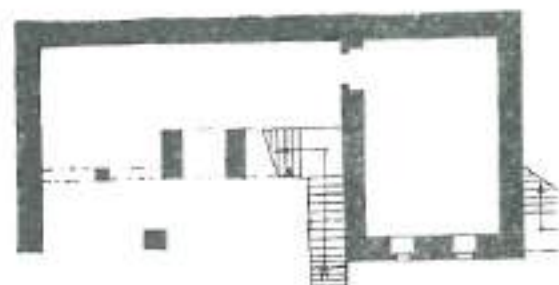
PANJE KRYESORE

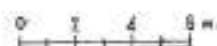
PERBIE TERTHUR

PLANIMETRIA E KATIT I

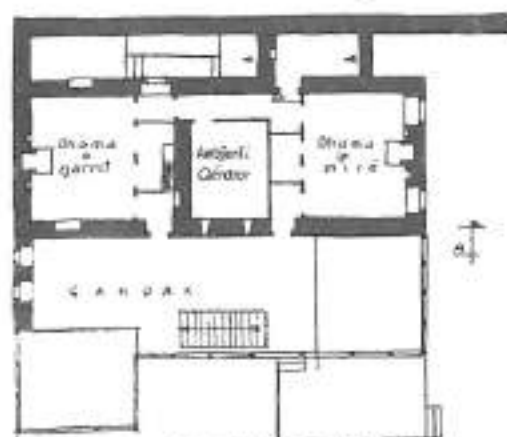
PLANIMETRIA E KATIT II

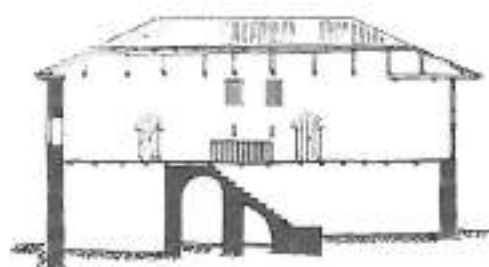
TAZA E 1-re E NDERTIMIT
(QISHORJA HILFSTARE)

PAMJE KRYESORE

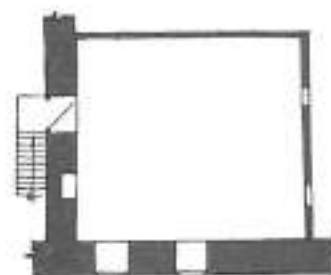
PLANIMETRIA E KATIT I-DE

PRERJE A-A

PLANIMETRIA E KATIT II-DE

PLANIMETRIA E MATULIT NE QISHORJA FOLGISTARE

Gene SAMIMI

ETUDE ET RESTAURATION D'UNE HABITATION TYPE DE BERAT

R E S U M E

Dans le présent article l'auteur se propose d'exposer le résultat de ses études concernant la restauration d'une habitation type, située dans le quartier ex-Garice (aujourd'hui quartier Partizani) de Berat et actuellement dans un état assez modifié. Elle diffère beaucoup des maisons à «tchardak» (loge). Afin de pouvoir dégager des conclusions au sujet des modifications subies par maints éléments particuliers, fonctionnels et architectoniques, l'auteur a dû effectuer une série d'observations et de sondages, qui lui ont permis d'obtenir des données valables pour procéder à une analyse minutieuse de ces transformations. A première vue, il semble qu'à sa phase initiale de construction cette maison représentait une habitation à «tchardak» (galerie ouverte). Pour vérifier cette supposition, des sondages ont été effectués dans la partie supérieure en face du vestibule. Il en est résulté que les colonnes de bois, supportant les travées sur lesquelles s'appuie la toiture, sont garnies de coussins en bois ouvré. Par ailleurs, dans la partie supérieure on s'est servi de barres en tant qu'éléments de la rampe aménagée entre les colonnes du vestibule. Ces données montrent que sa partie frontale doit avoir été ouverte. Les éléments séparant les pièces disposées sur le côté droit s'appuient sur le plancher du hall et dans les deux murs latéraux de la partie frontale ont été trouvés des coussins en bois ouvré reposant sur les colonnes de la carcasse en bois. En dernier lieu, au-dessus du mur de la chambre du «feu» et à côté de la petite pièce disposée à droite ont été repérés des fragments de la paroi, soit des barres liées avec de la glaise, qui servaient à séparer l'espace libre entre le «tchardak» et la mansarde des pièces situées au fond. De ces constatations l'auteur aboutit à la conclusion que la pièce disposée à la droite du vestibule était ouverte, constituant de la sorte une partie du «tchardak». Par analogie aux habitations de même type, il y a lieu de croire que nous avons affaire à un «qashk». Pendant les travaux de restauration ont été obtenues les données suivantes, qui nous permettent de déterminer la phase de construction à laquelle appartient le côté gauche de cette habitation.

1. Les bandes de bois qui s'entrecroisent ne sont pas au même niveau (Voir la flèche du Tab. II). De même, après avoir enlevé l'enduit couvrant le point de contact avec les murs externes, on a relevé la présence d'un joint.

2. La technique de construction des murs de la pièce destinée au logement des bestiaux au rez-de-chaussée et du côté gauche de l'habitation diffère de celle des autres murs.

3. Au-dessus du mur de la chambre des amis, à proximité du couloir le séparant de la chambre disposée à gauche, on a trouvé un fragment de la paroi, liée avec de la glaise et de la paille, qui séparait le «tchardak» et la mansarde des pièces situées au fond.

4. La porte portant à travers le couloir à proximité de cette pièce est recouverte d'architraves, elle se caractérise par un traitement architectonique complètement différent de celui de la porte originale de la chambre des amis et de la chambre du feu qui sont recouvertes par des arcs de pierres.

5. La pièce disposée sur le côté gauche manquait de mafil, élément qui a été remplacé par un traitement spécial du mur de refend, ce qui indique une phase plus récente de construction lorsque mafil avait déjà perdu sa fonction habituelle et s'était transformé en un élément décoratif.

6. Le traitement de la cheminée de cette pièce sur le toit diffère de celle de la chambre des amis. En plus, l'enduit de cette pièce est en mortier de chaux alors que les trois autres pièces situées au fond sont enduites de glaise.

Ces arguments prouvent que le côté gauche de cette habitation a été ajouté plus tard.

Des données exposées plus haut il ressort que cette habitation était constituée initialement de trois pièces disposées l'une après l'autre et qu'en face d'elles se trouvait le «tchardak» sur toute leur longueur. Maintenant il s'agit d'élucider la question si les pièces ajoutées des deux côtés du «tchardak» et la terminaison de celui-ci appartiennent à une seule ou à plusieurs phases de construction. Des éléments mis à jour, nous sommes induits à penser que les transformations opérées appartiennent à deux phases différentes de construction.

Cette habitation de Berat représente un exemple typique des modifications que les maisons anciennes ont commencé de subir pendant le XIXe siècle, tant sur le plan fonctionnel qu'architectonique et décoratif. La technique de construction de même diffère sur plusieurs points de celle antérieure.

- La restauration

Les études réalisées par l'auteur ont fait ressortir qu'il y avait deux voies différentes à suivre pour restaurer ce monument. La première prévoyait le retour du monument à sa phase primaire ou secondaire de construction et la deuxième à sa conservation dans son état actuel, sans toucher aux reconstructions postérieures mais en consolidant et renforçant les divers éléments de l'habitation. L'auteur a préféré la deuxième variante pour les raisons suivantes:

1. Cette habitation représente un exemple typique montrant comment au XIXe siècle les maisons à «tchardak» commencèrent par subir d'importantes modifications. Dans son état actuel elle a une grande valeur pour l'histoire de l'architecture.

2. Dans la ville de Berat sont conservées dans leur état original ou ayant subi de légères modifications, un nombre suffisant d'habitations à «tchardak», ce qui permet de dresser un tableau complet des principales caractéristiques architectoniques et de construction de ce type d'habitation.

3. Les deux dernières phases de construction comportent des adjonctions et des transformations que l'on ne peut aucunement considérer comme des improvisations fortuites, étant donné qu'elles se relient organiquement à la structure fonctionnelle-architectonique de l'habitation et lui ajoutent de nouvelles valeurs reflétant les conditions sociales de l'époque, sans pour autant affecter sa structure originale.

Malgré cela, toutes les modifications sans importance affectant la valeur du monument ou recouvrant les traces qui illuminent ses différentes phases de construction, ont été reconduites à leur état initial.

Valter SHTYLLA

BANESA TË VJETRA TË FUSHËS SË MBISHKODRËS

Në këtë punim kemi marrë si objekt studimi banesa të vjetra fshatare të fushës së Mbishkodrës, disa prej të cilave banohen ende sot. Mjaft të tjera ruhen në gjendje të rrënuar si pasojë e dëgjëve që kanë ndodhur këtu në fillim të shekullit tonë. Studimin tonë e përqëndruam pikërisht në këta banesa, të cilat rrezikohen të degradohen krejtësisht.¹

Fusha e Mbishkodrës shtrihet në veri të qytetit të Shkodrës dhe arrin gjatësinë 30 km. në drejtimin jug-veri e gjersinë rreth 10 km. në drejtimin lindje-perëndim. Nga lindja kufizohet me shpatet perëndimore të Alpeve Veriore, ndërsa gjatë gjithë pjesës perëndimore laget prej liqenit të Shkodrës. Fusha e Mbishkodrës është një ultësi me lartësi rreth 125 m. mbi nivelin e detit, në skajin veri-perëndimor të së cilës ngrihet një zonë kodrinore me pikën më të lartë në kodrën e Moksetit (253 m). Kjo zonë e banuar e Shqipërisë Veriore formohet prej rreth 30 fshatrash të vendosur nga të dy anët e rrugës që lidh Shkodrën me Hotin (fig. 15).

Qendra më e madhe e banuar e fushës, Kopliku, përmendet që në vitet 1335 e 1348 me emrin «Kupelnik»². Më pas, më 1416, e gjejmë me emrin «Koperniku» më 90 shtëpi³, ndërsa më 1614 përmendet «Kopliku» me 80 shtëpi⁴. Hekardi shkruan se Kopli-

Fig. 1

ku ndahet në dy lagje, në të sipërmen, që është më e madhe e në të poshtmen dhe të dyja së bashku kanë 450 shtëpi me 4050 banorë⁵.

Nga fshatrat e tjerë, më 1416 përmendet Grizha

1) Për grumbullimin e materialit u kryen dy ekspedita në terren. Rilevimet janë të F. Zar-shatit e B. Penxhes, vizatimet të E. Harkhit e F. Gjonit dhe fotografitë të autorit.

2) Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, Vindobonae, 1918 I, 798, II, 46.

3) E. Armao, Località, chiese, fiumi, monti e toponimi varî di un antica carta dell'Albania Settentrionale. Roma, 1933, 55, Shënimi 2.

4) H. Hecquard, Histoire et description de la Haute Albanie ou guegerie. Paris, 1858, 155, Shënimi 1.

5) H. Hecquard, *op. cit.* 152.

BANESA Nr.1 ÇULAJ - KOPLIK

PAMJA KRYESORE

PLANIMETRIA

Fig. 2

me 39 shtëpi⁶⁾ dhe më 1614 Dobraci me 50 shtëpi⁷⁾ si dhe Flaka me 18 shtëpi⁸⁾ Hekardi përmend fiset e vogla Grizhë e Gruemirë, të cilët së bashku numurojnë 165 shtëpi dhe 900 banorë⁹⁾. Ai duke folur për fshatrat e Buzës së Ujit (Flakë, Kamenicë e Jubicë), thekson se ato përbëhen nga 160 shtëpi, ku jetojnë 850 banorë¹⁰⁾.

Nga dokumentat e sipërme del se kjo zonë ka qenë populluar shumë shekuj më parë. Djegjet masive që ndodhen në këto anë në vitet 1911 e 1920 prurën rrënimet në mjaft fshatra, duke lënë një numër të kufizuar banesash të vjetra. Nga të dhënat gojore dhe teknika e ndërtimit mendojmë se banesat e vjetra apo rrënojat e tyre, të cilëve i referohemi në studimin tonë duhet t'i takojnë fundit të shek. XVIII dhe shek. XIX.

Fshatrat që përfshihen në zonën Shkodër-Koplik, shtrihen kryesisht në të djathtë të rrugës. Këtu kemi të bëjmë me ndërtime relativisht të reja, të cilat për arsye të afërsisë me qytetin janë të influencuara prej tij në zgjidhjen funksionale-arkitektonike. Edhe tek ndonjë banesë e vjetër janë bërë shtesa apo adaptime që ja kanë ndryshuar fizionominë asaj, prandaj gjurmimin tonë e përqëndruam në zonën rreth dhe në veri të Koplikut, ku ruhen ende banesa të vjetra dhe rrënoja të tyre.

Tipar karakteristik i përbashkët urbanistik i fshatrave të ultësirës së Mbishkodrës, është se ato formohen nga banesa të ndërtuara në afërsi njëra me tjetrën, këtë e konstatuam si në fshatrat e ndërtuara rishtazi (pas djegjes) ashtu dhe në ato që na u dukën si të hershme. Për tu përmendur është lagja e vjetër «Culej-Ivanaj» në fshatin Bajzë, rreth 10 km. në veri të Koplikut, e cila përbën një ansambël me banesa të vjetra, disa prej të cilave janë braktisur.

Gjatë gjurmimit të banesave të vjetra në fushën e Mbishkodrës, kemi konstatuar tre tipe: «Kasolla», banesa përdhese dhe të tilla me kat. Tipi më i thjeshtë «kasolla», sot përdoret vetëm për strehimin e bagëtisë. Sipas burimeve gojore, në të kaluarën, në këtë zonë «kasollat» kanë pasur dhe funksione banimi. Me interes është shembulli i një kasolleje bagëtie në Çulaj me përmasa 3x8 m, që nga tre anë ka mur guri të thatë, kurse në faqen ballore ka dy dyer me thupra që zënë gjithë sipërfaqen. Mbulesa e saj është prej kashtë. Një tjetër kasolle në Çulaj është ndërtuar me thupra të thurur me degë dhe mbulohet me kashtë (fig. 1).

6) E. Armao, vep. cit. 72. Shënim 1.
7) E. Armao, po aty, 72. Shënim 2.
8) H. Hecquard, po aty 156, Shënim 1.
9) H. Hecquard po aty 151.
10) H. Hecquard, po aty 156.

Fig. 3

Fig. 4

Në këtë zonë banesa përdhese thirret «jerevi»¹¹⁾. Ajo është ndërtuar gjithmonë me gurë dhe ka përgjithësisht formën e katërkëndëshit kënddrejtë në plan. Një shembull i këtij tipi i ruajtur mjaft mirë është një banesë në Çulaj (fig. 2), ngritur mbi një taban shkëmbor. Ajo ka planimetri katërkëndësh-kënddrejtë dhe është mbuluar me çati, dyujse me kallkan. Banesa ka një hyrje të vetme në ballin e saj, e cila mbulohet me arkitra druri. Brendësia formohet prej një kthine të vetme, përdhese e pa tavan, që ndriçohet nëpërmjet dy dritaresh të vogla, të hapura anash hyrjes.

Ambienti ka lartësinë 2.20 m. Në të majtë ndodhet vendi i zjarrit, i cili ndizet drejt mbi tokë. Sipër vendit të zjarrit lëshohet një vargua për varjen e enëve. Në murin përballë votrës janë hapur dy kamare. Muret prej guri të banesës 50 cm, të trasha, lidhen me llaç gëlqereje dhe janë të pa suvatuara nga jashtë. Çatia është tip vendi me strehe të vogla.

Tipi i banesës përdhese ka qenë i përhapur në këtë zonë. Deri në ditët tona janë ruajtur rrënoja të tilla ose në ndonjë rast dhe banesa në përdorim, ndërmjet të cilave vihen re dhe dallime që konsistojnë në përmasat, në zgjidhjen e arkitrarëve të dyerve, në realizimin e çatisë me ose pa ballkon, etj. Pranë banesës që përshkruam ndodhet një banesë tjetër përdhese, më e madhe se e para, me shumë kamare në brendësi. Po në Çulaj hasëm një banesë përdhese me përmasa 8x10 m., me konstruksionin e çatisë prej 4 kullimesh e me hark guri mbi derë (fig. 3). Banesa përdhese njëkthineshe ruhen dhe në Koplik. Një e tillë në lagjen Polvar mbulohet me çati dyujse me ballkon. Hyrja e saj e hapur në drejtimin gjatësor konturrohet sipër me arkitra guri (fig. 4).

Një formë të veçantë të banesës përdhese e ndeshim në fshatin Vukpalej (fig. 5). Këtu shohim banesën përdhese në një variant tjetër më të zhvilluar, me dy kthina. Të dy hyrjet, ngjitur njëra tjetrës, mbulohen me harqe të punuara prej një guri të vetëm. Trajtimi i njëjtë arkitektonik i të dy hyrjeve dhe pragjet me lartësi të barabartë na binden se këta dy ambiente kanë pasur funksione banimi. Një kryq i gdhendur në harkun e mbulesës së hyrjes për në ambientin e majtë, na shtyn të mendojmë se ajo ka qenë «oda» e

11) Jerevi – vjen nga turq. jer- = përdhes; -ev = shtëpi – Shtëpi përdhese.

BANESA Nr. 1 VUK - PALAJ - KOPLIK

PAMJA KRYESORE

PLANIMETRIA

Fig. 5

burrave, mbasi zakonisht ajo trajtohet më me kujdes, ndërsa ambienti tjetër ishte caktuar për gratë. Ndarja tërthore e këtyre dy ambienteve duhet të jetë bërë me lesë thuprash.

Kalimi nga banesa përdhese njëkthinëshe në atë me dy kthina, i cili duhet konsideruar një zhvillim i rëndësishëm i kësaj banese ka shumë mundësi të ketë pasur si hallka të ndërmjeme një fazë të tillë kur brënda të njëjtit ambient, me një ndarje të lehtë realizohej veçimi i vendit të kafshëve. Këtë fenomen e ka vërejtur Nopça për disa krahina të Shqipërisë së Veriut.¹²⁾

Në banesat e vjetra të fushës së Mbishkodrës në ato që banohen apo dhe në rrënojet, konstruksioni i çatisë është zgjidhur me kallkan nga të dy anët, ndërsa tek përdheset e transformuara gjejnë dhe tip çatie me katër kullime uji.

Përsa i përket mbulesave të dyerve, ato diku i gjejmë në formë harku e diku tjetër me arkitra prej guri ose druri.

Me zhvillimin e mëtejshëm të banesës vendase vërejmë se në disa raste banesa përdhese njëkthinëshe nuk përdoret për banim por vetëm si ambient për strehimin e bagëtive, duke u ndërtuar ngjitur banesës me kat.

Një zhvillim më rëndësi pëson banesa vëndase, duke kaluar nga tipi përdhes në atë me kat. Banesa me kat, në krahasim me tipin përdhes, është më e zhvilluar si në aspektin funksional ashtu dhe në atë arkitektonik. Ajo është më e sigurtë e më higjienike se banesa përdhese.

Në fushën e Mbishkodrës banesat me kat të ndërtuara me mur guri, vendasit i quajnë kulla, ndërsa ambientet e tyre i thërrasin ahër (kati i poshtëm) dhe çardak (kati i sipërm). Në arritjen e këtij tipi janë ndjekur dy rrugë. Në disa raste banesa me kat është rezultat i adaptimit të banesave përdhese ekzistuese, të shtuara më vonë si në lartësi ashtu dhe në gjerësi, ndërsa në raste të tjera banesat me kat janë ndërtuar të tilla që në krye.

Nga banesat origjinale me kat, që shfrytëzohen ende sot, një trajtim interesant ka ajo në Vukpalaj (fig. 6). Planimetria e banesës është katërkëndësh kandlejtë dhe ka dy ambiente njëkthinëshe, nga një në çdo kat. Në ambientin përdhes strehohet bagëti, ndërsa në katin e sipërm banohet. Ambienti i banimit me lartësi 2.30 m. hyrjen e sotme e ka nga një derë e vonë e hapur nga prapa. Në të majtë të ambientit ndodhet «votra», bazamenti i së cilës është

12) F. Nopça, Albanien, Bauten Trachten, und Geräte Nordalbanien, Berlin und Leipzig, 1925, 21.

një mur masiv, që nis në dyshe-menë e ahurit e që vendoset e thërrasin «saxhak». Një element interesant i vatrës në këtë tip banese është «traza», ose shtrati i mishit. Traza, e cila është një strukturë për tharjen e tymosjen e mishit, përbëhet nga dy hunj të ngulur në mur e të lidhur me një tjetër tërthor në majën e tyre. Mbi këto hunj vihen tërthorë disa shtaga, ku vendoset mishi për tu tharë. Në anët e vatrës gjenden dy dritare të vogla. Dy dritare më të mëdha janë hapur në ballin e banesës, anash hyrjes. Dyshe-meja e ambientit të katit të sipërm është me dërrasa ndërsa faqet e mureve janë të suvatuara e të sherbetuara. Në qendër të pamjes kryesore ngrihen shkallët prej guri që të çojnë në hyrjen e katit të sipërm. Bazamakët e tyre janë blloqe guri monolite, që vazhdojnë dhe në shesh-pushim.

Dy dyer, nga një në çdo kat dhe dy dritare në katin e sipërm, përbëjnë hapjet e pamjes kryesore. Në të kundërt të shkallëve, ngjitur me to, ndodhet dera e ahurit e mbuluar me hark guri. Mbi shesh-pushimin e shkallëve është dera e katit të sipërm, në formë katërkëndëshi këndrejt, brinjët e të cilit janë katër blloqe guri me gjerësi 30 cm. Ashtu si në tipin përdhës dhe në banesën me kat, çatia është dy ujse me kallkan mbuluar me tjegulla.

Një tip të tillë banese takuam edhe poshtë në fushë, në hyrje të Vukpalajt. Megjithatë e rrënuar, ajo e ruan qartë trajtimin e saj funksionalo-arkitektonik (fig. 7). Në shumë aspekte ajo përsërit tiparet e banesës që përshkruam më sipër me të vetmin ndryshim se në faqen veriore të banesës, është ngjitur jerevia për strehimin e bagëtive.

Në katin e poshtëm janë dy dritare në murin jugor për ndriçimin e ahurit. Edhe këtu vatra me saxhakun ndodhet në mesin e murit tërthor majtas hyrjes. Një element interesant në këtë banesë është banka e vatrës, të cilën e ndeshëm dhe në banesa të tjera të vjetra me kat të kësaj zone (fig. 8). Kjo paraqet një kamare në murin ngjitur vatrës, 40 cm, mbi të. Ajo është 30 cm. e thellë dhe 1.8 m. e gjerë. Konturi i sipërm i bankës ka formën e harkut, shërben si vend-ndenje në këtë anë të zjarrit. Çatia e banesës është e tipit kallkan.

Banesa të këtij tipi, në gjendje të braktisur e të rrënuar gjejmë mjaft në këto anë si në Çulaj, Vukpalaj, etj. Në Vukpalaj hasëm rrënojën e banesës me kat Nr. 4, e cila ishte rezultat i ngritjes në lartësi të banesës origjinale përdhës (fig. 9). Këtu bien në sy shkallët mjaft masive. Ato fillojnë në pamjen anësore dhe vazhdojnë gjatë pamjes ballore në formë shesh-pushimi deri tek hyrja e katit të sipërm. Kalimi për në ahur bëhet nëpërmjet një galerie mbuluar me qemer në shesh-pushimin e shkallëve.

BANESA NR 2 VUK - PALAJ - KOPLIK

PAMJA KRYESORE

PLANIMETRIA E KATIT I

PLANIMETRIA E KATIT II

Fig. 6

PAMJA KRYESORE

PAMJA ANESORE

PLANIMETRIA E KATIT TE I^{te}

Fig. 7

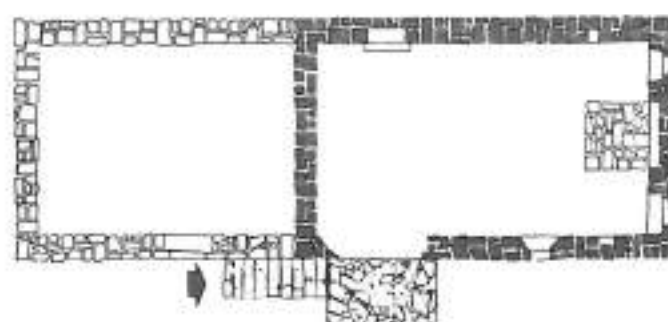
BANESA NR. 3
VUK-PALAJ-KOPLIKPLANIMETRIA E KATIT TE II^{te}

Fig. 8

Udhësa Nr. 4
VUK-PALAJ-KOPLIK

PAMJA KRYESORE

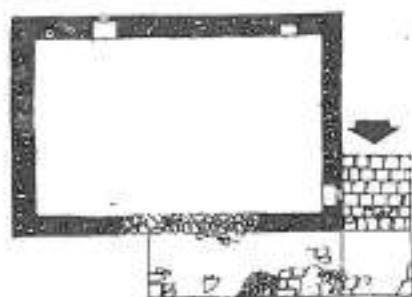
PAMJA NGA MBRAPA

PAMJA ANESORE

PLANIMETRIA E KATIT II

PLANIMETRIA E KATIT I

BANESA NR. 2 ÇULAJ-KOPLIK

PLANIMETRIA

Fig. 10

Banesë e vjetër me kat në Çulaj është ajo nr. 2 (fig. 10). Në katin përdhës (ahuri) hyej nëpërmjet dy dyerve, një në pamjen kryesore e një në faqen anësore. Në gjendjen e sotme hyrja për në katin e sipërm bëhet nëpërmjet shkallësh të reja prej guri, ndërtuar në anën e prapme të banesës. Ekzistenca e një dërr (fig. 11) në murin ballor (sot pa funksion) tregon se këtu ka qenë hyrja origjinale për në kat. Ngjithë kryhej me shkallë druri, sot të prishura. Ambienti i banimit edhe këtu është njëkthi nësh. Majtas hyrjes së sotme, në qoshin afër saj, ndodhet saxhaku i vatrës si dhe banka e saj me gjerësi 170 cm, lartësi 120 cm, e thellësi 35 cm. Në të djathtë të bankës ndodhet një kamare, ndërsa nga e majta është një dritare në pragun e së cilës është aplikuar një sqoll për larjen e duarve. Veç kësaj dritareje, ambienti merr dritë edhe nëpërmjet dy dritareve të tjera në faqen kryesore. Në mes të dyshemesë së drunjtë të ambientit, ngjitur me murin gjatësor karshi hyrjes ndodhet një vrimë e mbuluar me kapak, që quhet kapaxhë e që shërben për komunikim ndërmjet ambienteve të të dy kateve. Çatia e banesës është realizuar me kallkan.

Krahas banesave me kat me përmasa relativisht të vogla, në këtë zonë janë ndërtuar dhe banesa të mëdha me kat. Nga banesat e mëdha të vjetra përmendim një, në lagjen Palvor të Koplikut me gjurmë shkallësh të gurta në pamjen kryesore (fig. 12). Ahuri dhe dhoma janë ambientet e vetme të saj. Majtas hyrjes, në mes të murit tërthor ndodhet vatra me bankën karakteristike sipër saj. Sipas të dhënave gënjore, më parë sipërfaqja e fjetjes ndahej në mënyrë konvencionale me anën e arkave të nuses, duke krijuar kështu përshtypjen e odave të veçanta. Në ndryshim nga rastet e tjera, në banesat masive çatitë janë me katër kullime uji. Në Koplik gjejmë dhe banesa të mëdha, që dikur kanë qenë me çardak, tip i përhapur gjerësisht në qytetin e Shkadrës.

Këtë gjë e konstatuam në dy banesa, të cilat megjithëse në ditët tona kanë arritur krejtësisht të transformuara, ruajnë gjurmë të qarta të çardakut. Një nga këto është banesa në Koplik Qendër (fig. 13), e cila sot ka arritur të transformuar. I vetmi element origjinal arkitektonik i pamjes kryesore i ruajtur deri sot, edhe ky i fragmentuar, janë shkallët. Kompozimi i tyre është i njëjllot me shkallët e banesës shkodrane me çardak. Ata janë të dyanëshme, me mur puri e me shesh-pushimin mbi qemerin cilindrik. Baramentet e shkallëve janë prej blloqesh guri të punuar.

Po në Koplik hasëm një banesë që ka qenë dikur me çardak (fig. 14), ajo ruan dhe sot shkallët e vjetra, të njëanëshme mbi mur masiv.

Këto lshin disa nga ekzemplarët e banesave të vjetra të fushës së Mbishkodrës. Mungesa e mureve të larta prej guri përreth oborreve si dhe e portës së madhe të oborrit janë karakteristike për fshatrat e kësaj zone. Në banesat përdhese e me një kat të fu-

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

shës shihen oborre të rrethuara me mure guri të thatë të ngritura 1 m. nga toka. Zakonisht karshi pamjes kryesore ndodhet dera e oborrit e ndërtuar me thupra. Nyja sanitare ndodhet jashtë banesës, në një skaj të oborrit, në formën e një kasolleje. Furnizimi me ujë bëhej nëpërmjet puseve dhe burimeve. Gryka e pusit është realizuar me mur guri dhe anash saj janë vendosur koritat prej guri për larjen e teshave.

Materialet e ndërtimit të përdorura në ngritjen e banesave të fushës së Mbishkadrës janë siguruar të gjitha në vend. Guri është i formacionit gëlqeror dhe nuk ka formën e pllakës. Rëra është e ashpër dhe nxirrej nga bregu i liqenit të Shkodrës. Duke qenë një zonë rrëzë maleve, lënda drusore e ndërtimit është nxjerrë në vend. Në çatitë e banesave të mëdha si zinxhira janë përdorur trupa lisi, të zhveshur ose jo, me diametër 30 cm. dhe si mahi e baballëke janë përdorur seksione rrethore me diametër deri 15 cm. Në banesat e vogla si zinxhirë janë përdorur trarë të skuadruar 20 x 20 cm. dhe si mahi e baba-

llëke seksion 8x12 dhe 10x15 cm. Zinxhirët shtrihen çdo 1,5 m. kurse listelat-patavra mbi mahitë renditen çdo 20 cm. Faqet e jashtme të banesave përdhese kryesisht janë vetëm të shërbetuara ndërsa faqet e brendshme janë suvatuar dobët.

Në banesat me kat nuk shihet suvatim në faqet e jashtme, veçse në ndonjë rast takohet suvatim i dobët e jo i rrafshët. Brendësia është e suvatuar. Qashtet e mureve janë punuar me gurë të gdhendur. Në brendësi dërrasat e dyshemeve vendosen drejt mbi trarët e katit. Në banesat e kësaj zone nuk është përdorur tavan. Sipas thënieve të vendasve, me çlirimin e vendit në gjithë zonën e Koplikut numuroheshin gjithsejt shtatë banesa me tavan.

U përfaqëm të japim disa të dhëna mbi banesat e hershme fshatare të fushës së Mbishkadrës, duke u mbështetur në ato pak ekzemplare të vjetër që ruhen akoma të banueshme, si dhe në një numur rrënojesh që paraqesin interes studimi.

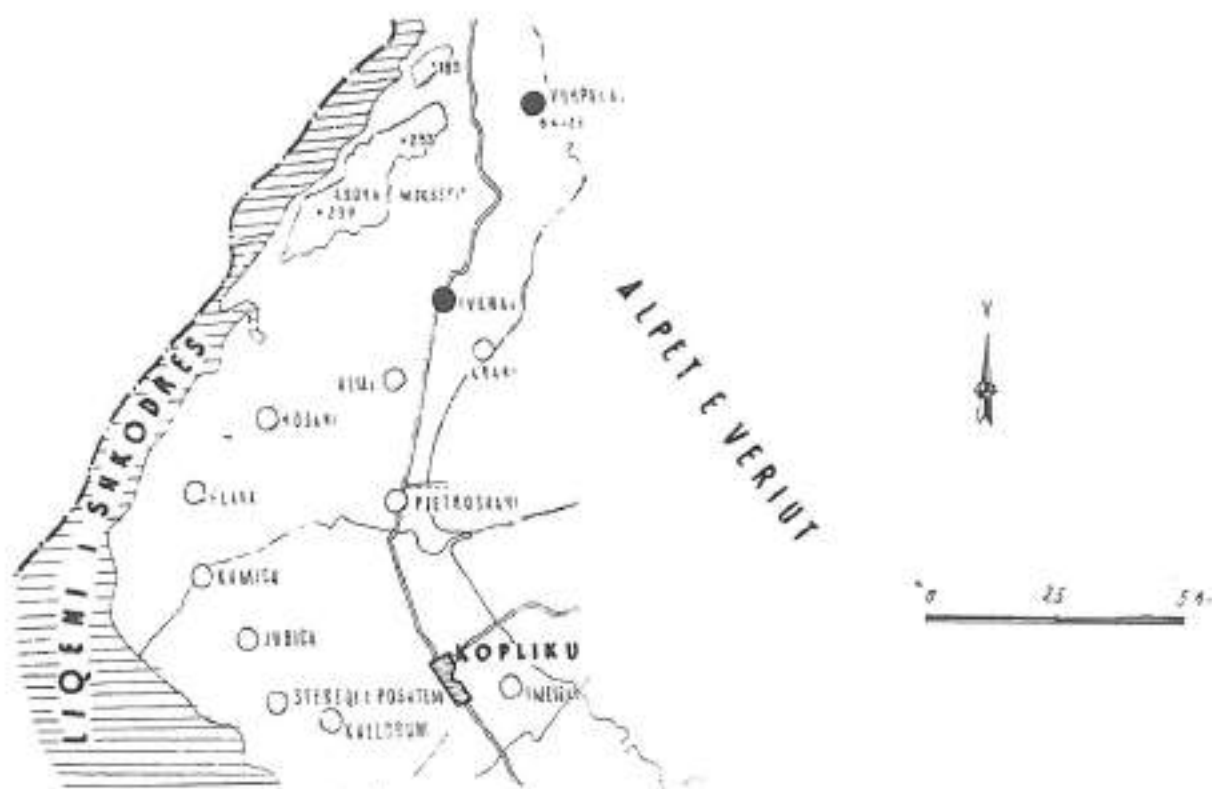

Fig. 15

Valter SHTYLLA

ANCIENNES HABITATIONS RURALES DE LA PLAINE DE MBISHKODER

R E S U M E

L'auteur présente le résultat de ses études concernant les anciennes habitations rurales de la plaine de Mbishkoder, dont quelques unes sont habitées de nos jours encore. La plupart d'entre elles ont été détruites à la suite des incendies qui ont éclaté au début du présent siècle.

La plaine de Mbishkoder s'étend au N de la ville de Shkoder sur une longueur de 30 Km. en direction SN et sur une largeur de 10 Km. en direction EO. Délimitée à l'E par les versants occidentaux des Alpes septentrionales, toute sa partie O est baignée par les eaux du lac de Shkoder. Cette zone de l'Albanie du Nord comporte près de 30 villages s'étendant des deux côtés de la route reliant Shkoder à Hot.

Nombre d'auteurs se sont consacré à l'étude des villages de cette plaine et ont publié maints ouvrages les concernant. Le plus grand centre habité de cette zone, Koplik, est mentionné dès 1335 sous le nom de «Kupeluk». Dans les siècles successifs, nous le rencontrons sous l'appellatif de «Koperuk» et de «Koplik». Outre Koplik, les ouvrages publiés citent d'autres villages tels Grizha, Dobroç, Flaka etc. Les traditions orales et la technique de construction indiquent que ces anciennes habitations appartiennent aux XVIIe-XIXe siècles. Les villages de la zone Shkoder-Koplik s'étendent principalement sur la côté droit de la route respective, les maisons qui s'y trouvent sont de construction récente et, en raison du fait que cette zone n'est pas loin de la ville, celle-ci n'a pas manqué d'exercer son influence sur leur type. Même le nombre restreint d'habitations anciennes conservées encore de nos jours, ont subi de telles adjonctions ou modifications qui ont entièrement transformé leur physionomie. C'est pourquoi les recherches effectuées ont été principalement centrées dans les alentours et au nord de Koplik, où l'on retrouve encore ces habitations et leurs vestiges.

Du point de vue de l'urbanisme, les villages de la dépression de Mbishkoder ont pour trait commun caractéristique le fait qu'ils sont constitués par des maisons construites l'une près de l'autre. L'ancien quartier «Çulaj-Vanaj», dans le village de Bajza, représente un ensemble d'habitations anciennes dont quelques unes ne sont plus habitées actuellement. Des observations faites dans la plaine de Mbishkoder il résulte que les maisons anciennes de cette zone sont représentées par trois différents types, soit la «kësollë», la maison à rez-de-chaussée et la maison à un étage.

La «kësollë», le type le plus simple, était destiné au logement des bestiaux. Les sources orales indiquent cependant qu'elle a exercé aussi des fonctions d'habitation.

La maison à rez-de-chaussée, si largement répandue dans cette zone, s'appelait jerevi (mot d'origine turque). Construites de pierres, elle se caractérise par une planimétrie rectangulaire. Un exemple clair de ce type d'habitation se trouve à Çulaj (Fig. 2). Cette maison a une seule entrée, aménagée dans sa partie frontale et recouverte d'architraves en bois. L'intérieur comporte une seule pièce dépourvue de plafond et illuminée par deux petites fenêtres pratiquées des deux côtés de la porte. La pièce d'habitation est de 2^m20 haute. A sa gauche se trouve l'endroit du feu qu'on allume à même le sol.

Une forme particulière de la maison à rez-de-chaussée est celle rencontrée à Vukpolaç.

Elle suscite de l'intérêt en ce que cette maison comporte deux pièces d'habitation, en constituant de la sorte une variante plus développée de la jerevi. Il ne fait pas de doute que la séparation transversale des deux pièces ait été réalisée par une paroi de barres. Il se peut de même que le passage du type d'habitation jerevi à une seule pièce à celui à deux pièces ait eu lieu à travers une phase intermédiaire, lorsque l'unique pièce d'habitation a été séparée par une paroi légère afin d'abriter les bestiaux. A la suite de l'évolution ultérieure de l'habitation locale, dans certains cas la jerevi n'est plus employée comme habitation mais comme local destiné au logement des bestiaux et construit tout près de la maison à un étage. Un développement important de la jerevi est représenté par sa transition au type d'habitation à un étage. Les habitants de la plaine de Mbishkodër appellent kulla ce type d'habitation en murs de pierres et ahur et tchardak respectivement son rez-de-chaussée et son premier étage. On a abouti à ce type d'habitation à travers deux voies différentes; tantôt par l'adaption de la jerevi à laquelle on ajoute un étage, tantôt en construisant ex novo des maisons à un étage. Celles-ci comprennent deux pièces, dont l'ahur se trouve en bas et l'odë (chambre d'habitation) en haut. Dans ce type d'habitation la votër 'foyer' renferme des éléments qui suscitent de l'intérêt; il s'agit précisément de la troka qui sert à sécher la viande et du banc du «foyer», une espèce de siège aménagé près du mur contigu au feu.

A Koplik on a rencontré de grandes maisons, autrefois pourvues de tchardak et aujourd'hui entièrement modifiées. Le manque de hauts murs entourant la cour de l'habitation ainsi que de la porte principale est un trait caractéristique pour les villages de cette zone. D'après les témoignages des habitants, il semble que les matériaux de construction employés pour bâtir ces maisons se trouvaient sur les lieux mêmes. Dans la période d'après Libération, la zone de Koplik comptait 7 maisons seulement pourvues de plafond.

Partant de certains exemplaires anciens que l'on peut voir encore aujourd'hui et se fondant sur les nombreuses ruines, l'auteur s'est employé à fournir des renseignements sur les anciennes habitations rurales de la plaine de Mbishkodër. Ces renseignements pèchent certes d'inexactitudes et de lacunes qui auraient pu être évitées, si un plus grand nombre d'habitations de ce type se trouvaient encore sur pied ou n'avaient pas subi de profondes transformations.

Aleksandër MEKSI

BAZILIKA NË KLOS TË SULOVS

Mbi lshatin Klos të Sulovës (Rrethi i Elbasanit), në mes të rrugës që të shpie në Kalanë e Qafës, ndodhen rrënojat e një kishe të vjetër, që përse gjykohej nga forma planimetrike dhe teknika e ndërtimit ishte një bazilikë bizantine⁽¹⁾. Prej saj, mbi tokë, ruheshin muri i absidës dhe rrënojat e arkadës veriore mbi pilastra, ndërsa muret e tjerë dalloheshin me vështirësi, sepse ishin mbuluar nga gurët e rrëzuar dhe shkurret. Duke patur parasysh se nuk ruhet ndonjë bazilikë tjetër e këtij tipi, e pamë me interes të ndërmerrim pastrimin e saj, për të bërë të mundur studimin e plotë të këtij monumenti⁽²⁾. Mbushjet, që kishin një lartësi rreth 0.60 m. nga dyshemeja, përbeheshin nga materiale ndërtimi, kryesisht gurë dhe shumë pak tulla, ndërsa në shtresën e fundit kishte dhe tjegulla, por mjaft të pakta. Me përfundimin e gërmimit u krijua një tablo e qartë e kësaj kishe (tab. I, 1).

Kisha është e tipit bazilikal trenefësh me arkada mbi pilastra drejtkëndshme. Arkada veriore ka dy pilastra të lira, një tjetër në murin perëndimor, si dhe një mur me një kalim të mbuluar me hark në anën lindore, që ndan bemën nga protezisi (tab. I, 5). Nga këto, dy pilastrat e lira dhe muri ndarës bemë – prothesis, ruhen në një lartësi deri 3.5 m. (fig. 1). Pilastrat qëndror ruhet deri në lartësinë e fillimit të harkut, për çka dëshmojnë si mbeturinat e tirantit të druritë, ashtu dhe gurët e sipërm të muraturës, të cilët lënë të duket forma e kurbuar e harkut.

Pjesa më nga lindja e arkadës ka në mes të saj një hapësirë të ulët kalimi të mbuluar me hark, që

shërben për të lidhur bemën me protezis (tab. I, 2). Harku gjysëm rrethor është ndërtuar me gur çmërsi dhe tulla që alternohen pa ndonjë rregullsi. Harku ruhet pjesërisht, nga që gurët e kyçit janë rrëzuar.

Ndërsa arkada veriore ruhet e tëra dhe na jep të dhëna të rëndësishme për formën e saj, arkada jugore ruhet në gjëndje të keqe dhe ngre përpara nesh një sërë problemesh. Së pari, vërejtëm se dyshemeja e nefit jugor është në nivel më të lartë se ajo e nefit qëndror dhe të dy këta ndahen nga një mur i ulët me gurë dhe llaç gëlqereje, mbi të cilin janë ngritur pilastrat. Prej tyre ruhen qartë, megjithëse në lartësi të vogël, pilastrat në murin perëndimor dhe pilastrat e lirë pranë tij. Nga pilastrat qëndror ruhet një gjurmë jo e sigurtë e faqes perëndimore të tij. Pranë murit lindor të kishës është muri ndarës bemë-diaconikon, i cili nuk ka ndonjë kalim për lidhjen e këtyre dy ambienteve. Kjo, si dhe nivelet e ndryshme të dyshemesë, nuk përputhen me skemën tradicionale të bazilikës. Duhet të shtojmë se, ndërsa dyshemeja e nefit qëndror është shtruar me rrasa guri të rregullta, nefi jugor është me dhe të ngjeshur. Vërejmë gjithashtu dhe përmasat e vogla të hapsirave të arkadës ndaj atyre të pilastrave, që në një farë mase izolajnë nefat anësorë nga ai qëndror, gjë që flet edhe kjo për një funksionim jo tipik bazilikal.

Nefi qëndror përfundon me një absidë të gjërë gjysëm rrethore, që ka në mes një dritare të ngushtë dhe të lartë, të mbuluar me një pllakë guri. Pranë saj, në anën jugore, ruhet një fragment suvaje me gjurmë afresku, që tregon se kisha duhet të ketë qenë

(1) N. Ceka. Gjurmime arkeologjike në krahinën e Elbasanit në Materiale të sesionit arkeologjik, 1967, 72.

(2) Punimet e pastrimit u kryen nën drejtimin e autorit dhe L. Sullit, rilevimi nga autori S. Dashi dhe L. Sullit, vizatimet të S. Dashit, ndërsa fotografitë të autorit.

e pikturuar. Në pjesën e poshtme të absidës është ngritur, rreth 0,4 m. nga dyshemeja, një platformë me mur guri, që ka mundësi të shërbente si tryezë altari.

Muret e bazilikës janë ndërtuar me gurë gëlqerorë dhe llaç gëlqereje. Gurët janë vendosur në rreshta horizontale me lartësi të ndryshme, duke formuar vende-vende fuga vertikale, që shkojnë shpesh në më tepër se dy rradhë. Nuk mungojnë për rratshim dhe copa tjegullash. Me të njëjten teknikë janë ndërtuar dhe pilastrot, në të cilat janë përdorur ane gurë shtufi me ngjyrë të errët dhe, në ndonjë vend, edhe tulla të vendosura kryesisht në mënyrë horizontale dhe shumë rrallë vertikalisht. Janë punuar lehtë vetëm gurat e qosheve. Një dallim me rëndësi vërehet në anën e jashtme të absidës, në pjesën e sipërme të së ciles kaion një rresht me klasonazh, me dy tulla vertikale ndërmjet dy rreshtave horizontalë (fig. 1, tab. 1, 3, 4). Ky element ka rëndësi për vendosjen në kohë të kishës. Mungesa e tullave në këtë zonë ka bërë që ato të përdoren vetëm në absidë, në vendin që zakonisht dekorohet më tepër në kishat bizantine. Vërejmë se vende-vende, sigurisht mjaft rrallë, ka dhe gurë të vendosur vertikalisht, dy nga dy në absidë dhe tre nga tre në anët e brëndshme të murit verior. Mbase kjo mund të shpjegohet me preferencën për klasonazhin që për mungesë tullash përdoret vetëm në një vend.

Gjatë ekzistencës së saj kisha ka pësuar rindertime dhe transformime, gjurmët e të cilave ruhen edhe sot. Mure të reja kalojnë mes për mes kishës, duke kufizuar një pjesë të bazilikës. Përsa mund të gjykohej nga teknika e ndërtimit dhe nga vendi i tyre në planimetri, dallohen dy meremetime. Në fillim është rindërtuar muri jugor dhe pjesë të vogla të mureve lindorë dhe perëndimorë, pranë qosheve. Ky mur, që sot ruhet në një lartësi të vogël, është ndërtuar me gurë gëlqerorë dhe llaç balte, prandaj ai paraqitet i deformuar, për shkak të teknikës së dobët të ndërtimit të tij. Me rindërtimin e këtij muri, kisha ruan akoma aspektin bazilikal, gjë që nuk mund të thuhet për meremetimin tjetër të mëvonë. Në këtë kohë, në nefin qëndror, afër arkadës jugore dhe afër murit perëndimor, janë ndërtuar dy mure të rinj me gurë gëlqerorë dhe llaç balte, që kanë dhe gjurmë brezash druri në anën e jashtme. Këta dy mure, që formojnë një kënd të drejtë me njëri tjetrin, e kanë kufizuar së tepërmi kishën në shtrirjen e saj planimetrike. Në këtë kishë të re, siç del qartë nga planimetria, përfshihen nefi verior dhe një pjesë e konsiderueshme e nefit qëndror me absidën në fund. Mendojmë se ky rindërtim dhe zvogëlim i kishës ka ndodhur për shkak të rrëzimit të murit jugor, arkadës jugore dhe murit perëndimor, materialet e rrënuar e të cilëve ishin të

pakët. Nga ana tjetër pa rrëzimin e këtyre mureve nuk kishte asnjë nevojë për këtë rindërtim. Zvogëlimi i kishës dhe teknika e dobët me të cilën janë ndërtuar muret janë desmi e një renie ekonomike, gjatë së ciles tanu nuk ishte më në gjendje ose kishte më nevojë të rindëronte tërë kishën.

Në këtë kishë të re, hyet nga porta e vendosur në murin perëndimor. Pragu i saj është më i lartë se dyshemeja, nga që terreni në këtë kohë ishte më i ngritur në anën perëndimorë, për shkak të mbushjes së krijuar nga rrëzimi i murt të vjetër. Siuqotë duhet shënuar se dhe nga porta e vjetër zritej me një këmbë shkallë në dyshemen e nefit qëndror, gjithnjë në qoftë se kemi interpretuar drejt gjurmët e pakta të kësaj porte. Pra, siç pamë, bazilika ruan dy meremetime, nga të cilat i fundit përbën një transformim të ndieshëm në strukturën e kishës.

Duke patur të qarta ndryshimet që ka pësuar kisha në kohë, la të përpiqemi të rikonstruojmë formën e saj volumetrike. Shkalla e ruajtjes së arkadës na jep një ide për lartësinë e nefit qëndror, por ne nuk kemi të dhëna për të gjykuar për lartësinë e nefëve anësore. Së pari, duhet të themi se trashësia e mureve nuk na shton mendimin se nefet kanë qënë mbuluar me qemere cilindrike. Që të kishte çati në kuotë të ndryshme, do të duhej që mbi harqet të kalonte pa tjetër një mur në një farë lartësie, si pasojë e të cilit nefi qëndror do të rezultonte më i lartë nga sa ruhen sot rrënojat e tij. Mbase lartësia e ulët e murit verior është rezultat i nivelit më të ulët të çatisë anësore. Problem përbën dhe ndriçimi i interiorit që nuk mund të arrihej vetëm nga dritarja e absidës. Ka shumë të ngjarë që, zgjidhja të ishte me dritare në murin mbi arkadat dhe çatitë e nefëve anësorë.

Përfundimisht do të thonim, se të dhënat që ofron monumenti nuk janë të mjaftueshme për të shprehur në mënyrë bindëse për njerën apo për tjetrën zgjidhje, megjithëqë varianti me nef në lartësi të ndryshme dhe dritare mbi arkadë është më i mundshëm.

Po të analizojmë arkitekturën e kësaj bazilike, për aq sa na lejon gjendja e rrënojave, do të vërejmë se ndërtimi është primitiv dhe i varfër, gjë që shihet në mungesën e plotë të dekorit dhe të elementeve arkitektonike. I vetmi zbukurim është një radhë me klasonazh në absidë. Përsa i përket organizimit të brendshëm edhe më lart vërejtëm se me gjithë formën bazilikale, ka një mënjanim të nefëve anësorë nga ai qëndror nëpërmjet hapsirave të vogla, ndërsa nga jugu edhe për shkak të ndryshimeve në lartësi të dyshemeve. Gjithashtu izolimi i bemës nga diakonikoni e nënvizon edhe më tepër këtë mënjanim të nefit jugor nga ai qëndror.

Bazilika në Klos përbën një ekzemplar të rëndësishëm për studimin e arkitekturës bizantine tek ne, sepse është e vetmja bazilikë trenefshe me arkada mbi pilastra. Në këtë drejtim, ajo dëshmon për një vazhdimësi të formave tradicionale të arkitekturës, sidomos po të kemi parasysh se, zor të jetë kushtëzuar kjo formë nga kërkesa funksionale. Si dhe në rastin e kishës së Shën-Kollit në Perondi³⁾, ky tip haset në fshatra dhe jo në qytete, ku në këtë periudhë ndërtoheshin kisha të tipit kryq i brendashkruar me kupol.

Në mungesë të të dhënave burimore dhe atyre epigrafike, për datimin e kishës disponojmë vetëm të dhënat që na ofron vrojtimi i monumentit. Elementi bazë, për mendimin tonë, është rreshti me

kluasonazh me dy tulla vertikale në absidë. Forma planimetrike nuk na lejon një datim më të ngushtë kohe, nga që ajo është përdorur në një periudhë kohe të gjerë. Duke gjykuar se jemi në një zonë larg qyteteve, ku për rrjedhim kluasonazhi, si teknikë dhe dekoracion, hyn në përdorim më me vonësë, si dhe duke patur parasysh përdorimin e gurëve të vendosur këlliq, sidomos në absidë, që tregon se njohja me kluasonazhin përbën një zbulim, jemi të mendimit se kjo kishë duhet të datohet në shek. XIII-XIV, me më tepër mundësi në shekullin e fundit. Dy fazat e tjera të ndërtimit, dy meremetimet, duhet ti përkasin pa tjetër periudhës së pushtimit turk, gjë që mund të gjykohet nga niveli i ndërtimit.

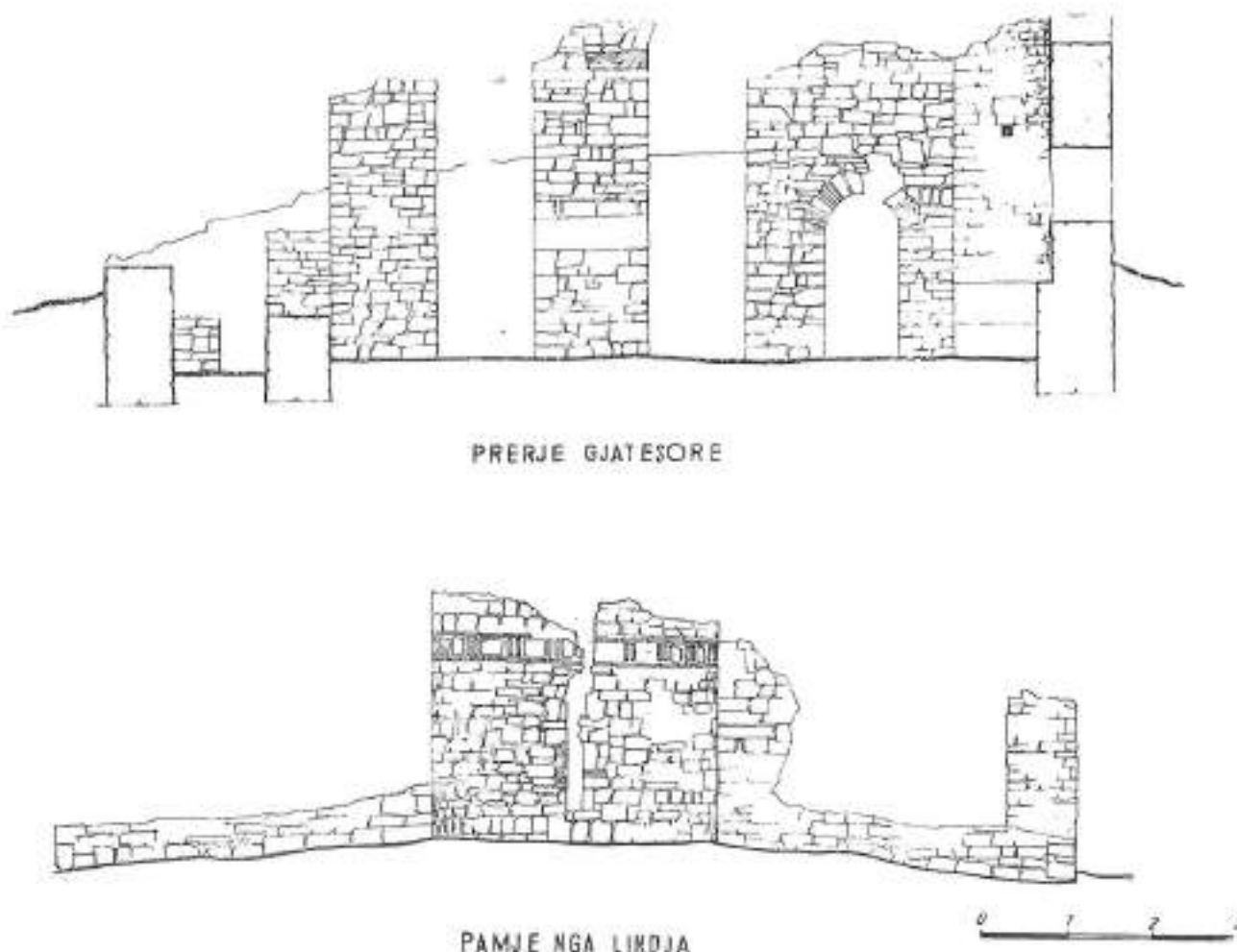

Fig. 1

3) A. Meksi, Arkitektura dhe restaurimi i kishës Shën-kollit në Perondi, (në këtë numër).

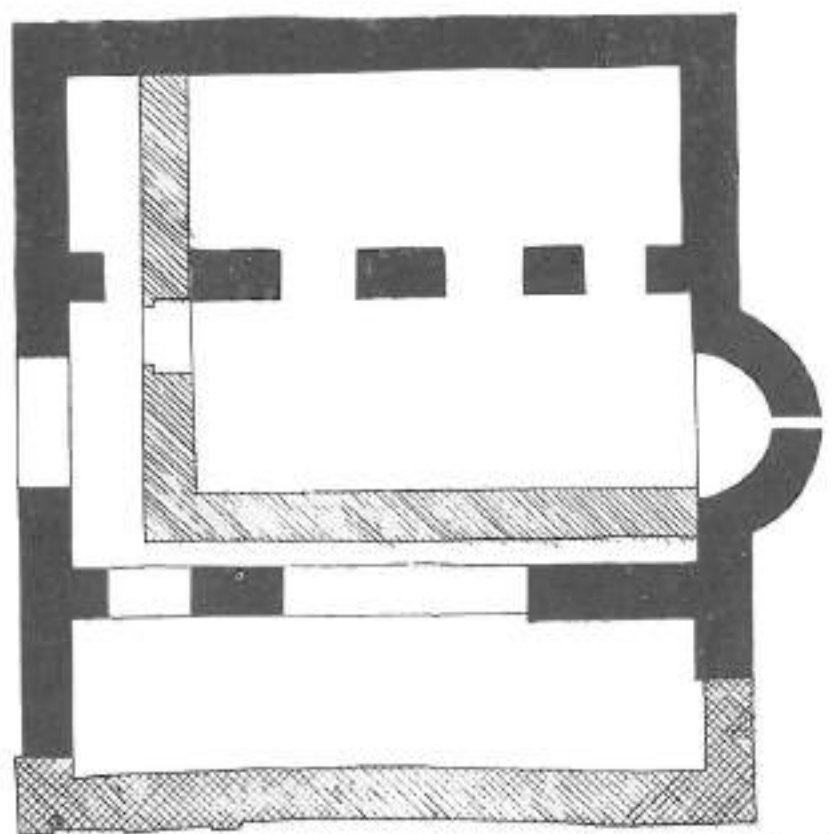
TAB. I

1

2

PLANIMETRIA

3

4

Aleksander MEKSI

LA BASILIQUE DE KLOS A SULOVE

RÉSUMÉ

A Sulove, dans le district d'Elbasan, au-dessus du village de Klos, s'étendaient les ruines d'une église ancienne, probablement d'une basilique byzantine. Il a fallu effectuer des fouilles pour dresser un tableau clair de ce monument.

Cette église de type de basilique comporte trois nefs à arcades reposant sur des pilastres à angle droit. L'arcade septentrionale comprend deux pilastres libres, un pilastre engagé dans le mur occidental et un mur pourvu d'un passage recouvert d'un arc sur le côté est. L'arcade méridionale, dont l'état de conservation laisse beaucoup à désirer par rapport aux autres, pose nombre de problèmes. Premièrement, le plancher de la nef méridionale est plus élevé que celui de la nef centrale et toutes les deux sont séparées par un mur peu élevé auquel s'appuient des pilastres. En ce qui concerne ces derniers, on peut voir clairement jusqu'à une hauteur réduite pourtant le pilastre du mur occidental, le pilastre non engagé contigu et les traces peu évidentes de sa face occidentale.

La nef centrale se termine par une abside semicirculaire munie d'une fenêtre haute et étroite. A proximité de celle-ci on a trouvé un fragment de crépi coloré. Les murs de la basilique sont construits de pierres et de mortier de chaux, avec des morceaux de briques pour leur assurer une surface plane. L'extérieure de l'abside se caractérise par une technique particulière: dans sa partie supérieure les deux rangées de briques horizontales sont traversées par une rangée de briques verticales aménagées en cloisonnage. Il s'agit là d'un élément important qui nous permet de fixer la date de construction de l'église.

Au cours de son existence cette basilique a subi des reconstructions et des modifications successives, dont les traces sont conservées de nos jours encore. Les travaux de reconstruction ont débuté par le mur S et en partie par les murs E et O. Ce dernier, dont on peut voir encore les vestiges jusqu'à une hauteur réduite, est en pierres liées avec de la glaise. Malgré ces modifications, l'église de Klos conservait encore la forme d'une basilique qu'elle devait pourtant perdre à la suite de sa deuxième reconstruction. Au cours de ces derniers travaux on a dressé deux nouveaux murs, de pierres calcaires liées à de la glaise et traversés par des bandes de bois, en limitant de la sorte l'extension planimétrique de l'église. La réduction des dimensions et la technique de construction des murs d'une mauvaise facture témoignent d'un déclin économique et de l'impossibilité ou du manque d'intérêt à reconstruire ce temple dans son ensemble.

Toute reconstitution hypothétique de la forme volumétrique de cette basilique, reconstitution fondée sur l'épaisseur des murs, indique que nous avons affaire à une basilique recouverte d'une toiture de bois. Toutefois, il est difficile de déterminer si les trois nefs se trouvaient sous la même toiture ou à des niveaux différents.

Malgré son caractère primitif et rudimentaire, l'église de Klos constitue un important exemplaire pour l'étude de l'architecture byzantine dans notre pays, car c'est la seule basilique à trois nefs ayant des arcades reposant sur des pilastres que l'on connaisse à ce jour. Elle représente dans ce sens une continuité des formes architecturales

traditionnelles. Tout comme à Perondi, ce type de basilique concerne les centres ruraux et non pas ceux urbains, où, pendant cette période, on construisait des églises de type de croix inscrite à coupole. En défaut de sources historiques et épigraphiques, la datation de cette église ne peut que se fonder sur les données résultant de son observation directe. A cet effet, un élément d'importance est représenté à notre avis par la troisième rangée de briques à cloisonnage de l'abside. La forme planimétrique ne nous permet pas de retrécir sa datation dans le temps, car il s'agit là d'un élément qui a été employé pendant différentes périodes. Étant donné que nous nous trouvons dans une zone éloignée des centres urbains, où le cloisonnage en tant que technique et décoration a été introduit plus tard que dans les cités, et notamment le fait de la disposition transversale des pierres, surtout dans l'abside, tout laisse à supposer que la technique du cloisonnage constituait une découverte récente et que la basilique de Kios doit appartenir aux XIIIe-XIVe siècles, et plus probablement au XIVe siècle.

Maksi VELO

DETAJET METALIKE TË PORTAVE NË QYTETET SHQIPTARE

Ndër detajet arkitekturale të banesës qytetare, që paraqesin vlera artistike dhe që meritojnë studim të veçantë, janë edhe elementet e aplikuara në portat. Këto i takojmë me shumicë në qytetet tona Elbasan, Gjirokastrë, Shkodër, Tiranë, Krujë etj.

Këto detaje metalike, së bashku me pjesët e tjera me vlerë artistike të godinës qytetare: gdhëndjet në gurë, dru, format në suva etj. janë elementet plastike të aplikuara në banesën popullore. Ato flasin për një sens artistik të zhvilluar, për një aftësi të veçantë të lidhjes së arteve të aplikuara me arkitekturën. Fondi i arteve të aplikuara popullore, kështu, pasurohet dhe me këto detaje, të cilat janë plot fantazi, pasuri mendimi e ritmi dhe kanë një forcë stilizuese herë herë për tu admiruar. Punimet artistike të hekurit janë të shumta në banesë, që nga ato të përdorimit të përditshëm: zinxhirë për të varur, mbajtëse drush, deri në ato të vendosura në banesë si kangjella dritarësh e ballkonesh, dyer etj.

Këto që do të paraqesim, janë vetëm një pjesë e vogël e punimeve që kryenin farkëtarët për banesën qytetare. Farkëtaria ishte një zëjtari e përhapur mjaft në qytetet tona. Në pazarin e qytetit farkëtarët ishin të grumbulluar në një pjesë të tij. Punimet bëheshin me rrahje, duke e nxehur më parë hekurin deri në skuqje dhe, pastaj, detajet që do të shohim janë punuar si «hekur i rrahur». Pak nga ato, në Elbasan, i gjetëm në tunxh.

Porta është pjesa e parë që banesa ja nxjerr në pah njeriut. Portat, së bashku me muret rrethuese, në disa qytete si Shkodër, Tiranë, krijojnë pamjen e një rruge ose rrugice. Detajet e tyre janë elementet e vetëm dekorativë të rrugës. Zakonisht portat e banesës qytetare janë të mëdha, impresionante. Si material është përdorur gjithmonë dërrasa e pishës. Përgjithë-

sisht telajoja konstruktive mbajtëse është njëkohësisht dhe kornizë; ajo e ndan sipërfaqen e portës në katër, gjashtë ose tetë katërkëndësha. Elementet që përbëjnë portën e jashtme: dërrasat, gozhdët, kllapat, çelësi, hekuri i sigurimit, trokitëset, dorezat, janë vendosur me kujdes, secila në vendin e duhur; ato sikur kanë lidhje njera me tjetrën, janë pjesë të një së tërë.

Gozhdët. Kllapat. Gozhdët që mbërthejnë dërrasat nuk kanë shërbyer vetëm si elemente lidhës. Ata shërbejnë edhe si element dekorativ. Kokët e tyre të mëdha 3-5 cm., të rrahura fort dhe të vendosura 8-15 cm. larg njëra tjetrës, krijojnë një pikëzim të fortë mbi dërrasat e portës. Ato e rrethojnë portën nga të gjitha anët.

Elementi tjetër konstruktiv është kllapa, që e mban portën e rëndë në trarët mbajtës. Në Shqipërinë e Mesme i quajnë «çyçve». Pjesa që i vihet portës është e përbërë nga një pllakë metalike 10-35 cm. e gjatë, që përfundon me një ganxhë, e cila kapet në kllapën e traut mbajtës (tab. V, 1). Këto vihen përpara ose mbrapa portës. Kur pllaka metalike vihet përpara, bëhet një element dekorativ për pamjen. Atëherë ajo punohet më tepër dhe forma e saj kërkohet. Gozhdët që i mbërthejnë këto kllapa (çyçve), kalojnë në pjesën e drurit dhe krijojnë së bashku një vazhdimësi tërheqëse (tab. I, 3).

Dy janë elementet më të rëndësishëm që i prek vazhdimisht njeriu. Doreza dhe trokitësja.

Doreza. Ajo shërben për të tërhequr portën kur e mbyllim, ose kur e shtyjmë për t'a hapur. Zakonisht vihen në naltësinë 1,20 m. Doreza lu vihet simetrisht të dy fletëve të portës, megjithëse në përdorim zakonisht çelët vetëm njëra fletë. Format e rrumbullakta të dorezave takohen gjithmonë simetrisht (tab. I, 5).

Doreza përbëhet nga dy pjesë kryesore: pllaka mbajtëse dhe unaza tërheqëse. Pllaka mbajtëse është një fletë metalike, ose llamarinë, që vihet në portë. Kjo është dhe pjesa që dekorohet më shumë. Buzët e saj priten në drejtim radial, duke krijuar një dhembzim të vazhduar. Ky është motivi i diellit, motiv i lashtë pagan, që është përdorur gjerësisht në artin tonë popullor. Motivet e lashta pagane, sikurse do të shohim, i gjejmë shpesh të aplikuara në detajet metalike.

Sipërfaqja e pllakës mbajtëse dekorohet me anë të çarjeve që bëhen në të në drejtim radial. Mjeshtëri farkëtar krijonte nëpërmjet tyre ritëm dhe variacion, duke i bërë çarjet me dimensione e forma të ndryshme (tab. I, 8). Çarjet kryesore, më të mëdhatë, të cilat japin theksin, janë 4, 6, 8, 12 ose 14. Të voglat vihen midis tyre si për ti shoqëruar.

Rrethi kapës (doreza) ka zakonisht diametrin 7-10 cm. Ai varet lirshëm nga pllaka mbajtëse. Të dy dorezat janë njëkohësisht elementë dekorativë. Shpesh doreza përdoret dhe si trokitëse. Unaza goditet mbas pjesës metalike mbajtëse, ose nën rrethin metalik vihet një pllakë në formë hëne (tab. I, 6). Takuam dhe një lloj tjetër doreze, e cila përdoret më tepër në dyer të brendshme (tab. I, 7). Është një shufër metalike, që formon një glysëm rrethi me dy mbajtëse që e fiksojnë në derë. Trupi i saj i përdredhur dhe koka me majë synon të krijojë figurën e gjarpërit, i cili është shumë i përhapur në artin tonë popullor.

Trokitësja. Elementi që gjëndet më shpesh dhe paraqet interes të veçantë për shumëllojshmërinë e formave, janë trokitëset. Në disa qytete i quajnë çakicë. Megjithatë shumë elementë të tjerë janë zhdukur, këto janë ruajtur me shumicë. Bile, takuam një rast kur, megjithatë ishte vënë një portë e re, ishte rivendosur trokitësja e vjetër.

Formën më të thjeshtë e takuam në Gjirokastrë (tab. I, 2). Ishte një copë hekuri 24 cm., që mbaronte me një kokë të kthyer. E pa punuar, pa asnjë dekoracion, e varur sipër në një kapse, godiste një paftë metalike të mbërthyer në dërrasë. Një variant më i zhvilluar është trokitësja që gjetëm në Tiranë (tab. II, 1). Në pjesën e sipërme çahen dy krahë, kurse poshtë është më e përpunuar.

Mjeshtërit farkëtarë kanë ardhur duke e kërkuar formën. Trupit i japin një përthyerje duke na dhënë një element plastik (tab. II, 2). ndërsa në vëndin ku kapet nga gishtërinjtë janë krijuar dy thellime. Kësaj trokitëse i ngjan një variant që gjetëm në Elbasan. Trupi valëzohet dhe në vëndin e kapjes është vënë një shufër metalike (tab. II, 3).

Për trokitëset farkëtarët zakonisht kanë përdorur hekur me profil katror ose pjatë. Mjeshtërit gjithmonë kanë njohur mirë cilësitë e materialit; hekuri përkulet

ose kthehet, prandaj format që i u jepen janë të lakura. Skema më e përdorur është ajo e patkoit. Në një ekzemplar (tab. II, 4 dhe tab. V, 3, 4), që gjetëm në Tiranë, trupi i dekoruar me zigzage me gjatësi 135 mm, mbaron me dy bishta të kthyer, kurse për kapje është vënë një pllakë në formë çengeli; nga poshtë kjo trokitëse kishte një kokë 2 mm. me trashësi 10 mm., që godiste paftën e mbërthyer. Pllaka e madhe mbajtëse, është e dhembëzuar dhe e dekoruar me vrime e trekëndësha.

Një variant tjetër po në Tiranë (tab. II, 5), i ngjet atij që përshkruam më lart, por ka ndryshim, sepse sipër forma e patkoit zgjerohet. Një zhvillim të mëtejshëm shohim në një ekzemplar të tretë (tab. II, 6). Trokitësja formohet nga një rreth jo i plotë, që zgjatet lart me dy krahë dhe mbaron me një rreth hekuri spiral. Trupi dekorohet me vija zigzage dhe pikëzime përbri tyre. Tek kjo portë edhe doreza është e punuar artistikisht. Në krye (tab. III, 1), takuam një variant të punuar nga farkëtarët vëndas.

Në një portë në kala të Krujës mjeshtëri ka kaluar një shufër hekuri në pjesën e sipërme të trokitësës, që zbret poshtë e mbështillet në dy kulesë spirale nën trupin e trokitësës, të cilat godasin dy kokë gozhdësh.

Në Shkodër (tab. III, 2) takuam një formë të njëjtë me ekzemplarin e Tiranës (tab. II, 6). Trupi dhe këtu është i dekoruar me vija zigzage e nga dy pikëzime midis tyre. Në pjesën e poshtme shihet një formë piramide nga ana e jashtme, kurse nga poshtë është koka goditëse. Kjo formë merr përpunim më të plotë (tab. III, 3). Rrethi zmadhohet, kurse pjesët e sipërme vijnë të pjerrta. Spirale të bëhen nga dy, në katër. Trupi i punuar në hekur katror, dekorohet me vija zigzage e pikëzime. Kjo trokitëse ka një unitet forme e një elegancë për tu shënuar. Mjeshtërat farkëtarë variojnë me format, duke ndryshuar proporcionin e gjatësisë që i japin pjesës së harkuar dhe krahëve të drejtë gjithashtu dhe me spirale të krijojnë me fundin e krahëve të trupit dhe nga shufra sekondare, e cila shërben për kapjen e trokitësës. Këto spirale herë janë sipër (tab. III, 4), herë janë poshtë (tab. III, 5, 6, dhe tab. V, 5). Trupi, nganjëherë dekorohet me vija (fig. 19). Me këto forma janë realizuar trokitëset me dimensionet më të mëdha 25 deri 54 cm., si rasti i trokitësës në shtëpinë, lagja Rus nr. 2, Shkodër. Në një portë të Shkodrës pamë një variant unikël (tab. IV, 1), me një formë të përthyer e të thjeshtëzuar, e nisur nga format që përshkruam më lart.

Dy trokitëse në formë trekëndëshi (tab. IV, 2, 3), me trupin e dekoruar i hasëm në dy porta shkodrane; bëjnë përjashtim nga format e përshkruara deri tani dhe, me sa duket, janë imitime të vëndëve fqinjë. Detaji i dytë ka një punim më të kujdesshëm, me fa-

qet e brëndshme të harkuara e me një paftë të dekoruar nën të.

Elbasani ruan një pasuri në këto elemente, me forma më të komplikuar e të punuara në mënyrë artistike (tab. IV, 4). Vlen të theksohet se në to nuk ndihet asnjë ndikim i huaj dhe duket se janë improvizime të mjeshtreve vëndas. Por ka në to një llogjikë konstruktive, harmoni të linjave dhe thjeshtësi imponuese. Dekorimi vihet në pah dhe zbukuron pjesën kryesore. Këto trokitëse e zbukurojnë së tepërmi derën e jashtme.

Edhe në Tiranë gjejmë raste të një pune me kërkesa estetike, si tek një trokitëse (tab. V, 2), ku me një hekur të thjeshtë është krijuar një formë harmonike. Shufra është çarë në majë, duke i dhënë një valëzim që shërben për kapjen, kurse sipër është aplikuar një pllakë në formë patkoi.

Përveç formave gjeometrike që përshkruam më lart, takojmë shpesh dhe raste kur këto detaje të kujtojnë figura zoomorfe. Figura e zogut është shumë e përhapur në artin popullor shqiptar. Atë e gjejmë të gdhendur në dru, në gur, të punuar me dyllë, sheqer, tekstil prandaj për na paraqet interes të posaçëm punimi edhe në hekur e tunxh. Trokitësja me këtë formë u gjet në Tiranë (tab. V, 7). Është një zog i hekur, i stilizuar, me gjatësi 175 mm. Pllaka metalike, që formon trupin, është valëzuar në një kurbë ngjithëse, kurse me anën e një trekëndëshi është përcaktuar koka. Krahët me gjatësi 105 mm, vijnë në formën e V-së me maja të harkuara. Mjeshtëri hekurpunues ka arritur një figurë me vlerë artistike dhe ka ditur që me materialin e fortë të japë figurën e zogut të lëvizshëm, fluturues, të gjallë.

Forma shumë të bukura, që të kujtojnë zogun, takuam në Elbasan. Po paraqesim tre ekzemplarë më tipikë. Në të parin, (tab. IV, 5), mbi trupin e trokitësës është aplikuar një shufër që shërben për kapje, fundit të së cilës i është dhënë forma e kokës së zogut me sqepin e gjatë. Ky ekzemplar ka një elegancë e harmoni që duhet shënuar; trokitësja sikur derdhet nga sipër, harkohet e zgjerohet poshtë tek çekiçi goditës e në kokën e zogut. Në variantin e dytë (tab. IV, 6), fundi i shufrës është gjithashtu i dekoruar dhe koka e zogut duket më qartë. Rastin më kompleks me një stilizim të veçantë e që bën një vepër të vërtetë të kësaj dege zejtarie, e shohim po në Elbasan në rr. Reshit Çelirama nr. 40 (tab. V, 6). Trupi i trokitësës ka një kompleks prej tri koka zogjsh. Më e madhja, e mesit, qëndron me sqepin poshtë, kurse dy anësoret, më të vogla, kanë sqepin të drejtuar lart.

Një detaj tjetër metalik, me një interes të veçantë për portat, është brava e çelsit. Por ky detaj është zhdukur pothuaj krejtësisht dhe ne e takuam vetëm në pak ekzemplarë në Gjirokastrë, Elbasan, Shkodër. Në këto ekzemplarë mekanizmi ishte i prishur e i dëmtuar tepër, kështu që nuk mund të japim një përshkrim të tyre. Bloku metalik i bravës zakonisht vihet mbrapa portës, por ka dhe raste kur është i gjithë në dukje, si tek porta e jashtme e xhamisë së Haxhi Ethem Beut, në Tiranë.

Element tjetër i portës është shufra e sigurimit (masha e portës), me gjatësi 80 deri 120 cm. Kësaj i jepet një përdredhje gjatësore, e cila mbaron me një ganxhë që futet në një kllapë mbrapa portës.

Këto ishin në përgjithësi detajet metalike më me vlerë të portave në qytetet shqiptare.

TAB. I

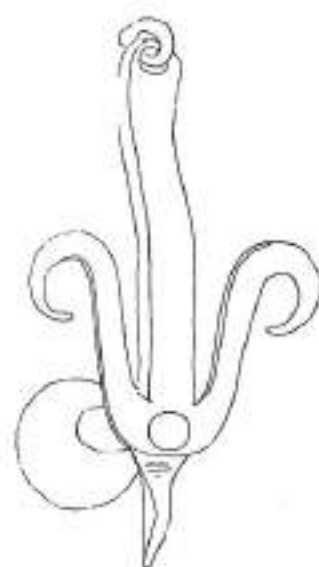
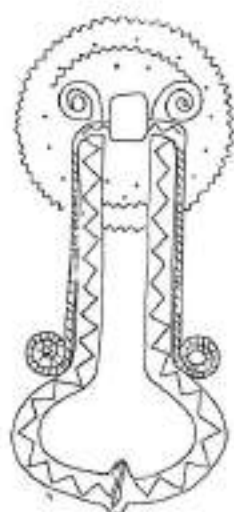
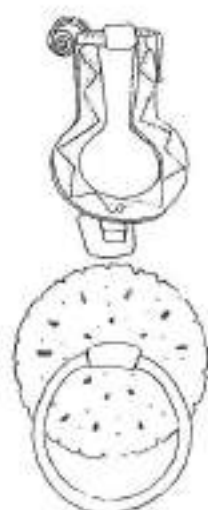
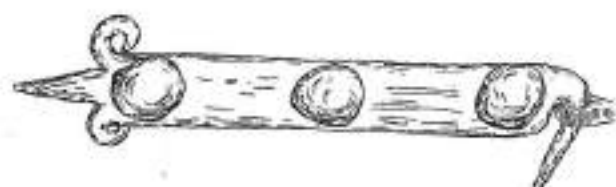

TAB. III

TAB. V

Rexhep DIZDARI

PAZARI I VJETËR I SHKODRËS

I. POZITA TOPOGRAFIKE E PAZARIT DHE ARTERJET E TIJ

Pazari i vjetër i Shkodrës gjënde në jug të qytetit, afërsisht 1 km. larg qendrës, në pjesën jugore dhe lindore të fushës së Bunës, në mes të kështjellës Rozafat dhe lumit të Bunës. Fusha e këtij lumi në një pjesë ka qenë e zënë nga pazari. Sipas gojdhënave, pazari duhet të ketë zbritur nga Qafa për në fushë, shumë kohë para rënies së Shkodrës në duar të otomanëve. Këtë gjë e vërteton edhe Marin Barleci në veprën e tij «Rrethimi i Shkodrës».

Pazari, para se të zbriste në fushë, gjënde në mes të lagjeve të vjetra, Qafë, Tabakë, Ajasëm etj. Pas rënies së Shkodrës, pra nga fundi i shek. XV, fillon edhe shpërngulja e pjesshme e këtyre lagjeve për në periferinë e ulët.

Në fillim pazari si hyrje kryesore ka pasur Qafën, ku ende sot gjënden gjumat e haneve të vjetra, skeleti i xhamisë «Hynqarit» (mohimit) dhe kishës së «Shën-Kryqit». Me krijimin e qytetit të ri dhe me shtrirjen në tërësi të pazarit për në fushën e Bunës, si hyrje kryesore pazari ka patur hyrjen nga rruga e «Madhe». Veç rrugës së «Madhe», pazari ka pasur edhe 6 hyrje të tjera: atë të «Perashit», të «Ndocajt», urën e Bunës, urën e Bahçellëkut, rrugën «Karahasej» dhe atë të «Shahsivar Beut».

Deri në gjysmën e dytë të shek. XIX, pazari zinte një pjesë të mirë të anës juglindore të fushës së Bunës. Me forcimin e degës së Drinit, Drinazit, në vitin 1865, disa rryma shumë të forta të këtij pengonin rrjedhën e Bunës, duke shkaktuar ngritjen e ujërave të saj mbi fushën omonime në drejtim të pazarit. Si pasojë, u ngushtua sipërfaqja në të cilën shtrihet pazari. Në «Shqipëria e ilustrueme», kalendar i vitit 1928, lexojmë për pazarin e Shkodrës: «por nuk

kanë mbetur veç një grumbull dyqanesh (ndoshta një tremijë) e rrenime magazesh etj». Sada e zmadhuar të jetë kjo e dhënë jemi të prirur të pranojmë se numri i dyqaneve ka qenë shumë më i madh nga sa e kemi njohur në ditët tona.

Historikisht njihen tre zvoglime të zonës që zinte dikur pazari:

a) Mortaja e viteve 1814-1819, e cila paksoi njerzit; b) Krijimi i Drinazit dhe zgjerimi i Bunës në drejtim të fushës, që rrënoi pjesën më piktoreske dhe më të rëndësishme të tij; c) më 1940, me ndërtimin e rrugës Malo-rrugë e Bahçellëkut kufizohet krahu i majtë i pazarit.

Nga këto kufizime, pazari ka arritur në më pak se gjysmën e sipërfaqes më të madhe që kishte dikur. Pas zvogëlimit të tretë aty ka patur 52 sokaqe, duke përfshirë edhe ca sheshe të vegjël e rrugë të ngushta si pjesë lidhëse. Të gjitha këto kanë qenë të shtruara me kalldrëme me gurë të nxjerra nga lumi i Kirit, të punuar në një mënyrë të përsosur, mbasi për këtë punë Shkodra ka pasur shumë mjeshtër. Trotuarët ishin të shtruar me pllaka guri. Rrugët nuk kanë qenë të kanalizuar, por në mes kanë pasur nga një ulluk, ku mbledheshin e kullonin krejt ujrë sipërfaqësore.

Rruga kryesore e pazarit, nisej nga sheshi i haneve dhe vazhdonte deri në «Teqen e bagëtive». Kjo ishte rruga më e gjatë, me një larmi të madhe zejesh dhe dyqanesh. Në krahun e majtë të saj zinte fill rruga «Karahasej» dhe dy hyrje për në lagjen «Liria». Në këtë krah rreshtoheshin: dogana e kripës (Sitja), punishtja e vogël e cergaxhinjëve, një rresht samarxhinjsh, arkaxhinjtë, armëtarët, xhibali, një numër bakajsh dhe mbyllej me sheqerxhinjtë. Krahu i djathtë i saj ndërpritej nga tri rrugina të ngushta dhe mbushej me një rresht tjetër samarxhinjsh, teneqe-

xhinjsh, caruqexhinjsh, rrypaxhinjsh, furrtarësh, bo-zaxhinjsh dhe tregtarësh.

Siç ishte e madhe larmia e zejeve dhe e dyqaneve në këtë rrugë, ashtu ishte edhe ndryshimi i ndërtimeve të dyqaneve të saj. Në këtë rrugë shiheshin qarte ndryshimet fizike që mund të kish pasur pazari gjatë shekujve, si nga tërmetet, shpërthimet e depove të municioneve në kështjellë, zjarret dhe përmbytjet. Vetëm sokaku i armëtarëve bënte përjashtim. Këta, gjithsej tetë dyqane, jo vetëm që kishin ruajtur uniformitetin, por kishin edhe një konstruksion shumë të mirë, si përta i përket punës, ashtu edhe materialit. Dyqanet e tjerë të kësaj rruge kishin të gjithë një trajtim më vehte. Kjo gjë është vërejtur edhe gjatë rrënimin të pazarit. Lënda e nxjerrë nga kjo rrugë nuk e ka pasur cilësinë e asaj të blloqeve të brendshme. Duke vërejtur themelet e dyqaneve të saj, është konstatuar se këta kanë pasur modifikime të shpeshta, sepse shumica e tyre është gjetur me nga dy-tri shtresa me materiale të ndryshme.

«Teqja e bagetive» ishte një nga sheshet e pazarit. Mes për mes tij kalonte rruga e Bahçellëkut, që puqej me rrugën kryesore të pazarit, për të cilën tolem me sipër. Gjithë trafiku për në jug bëhej përmes këtij sheshi. Sipas thënjeve, në të kaluarën, këtu ishin teqet e bektashinjëve, që u dëbuan nga Mehmet Pashë Plaku. Por gjithmonë ky shesh që quajtur «Teqja e bagetive» dhe këtu shiteshin bagëtitë. Rreth tij ka pasur: një tyrbe, një xhami, një lloj tempulli në formë tyrbeje, që quhej «Zoja e pazarit» si dhe ca ndërtesa të vogla. Në një faqe mali, mbi xhami, ndodhet ende sot lokali i ish vendrojes së pazarit, i përdorur sot si shkollë për lagjen «Liria». Kjo është një ndërtesë dykatëshe, me shkallë guri nga jashtë.

Kundruell teqes fillonte rruga e «Krypnave». Rreth 30 m. brenda, shtriheshin në të dy krahët e saj dy rrugë përballë njera me tjetren, ajo e kasapëve dhe ajo e terzinjve (Oxhakut). E para zgjatej në fushë dhe e dyta mbaronte në rrugën e dytë të «Kullukhanes». Më sipër saj, në të djathtë, hapej rruga e lekuraqxhinjve, e në fund, tri rrugë të tjera: ajo e «Magazeve», «Medreses» dhe e «Kullukhanes».

Rruga e «Krypnave» ndante rrugën kryesore me sokakun e «Teqelive» (pemëshitsave). Ky sokak ka qënë më i gjeri i tërë pazarit, me dy trotuare të gjerë në krahasim me të. Në të dy krahët ka pasur nga një bllok të madh dyqanesh, të ngritur më se 80 cm. nga toka. Dyqanet kanë qënë dykatëshe, të shtruar me pllaka guri dhe me tavan. Strehët kanë qënë mjaft të dala. Në të djathtë të teqelive, vazhdonte sokaku i saraçve dhe në të majtë, përballë me saraçët, vazhdonin në një mënyrë të tërthortë dy rruginat paralele të remtarëve, që të nxirmin në rrugën

e Bahçellëkut. Krahun e majtë i këtij sokaku mbyllej me një magazë të madhe e moderne për atë kohë, dykatëshe, e naltë e me dritare të harkuara. Pas kësaj vinte sokaku i «Elbnave» dhe duke vazhduar krahun e majtë, dilej në atë të «Djathnave». Krahun e djathtë i «Elbnave», nisej nga qoshja e «Llazanëve» dhe takohej me atë të «Drithnave». Dy krahët e sokakut të «Elbnave», duke u larguar njeri prej tjetrit në dy drejtime të ndryshme, i linin vend formimit të një blloku në formë trekëndëshi në mes tyre. Krahun e djathtë i tij formonte sheshin e bylmetrave. Ky shesh kufizohej me urën e Qafës, duke formuar tregun e vogël të shpendëve dhe mbyllej me sokakun e «Miellnave», në të cilin radhitej edhe një rresht saraçinjsh. Sheshi kishte dy hyrje të dyta, një rruginë që e lidhte me sokakun e drithrave dhe një shteg të shkollëzuar që e lidhte me kovaçët. Sokaku i drithrave formonte një kënd të drejtë, duke pasur si pikë mbështetje qoshen e «Gjylbegëve». Njera brinjë zgjatej nga «Elbnat» e tjera takohej me rrugën e «Krajanëve».

Duke u kthyer në qoshen e «Llazanëve», kemi rrugën e dytë të Kullukhanes, në krahun e majtë të së cilës zinte fill rruga më aristokrate e pazarit, sokaku i «Hamzagës», që bashkohej me rrugën e «Krajanëve». Në fund të krahut të djathtë të kësaj rruge ka qënë porta kryesore e bezistenit.

Në qoshen e «Gjylbegëve» fillonte dhe sokaku i «Tallaganxhinjve» rruga më e ngushtë e pazarit. Në krahun e majtë të saj, ishte blloku i terzinjve të veshjeve kombëtare. Kjo rrugë dilte në sokakun «Balli i Urës» ku niste rruga e skelës së peshkut, e pas saj, fusha e «Punëtorëve» (punëtorë të bujqësisë).

Blloku më i madh i pazarit, që kishte planimetri drejtkëndëshe, kufizohej: në veri me sokakun e «Drithrave» dhe të «Krajanëve», në perëndim me skelën, në jug me «Ballin e Urës» dhe në lindje me sokakun e «Tallaganxhinjve». Në këtë bllok përfshihejshin sokaku i argjendarëve, i këpucarëve kombëtar, i zoganjorëve (regjsave), i oriznave, i linit, hani i Ali Tiranës, kapiteneria e portit, dogana etj.

II. KRITERI I NDJEKUR NË NDËRTIMIN E PAZARIT

Siç shihet edhe nga vetë planimetria, pazari nuk u ndërtua pa ndonjë kriter. Sipas gojdhënave pazari duhet të jetë ndërtuar në formë blloqesh, nga 10-12 dyqane në seri. Një rrugë mund të kishte disa blloqe. Në pazar të binin në sy vargje dyqanesh me të njëjtën madhësi e me shumë gjëra të përbashkëta, si jashtë ashtu edhe brenda tyre. Nga dëmtimet e herpashershme janë dalluar vargje themelesh, skelote

muresh identike dhe e njëjta lëndë ndërtimi si në sasi, ashtu edhe cilësi.

Ndërtimi i pazarit në formë bloqesh dhe vendosja e tyre me kritere të drejtë nuk duhet të jetë bërë pa një studim. Nuk mund të jetë e rastit vendosja e haneve dhe e samarxhinjve në krye të pazarit, e zejeve shurdhonjëse, si kovaçë, hekraxhinj etj., në periferinë e pazarit, ndërsa e kasapëve dhe peshkatarëve, në të dy ekstremet e tij; sigurisht këta të fundit për arsye higjienike.

Është konstatuar se nga ana konstruktive blloqet kishin një ndryshim të madh në mes tyre, megjithëse nga ana e jashtme kanë pasur një farë uniformiteti. Tani është pak e vështirë të përcaktohet nëse ky ndryshim ishte që në krye ose u bë gjatë rindërtimeve. Sidoqoftë, siç do të shohim, tjetër konstrukt gjejmë në bllokun e remtarëve, tjetër konstrukt në atë të terzinjve. Ndërsa në atë të remtarëve veç artit shihet një punë konstruktive solide, në atë të terzinjve shihet thjeshtësi më e madhe si në ndërtim, ashtu edhe në lëndë.

Për të pasur një ide më të qartë mbi ndërtimin dhe përshtatshmërinë e tyre, po analizojmë disa nga blloqet më të rëndësishëm e më karakteristike të pazarit.

Hyrja e pazarit paraqitet me një kontrast të madh. Sheshi i tij i vogël zihet nga një bllok i shëmtuar barakash prej teneqeje. Këta ishin hekraxhinjtë e lagjes së pazarit. Më 1910 këta baraka u zhdukën. Në krahun e majtë ishte blloku i qorrepunuesve dhe i enëpunuesve (katrovaxhinjve). Ndonse dy zeje me profil të ndryshëm ato kanë pasur një bllok më vete, mbasi që të dyja shumicën e punës e kishin nën strehën e jashtme. Ky bllok ka pasur vetëm 8 ndamje, nga katër për secilën zeje. Pavarësisht nga ndryshimi i punës, që të tetë ndamjet kanë pasur pa të njejtën madhësi (6 x 10), me një hajat të mbuluar me çati deri në 5 m. Mbulesa e hajatit mbahej me shtylla prej druri, të cilat mbështeteshin mbi gurë të gdhendur katërkëndësh. Ndërtesat ishin njëkatëshe, të larta, me nga një portë të madhe me gjysëm harku. Punishtet mirrin dritë nga disa dritare në trajtë havainash, që dukeshin nga jashtë. Katrovaxhinjtë, brenda punishteve, kishin nga një furrë primitive, të ndërtuar me argjil, në formë kubeje, për pjekjen e enëve të dheut.

Në krahun e djathtë, përballë me këtë bllok, ka qenë ai i haneve. Që të dy këta e ngushtonin këtë shesh të vogël, duke formuar rrugën kryesore të pazarit. Për vetë natyrën e punës, me përjashtim të bllokut të vogël të kryepazarit, hanet kanë qenë të shpërndarë në të gjitha hyrjet e pazarit. Gjithashtu edhe hanet e qafës, si më të vjetrit, nuk kanë pasë

formuar bllok më vehte. Megjithatë, të gjithë hanet kanë pasur të njejtën arkitekturë. Më karakteristike ka qenë pjesa e jashtme e tyre. Kjo pjesë, e shtruar me kalldrëm të punuar bukur, mbulohej me një hajat të gjerë mbi 4 m., sepse krejt puna e nallbanëve zhvillohej nën çatinë e këtij hajati. Si gjatësi, hajatit përshkonte krejt gjerësinë e hanit. Çatia e tij në një skaj mbështetej mbi një shtyllë katërkëndëshe, me gurë të gdhendur, e m'atë tjetër mbi qoshkun tradicional, i gjatë sa krejt gjerësia e hajatit dhe i gjerë deri në 3 m. Qoshku kishte dy dritare të mbathura me hekura e të siguruara me qepena, sepse aty mbaheshin amanetet e shtegëtarëve. Edhe vetë ndërtesa e hanit e kishte madhësinë e vet. Kati i parë ishte i shtruar me kalldrëm dhe i veshur në të katër anët me grazhde, të pajisur me hallka hekuri për lidhjen e kafshëve. Gjithë ky ahur i madh ndriçohej nga dy dritare në formë gjysëm rrethi të forcuar me hekura.

Në përgjithësi dyqanet kanë qenë dykatëshe ashtu si dhe ndërtesat tjera, me përjashtim të dyqaneve të kasapëve dhe peshkatarëve. Shumica dërmuese e dyqaneve kanë pasur formën e një katërkëndëshi me përmasa rreth 4 x 12 m. të vendosur në faqen e ngushtë nga rruga. Fasaada e dyqanit mbyllej me një kornizë prej trarësh, ku varej dera dhe mbështeteshin dy qepenat e rëndë. Të gjitha perdet që ndanin dyqanet, kishin nga një dritare komunikimi të forcuar me hekura e me nga një kapak për secilën anë. Me mbylljen e dyqanit mbylleshin edhe këto, duke i siguruar me çengela.

Në përgjithësi dyqanet përdhesë kanë qenë shtruar me rrasa të mëdha prej guri, kurse dyqanet e ngritura me nga një ose dy këmbë shkallë pjesërisht kanë qenë të shtruar me rrasa, pjesërisht me dyshe me prej dërrase, sipas natyrës së punës. Këmbët e shkallës kanë qenë prej guri një cope të gdhendur.

Strehët e dyqaneve kanë qenë të shtrira mbi sokak gati deri në 2 m. Trarëve të trashë, mbi të cilat mbështeteshin strehët, u ishte bërë një lloj dalimi, po ashtu si dhe brexit që i lidhte këta trarë. Këto strehë kaq të dala kishin për qëllim mbrojtjen e mallrave të ekspozuara në sokak.

Sokaku i drithnave dhe ai i oriznave kanë qenë krejtësisht të mbuluar me strehë të zgjatura.

Në të vërtetë shekulli i ynë shumë pak dyqane ka gjetur me qepena të rëndë karakteristike. Dyqani ka pasur dy nga këta, i sipërm i pak më i madh se i poshtëmi, i penguar me anë të disa unazave të trasha, në formë mashe, ndër dy pragjet.

Kemi shumë prova se ndërtimi i pazarit ka pasur parasysh edhe shërbimin që do të kryente secili prej pjesëve. Në sokakun e kasapëve, të peshka-

tarëve, të terzinjve, magazinët e lekurxhinjve, punishtet e remtarëve, qerrepunuesave, kavaçëve etj. shihej jo vetëm ana profesionale, por edhe ana ndërtimore. Tjetër ndërtim kanë pasur ato që gjendeshin në lindje, afër kështjellës dhe bregut të Bunës, dhe tjetër ata që gjendeshin në mes të pazarit. Kjo gjë është konstatuar edhe gjatë rrënimit të këtij kompleksi. Dyqanet e kasapëve kanë qenë shumë të thjeshtë. Po të hyje në këtë sokak në fazën më të lartë të aktivitetit të tij, do të shikoje produktet e shitjes nën një strehë t'ulët, e po të hyje pas mbylljes së pazarit, do të shikoje vetëm dy mure të gjatë paralel njeri me tjetrin, jo më të lartë se 3 m., me dyer mesatare mbuluar me hark gjysëm rrethor në distancë pothuaj 4 m. larg prej njëra tjetrës, të fshehura nën strehë të gjerë që mbështeteshin mbi shtylla druri, të cilat shërbenin në një kohë edhe si një lloj kufiri në mes dyqaneve. Përbrenda nuk kanë pasur kurgjë, përveç ambientit, në të cilin mbaheshin bagëtitë e caktuara për tu therur.

Ndërsa blloku i kasapëve zinte pjesën veriperëndimore të pazarit, peshkatarët zinin pjesën jugore të tij. Ky bllok quhej «Sqelja e peshkut», sepse në dimër lundrat e peshkatarëve arrinin deri në pragun e saj, për tu shkarkuar. Ndonse edhe blloku i dyqaneve të peshkatarëve ka qenë përdhës, përjashta ka pasur një paraqitje mjaft të mirë. Strehët e tyre të larta nuk i fshihnin portat e bukura, në gjysëm harku, me gurë të gdhendur, me atë tahtaben të madh e të hapur përpara. Si konstruktion këta dy blloqe kanë pasur një diferencë të madhe në mes tyre, jo për arsye të punës se sa të pozicionit, sepse peshkatarët gjendeshin nën kërcënimet e kështjellës e të Bunës, kurse kasapët nuk i kërcënonte gjë. Prandaj ndërtësat e peshkatarëve ishin shumë më të forta, në krahasim me ato të kasapëve. Këto kishin ca mure të trashë e të lartë. Të gjitha ishin përdhëse, me përjashtim të njerit që kishte një lloj papafingo si kat të dytë. Forma e tyre ka qenë katrore me nga një derë të vogël. Brenda kanë pasur një vatrë të madhe për tymosjen e peshqve.

Dyqanet e remtarëve kishin një ndërtim të fortë dhe jo pa shije. Këta ishin të ndërtuar me mure të trashë, me qoshe, të bukura, me gur të gdhendur. Këta nuk ishin të ngushtë e të gjatë si dyqanet e tjera, por të hapët, sepse kishin nevojë për ajër e dritë. Në ta punohej bakri me një mjeshtër të përsosur. Në qendër të dyqanit ishte farka, që rrinte ndezur gjatë gjithë ditës. Qepenat e rëndë të tyre shiheshin çdo ditë të ngarkuar me lloj-lloj enësh të kohës. Dyqanet e tyre përbënin dy blloqe paralel njeri me tjetrin në një pozicion të pjerrët.

Edhe magazinët e vjetra kanë pasur një ndërtim shumë të fortë, me material të mirë e pa kursim.

Këto kanë qenë dykatëshe; kati i parë ka qenë i ngritur 2-3 këmbë shkallë nga sheshi e i shtruar me rrasa. Ky nuk ka pasur asnjë dritare dhe dritën e merre nga porta. Kati i dytë ka pasur dy ose më shumë dritare t'inkasuara ndër korniza guri të gdhendura e të siguruara me hekura e me kapakë të veshur me teneqe, për mbrojtje nga zjarri. Kati i dytë ka qenë i shtruar me dysHEME dërrase dhe nuk ka pasur asnjë ndarje. Porta ka qenë e madhe me hark prej gurësh të mëdhenj e të gdhendur.

Këta magazine kanë pasur përpara një sofalëk si parahyrje që ishte i gjerë deri 3 m. e i gjatë sa gjithë gjatësia e magazinës. Ata ishin me tavan dhe përfshiheshin nën strehën e magazines. N'atë mënjë të sofalëkut ishte qoshku i ndejtjes, që shërbente edhe si zyrë. Ky qoshk ishte i gjerë sa vetë sofalëku dhe i gjatë deri në 4 m., me 2-3 këmbë shkallë, i shtruar me dërrasa, me tavan, me minderllëqe e i rrethuar me dritare. Dritaret ishin të siguruara me hekura dhe me kapakë.

Një seri magazine të tilla gjendeshin në fund të rrugës së krypave me emrin «rruga e Magazineve». Këta ishin tepërcë e magazineve të vjetra, të shembura nga ujrat e Bunës. Në mes të tyre, gjendej edhe hani i «Shazejve», një nga më të vjetrit e pazarit. Këto magazine mbaheshin nga grumbulluesit e leshit dhe pronarët e mëdhenj të tokave. Poshtë tyre grumbullohej leshi dhe në katin e sipërm prodhimet bujqësore.

Nga fillimi i shekullit tonë pazari filloi të pashurohet me një seri magazine të reja, pa hurqë e qoshe, me porta të mëdha dy kapakësh, me mjaft dritare e me më pak strehë. Ndonjë shihej edhe në mes pazarit, por shumica e tyre gjendeshin për rreth doganës, me të cilën i lidhte më tepër puna. Këta nuk kishin sofalleqe si të vjetrat dhe nuk ishin të njëllajta, por ndërtoheshin sipas nevojës e profilit të punës. Me to zinte fillë një arkitekturë e re në pazarin e vjetër. Nga këto ka pasur edhe trekatëshe me një ndërtim shumë të mirë, ku parashihej sigurimi i plotë i saj nga çdo rrezik, si nga zjarri, uji e vjedhja. Kati i parë ishte i shtruar me tulla malteze dhe qe paisur me një hyrje moderne e të plotësuar me të gjitha mjetet e një kancelerie. Këto magazine mbaheshin nga grosistët e manufakturës, të kinkalërive, të kolonjaleve, të drithrave etj.

Si diçka me një karakteristikë të veçantë, që spikat në tregun e vjetër të Shkodrës, pavarësisht nga vjetërsia e tij relative, ka qenë bezisteni, një monument në tërësinë e monumentit të madh siç konsiderohej pazari.

Ky kishte formën e një katërkëndëshi këndrejtë, me mure të lartë që arrinin në 10 m., të ndërtuar krejtësisht me gurë të gdhendur. Gjatësia e tij arrin-

te deri në 150 m., me një gjerësi prej 22 m. Kishte 4 porta, dy e dy përballë njera me tjetrën. Dy të mëdhatë gjindeshin kundruell njera tjetrës në gjatësinë e tij, kurse dy të voglat, në gjerësinë e tij. Hyrjen kryesore e ka pasur nga sokaku i «Hamzages».

Hapësira e dyerve ishte 5x3 m. në formë gjysëm harku, me gurë të mëdhenj e të gdhendur. Dy anët e tyre formoheshin prej mureve të trashë 2x2 m. të lidhur me qemere, që mbuloheshin me tjegulla të zakonshme. Porta tjetër e madhe, simetrike me shoqen e saj, komunikonte me sheshin e Krajonëve. Portat kanë pasur nga dy kapakë shumë të rëndë e të mëdhenj që mbyllnin krejt hapësirën e harqeve,

duke u mbështetur në një kohë edhe ndër gurë të mëdhenj me anë të disa boshteve të trashë prej hekuri.

Dy portat anësore nuk kanë qenë më të mëdha se 2x1,5 m. Edhe këta kishin formë harku, me kornizë me gurë të gdhendur. Bezisteni ka pasur gjithsejt 60 dyqane, 30 për secilin krah. Në këto dyqane punonin terzinjtë, kazazët dhe jorganxhinjtë. Ata e patën ndërtuar Bushatlinjtë.

Deri në pavarësinë e Shqipërisë, më 1912, mjeshtrat e ndërtimeve në Shkodër kanë qenë kryesisht dibranë dhe me veprimtarinë e tyre duhet lidhur ndërtimi i godinave të pazarit të vjetër të Shkodrës.

Rexhep DIZDARI

LE VIEUX MARCHÉ DE SHKODER

1. La position topographique du marché et ses artères

Le Vieux Marché de Shkoder se situait dans la partie sud de la ville, à près d'un kilomètre du centre, dans la partie S et E de la plaine de la Buna, entre la citadelle de Rozafat et le fleuve Buna. D'après la tradition orale, il ressort que ce marché s'est déplacé du lieu nommé Qafa dans la zone plate, beaucoup plus avant que la ville tombe dans les mains des Ottomans.

Par suite de la formation de l'effluent du Drin, le Drinaze, en 1865, les courants impétueux de ce cours d'eau empêchaient le mouvement de la Buna qui était contraint de se précipiter dans sa propre vallée en direction du marché. Ce phénomène a entraîné le retrécissement du vieux bazar.

Sur le plan historique, le marché a réduit son périmètre à trois occasions :

a - La peste des années 1814-1819 qui a décimé la population locale;

b - La formation de Drinaze et l'élargissement de la Buna en direction de la plaine du marché;

c - La construction des rues Moja et Bahçallik en 1940.

En dernier lieu le marché ne comptait que 52 rues, y compris quelques petites places et ruelles. Toutes les rues étaient pavées et les trottoirs revêtues de dalles. Bien que manquant d'un système de canalisation, elles étaient munies d'une conduite servant à recevoir et faire écouler les eaux pluviales.

La riche gamme des métiers, et les boutiques respectives où ils étaient exercés, se reflète également dans la diversité des constructions caractérisant cette rue. On peut facilement observer les changements physiques subis par le marché au cours des siècles en jettant un coup d'oeil à cette rue, changements qui sont en rapport aux tremblements de terre, à l'explosion des dépôts de munition de la Citadelle, aux différents incendies et inondations.

2. Le critère suivi dans la construction du marché

La construction du marché sous forme de blocs et leur disposition doivent avoir suivi des critères justes. Du point de vue de la construction, ces blocs de boutiques se différencient beaucoup les uns des autres, bien qu'on relève une certaine uniformité de l'extérieur.

Les boutiques étaient généralement à deux étages, tout comme les autres édifices, à l'exception de celles des bouchers et des marchands de poisson. La plus grande part de ces boutiques était de forme rectangulaire mais étroites et profondes. Le mur contournaît toute la périphérie de la boutique jusqu'au plancher. Puis commençait un mur de pierre jusqu'au plafond du deuxième étage. La façade se terminait par une corniche de poutre, à laquelle étaient reliés la porte et deux panneaux lourds. Toutes les cloisons de la boutique avaient une fenêtre de communication renforcée de barreaux de fer.

Au commencement de notre siècle le marché de Shkoder s'est enrichi d'un bon nombre de nouvelles boutiques, dont la construction ne comporte plus des arcs et des «qoshe». Ces boutiques ont en revanche de grandes portes à deux panneaux, plusieurs fenêtres et des auvents de dimension plus réduite. Elles ont été érigées à proximité des bureaux de la Douane, vu les facilités qu'offraient une telle disposition.

L'ouvrage le plus caractéristique du Vieux Marché de Shkoder est sans doute le bekhisten. C'était une espèce de marché fermé en forme de rectangle, dont les murs hauts de 10 m. étaient entièrement de pierres équarries. Elle était longue de 150 m. et large de 22 m. Elle avait quatre portes, chaque paire disposée en face de l'autre paire. Le bekhisten comportait 60 boutiques, 30 sur chaque côté. Il a été mis en place par les Bushatilli.

monumentet

RREGULLORE

MBI MBROJTJEN, RESTAURIMIN DHE ADMINISTRIMIN E QYTETIT-MUZE TË GJIROKASTRËS.

Neni 1.—

Qyteti i Gjirokastrës, për vlerën e tij historike, urbanistike, arkitektonike dhe ambientale është shpallur qytet muze. Në bazë të vlerave të tij ai ndahet: në qendrën historike dhe në zonën e lirë. Qendra historike ndahet: në zonën muze dhe në zonën e mbrojtur.

Neni 2.—

Qendra historike përbën pjesën më me vlerë të qytetit muze, e cila përmbledh brënda kufijve të saj: kalanë, tregun e qytetit, lagjet: Pazari i Vjetër, Pllakë, Hazmurat, Teqe, pjesë të lagjeve Varosh, Meçite, Palorta e Dunavat i parë dhe ansamble të lagjeve Dunavat i dytë, Manalat e Cfaqë.

Neni 3.—

Zona muze është pjesa më me vlerë e qendrës historike. Ajo ruhet në tërësinë e saj si kompleks monumental urbanistik, arkitektonik dhe ambiental.

Në këtë zonë nuk lejohen ndërtime të reja. Plotësimi i nevojave më të domosdoshme të kësaj pjese të qytetit me ndërtime administrative e social-kulturale të zgjidhet, kur kjo është e mundur, duke shfrytëzuar monumentet e kulturës që ruhen brënda kësaj zone, pa cënuar vlerat për të cilat ata janë vënë në mbrojtje.

Neni 4.—

Zona e mbrojtur me vlerën e saj plotësuese urbanistike, arkitektonike dhe ambientale luan një rol me rëndësi të veçantë në tërësinë e qendrës historike.

Në këtë zonë, në raste të veçanta, lejohen ndërtime të reja administrative dhe social-kulturale, kur nevojat për të cilat kërkohen nuk plotësohen me fondin e monumenteve, që ruhen në këtë zonë. Në këto raste ndërtimet e reja duhet të harmonizohen me ansamblin urbanistik, arkitektonik dhe ambiental që i rrethon duke i lidhur me ta nëpërmjet trajtimit të volumeve, thyerjeve, materialeve, ngjyrave, etj. Për caktimin e vendit, të ndërtimit dhe aprovimin e projektit merret edhe pëlqimi i Institutit të Monumenteve.

Neni 5.—

Zona e lirë është pjesa tjetër e qytetit muze që nuk përfshihet në qendrën historike. Në këtë zonë lejohen adaptime, shtesa dhe ndërtime të reja, por në çdo rast duhet t'u nënshtrohen kushteve të mëposhtme:

a) Adaptimet dhe shtesat në ndërtimet ekzistuese mund të bëhen, por pa cënuar karakteristikat e përgjithshme të qytetit muze (përmasat, volumet, materialet, ngjyrat, etj.).

b) Në ndërtimet e reja të respektohet karakteri i ndërtimeve të qytetit muze (volumet, ngjyrat, mbulesat, etj.).

Në këtë zonë, me përjashtim të rrugëve kryesore të trafikut automobilistik, ruhet karakteri i rrugëve dhe rrugicave të qytetit.

Neni 6.—

Monumentet e qytetit muze të Gjirokastrës ndahen, sipas vlerës së tyre, në dy kategori: në monumente të kategorisë së I-rë dhe në monumente të kategorisë së II-të.

Ndarja e monumenteve në kategori ka për qëllim që, krahas diferencimit të tyre sipas vlerës, të

shkallëzohet dhe masa dhe metoda e ndërhyrjeve për konservimin, restaurimin, adaptimin dhe shfrytëzimin e tyre.

Neni 7.-

Monumentet e kategorisë së I-rë janë ekzemplarët më me vlerë të gjinive, tipeve dhe të evolucionit të tyre gjatë shekujve që ruhen në qytetin muze. Monumentet e kësaj kategorie ruhen në zonën muze, në zonën e mbrojtur dhe në zonën e lirë.

Në këtë kategori monumentesh nuk lejohet asnjë ndërhyrje që prek kompozimin e volumeve, trajtimin arkitektural të pamjeve të jashtme dhe të brendshme, zgjidhjen planimetrike-funksionale si dhe zëvendësimin e materialeve origjinale.

Monumentet e kategorisë së I-rë mund të shfrytëzohen edhe për funksione të tjera që nuk çenojnë në asnjë mënyrë vlerat e tyre. Në raste të veçanta lejohen adaptime, por me materiale të lehta, që nuk çenojnë vlerat autentike dhe të jenë të heqëshme (reversibile).

Monumente të kategorisë së I-rë, që ruhen në zonën e lirë, u vihet në mbrojtje dhe ambienti përreth, në një distancë që caktohet sipas rasteve të veçanta nga Instituti i Monumenteve të Kulturës.

Neni 8.-

Monumente të kategorisë së II-të janë të gjitha ndërtimet e tjera që ruhen brenda kufijve të qendrës historike (zonës muze dhe zonës së mbrojtur). Ata me vlerën e tyre luajnë një rol me rëndësi të dorës së parë në tërësinë e ansambleve urbanistike, arkitektuale dhe ambientale të qendrës historike.

Në monumentet e kësaj kategorie lejohet çdo ndryshim apo adaptim i brendshëm për një shfrytëzim më racional e më komod, duke përdorur për këtë qëllim edhe struktura e materiale të reja, me kusht që të mos u çenohet pamja e jashtme e tyre; në raste të rralla dhe të veçanta mund të lejohen edhe ndryshime të vogla të pamjeve të jashtme në pjesë sekondare të tyre.

Kur brenda këtyre monumenteve, sidomos në objektet e banimit, ruhen ambiente karakteristike si dhe gdhendje në dru, punime në allçi, dekorime pikturale ose paisje të tjera me vlerë, ato ruhen në vëndin ku janë.

Neni 9. -

Në raste të veçanta për plotësimin e kuadrit arkitektonik, urbanistik dhe ambiental të qendrës his-

torike mund të rindërtohen ndërtesa të rrënuara me vlerë duke u mbështetur në gjurmët që ruhen si dhe në burime të tjera, (fotografi, grafike, përshkrime, etj.). Trajtimi i brendshëm i tyre duhet të plotësojë të gjitha kërkesat funksionale dhe të komoditetit, me konditë që këto të mos çenojnë pamjen e jashtme të qendrës historike.

Neni 10.-

Në qytetin e vjetër, sidomos brenda kufijve të qendrës historike, ndalohen:

- Hapja e rrugëve dhe e rrugicave të reja, si dhe zgjerimi apo korigjimi i atyre që ekzistojnë, me përjashtim të rrugëve që parashikohen në planin rregullues, ndryshimi i trajtimit të kalldrëmeve dhe i elementeve që formojnë karakterin e rrugicave (muret rrethuese të oborreve, portat me harqe, etj.).

- Lyerja e fasadave të ndërtesave me ngjyra të tjera veç ngjyrës tradicionale të bardhë (shërbet gëlqereje);

- Mbulesa e çative me materiale të tjera, veç asaj me rrasa guri apo materiale që nuk ndryshojnë në pamje nga këto të fundit;

- Rindërtime apo shtesa në objekte ekzistuese industriale, punishte, depo, etj. të cilat do të çvendosen rradha-rradhës në zonat përkatëse të parashikuara në planin rregullues;

- Ndërtime të çdollojshme mbi tokë në brezin mbrojtës përreth dhe brenda qendrës historike të parashikuar në planin e zonifikimit të qytetit muze etj.

Neni 11.-

Studimi, projekti dhe zbatimi i punimeve për konservimin, restaurimin dhe adaptimin për shfrytëzimin e monumenteve të kategorisë së parë dhe të monumenteve të kategorisë së dytë, bëhen nga Instituti i Monumenteve të Kulturës.

Projekte për adaptime të monumenteve të kategorisë së dytë bëhen edhe nga organizatat e tjera të projektimit. Në këto raste, para fillimit të punimeve, Instituti i Monumenteve të Kulturës, për çdo rast konkret dhe në bazë të kësaj rregulloreje, cakton kushtet që kërkohen për të mos çenuar vlerën e pamjes së jashtme të tyre dhe aprovon projektin.

Neni 12.-

Hartimi i projekteve për ndërtime të reja administrative e social-kulturale në afërsi të monumenteve të kategorisë së parë, që ruhen në zonën e lirë, bëhet në bazë projekteve individuale, sipas rregullave në

fuqi. Në caktimin e vendit dhe në aprovimin e projektit merret mendimi i Institutit të Monumenteve të Kulturës.

Neni 13.—

Punimet e konservimit dhe restaurimit në të gjitha monumentet si të kategorisë së I-rë, ashtu dhe të kategorisë së II-të, duke përfshirë vetë monumentin, muret rrethues dhe portën e jashtme kryhen nga Instituti i Monumenteve të Kulturës. Për monumentet e kulturës pronë private pjesa e shpenzimeve që i takon pronarit dhe mënyra e shlyerjes së tyre rregullohet me dispozita të veçanta. Për rastet e mos shlyerjes në rregull të detyrimeve zbatohen dispozitat në fuqi si për ndërtesat e tjera që nuk janë monumente kulture.

Neni 14.—

Për zhvillimin e mëtejshëm të qytetit, në bazë të planit rregullues, në pjesën veri-lindore, që shtrihet ndërmjet qytetit të vjetër, kodrës së Teqes, rrugës së Dëshmorëve (rruga nacionale) dhe hyrjes kryesore për në qendër të qytetit, që përbën planin e parë të tërësisë së qytetit muze, ndërtimet t'u nënshtrohen kushteve të mëposhtme:

— Jashtë kufijve të përcaktuara në planin rregullues të kësaj pjese nuk lejohet asnjë ndërtim i ri.

— Për të mos penguar soditjen e qytetit muze nga rruga e Dëshmorëve ndërtimet e reja në këtë pjesë të qytetit lejohen të vendosen në çdo orientim, kur ato janë njëkatëshe ndërtime tregëtare dhe të shërbimeve të tjera.

— Me përjashtim të objekteve që ruhen në planin rregullues të kësaj pjese të qytetit, ndalohet çdo ndërtim i ri apo shtesë në ndërtesat egzistuese industriale, punishte, depo, etj., të cilat rradha-rradhës do të çvendosen në zonën industriale dhe të depove të parashikuara në planin rregullues.

Zhvillim urbanistik, arkitekturale dhe ambientale në këtë zonë t'i përgjigjet kohës dhe njëkohësisht të bashkërendohet dhe të harmonizohet me ansamblet urbanistike, arkitekturale dhe ambientale të qytetit muze.

Neni 15.—

Zhvillimi perspektiv i qytetit të ri në zonat e tjera të tij me lagjet e banimit, që shtrihen në anën e Grehotit dhe mbi Axilin e Pleqve si dhe në zonën industriale dhe të depove që shtrihen në jugëperëndim

ndim të qytetit, në të dy anët e rrugës nacionale ndërmjet kodrës së Kordhocës dhe kodrës së Cfaqës, ndërtimet e reja të pasqyrojnë, nëpërmjet standartizimit, tipizimit, parafabrikimit, dhe industrializimit, nivelin e ri të zhvillimit të teknikës dhe të artit të ndërtuarit, duke krijuar kontrastin ndërmjet të vjetrës dhe të resë socialiste.

Neni 16.—

Për të ndihmuar punën për mbrojtjen, administrimin dhe restaurimin e qytetit muze të Gjirokastrës pranë Komitetit Ekzekutiv të K.P. të qytetit të krijohet Këshilli i Qytetit Muze i kryesuar nga Kryetari i Komitetit Ekzekutiv të K.P. të Qytetit me anëtarët: Shefin e Seksionit të Arësimit dhe Kulturës, Shefin e Seksionit Komunal, Shefin e Byrosë së Projektimit të Komitetit Ekzekutiv të K.P. të Rrethit, Sekretarin e Frontit Demokratik të rrethit, Sekretarin e Komitetit të B.R.P.SH. për Rrethin, Drejtorin e Degës së Monumenteve të Kulturës, Drejtorin e Shtëpisë së Kulturës, Drejtorët e Muzeve dhe specialistë të ndryshëm të artit dhe Kulturës.

Neni 17.—

Për të gjitha çështjet që nuk parashikohen në këtë rregullore dhe nuk gjejnë zgjidhje me marrëveshje midis Komitetit Ekzekutiv të K.P. të Rrethit dhe Institutit të Monumenteve të Kulturës, vendosë Ministria e Arësimit dhe Kulturës.

Neni 18.—

Shkelja e kësaj rregulloreje shkakton përgjegjësi simbas dispozitave të Kodit Penal.

Neni 19.—

Kësaj rregulloreje i bashkëngjitet lista e monumenteve të kulturës të kategorisë së parë dhe plani i zonifikimit të qytetit muze me kufijt e zonave që e përbëjnë, ku janë të shënuar edhe monumentet e kulturës të kategorisë së I-rë dhe të kategorisë së II-të që vihen në mbrojtje.

Neni 20.—

Kjo rregullore hyn në fuqi menjëherë.

Tiranë, më 12.VII.1973.

R E G L E M E N T

SUR LA PROTECTION, LA RESTAURATION ET LA GESTION DE LA VILLE-MUSEE DE GJIRKASTËR

Article 1

Vu l'importance qu'elle a du point de vue historique, urbaniste, architectonique et du milieu, Gjirkaštër a été proclamée ville-musée. En fonction des valeurs qu'elle y renferme, on y distingue le centre historique et la zone libre. Le centre historique se répartit en zone musée et en zone protégée.

Article 2

Le centre historique représente la partie la plus importante de la ville-musée et comprend au dedans de ses limites la citadelle, le marché de la ville, les quartiers du Vieux Bazar, de Pllakë, Hazmurat et de Teqe, une partie des quartiers de Varosh, Mecite, Palorto et Dunavat 1er ainsi que des ensembles dans les quartiers de Dunavat II, de Manolat et de Çifake.

Article 3

La zone musée est la partie la plus importante du centre historique. Elle est conservée entièrement en tant que complexe monumental urbaniste, architectonique et de milieu.

Il est défendu d'ériger des constructions nouvelles dans cette zone. La satisfaction des besoins indispensables de cette partie de la ville en édifices à caractère public, social et culturel sera réalisée dans la mesure du possible en y exploitant les monuments de culture situés à l'intérieur de cette zone sans pourtant affecter les valeurs en raison desquelles ils ont été placés sous protection.

Article 4

La zone protégée renferme des valeurs complémentaires d'ordre urbaniste, architectonique et de milieu jouant un rôle particulier dans l'ensemble du centre historique.

Il est permis d'élever dans cette zone des constructions nouvelles à caractère public, social et culturel, lorsque le fond disponible de monuments de cette nature n'y est pas suffisant. En cette occurrence les constructions nouvelles doivent s'harmoniser avec l'ensemble urbaniste et architectonique et le milieu dans lequel elles seront érigées, à travers le traitement des volumes, des saillies, des matériaux, des couleurs, etc. En ce qui concerne le choix du terrain de construction et l'approbation du projet relatif, il importe également de demander le consentement de l'Institut des monuments.

Article 5

La zone libre est la partie de la ville-musée non comprise dans le centre historique. Dans cette zone on peut réaliser des adaptations, des adjonctions et des constructions nouvelles, pourvu que soient satisfaites les conditions suivantes:

- a) Les adjonctions et les adaptations ne doivent aucunement affecter les caractéristiques générales de la ville-musée (les dimensions, les volumes, les matériaux, les couleurs, etc.).*
- b) Les constructions nouvelles doivent respecter le caractère des bâtiments de la ville-musée (les volumes, couleurs, couvertures, etc.).*

Il importe de conserver dans cette zone le caractère des rues et ruelles de la ville, à l'exception des rues principales destinées au trafic automobile.

Article 6

Les monuments de la ville-musée de Gjirokastër sont classifiés d'après leur valeur en deux catégories, la première et la deuxième.

La classification des monuments en catégorie, de pair à leur différenciation selon la valeur, poursuit également le but de déterminer l'ampleur et la méthode des interventions concernant leur conservation, restauration, adaptation et utilisation.

Article 7

Les monuments de la 1-ère catégorie sont représentés par les exemplaires de plus grande valeur conservés dans la ville-musée quant à leurs genres, types et leur évolution au cours des siècles. Les monuments de cette catégorie sont situés dans la zone musée, dans la zone protégée et dans celle libre.

Il est défendu de recourir à des interventions dans cette catégorie de monuments pouvant affecter la composition et les volumes, le traitement architectural de l'extérieur et de l'intérieur, la solution planimétrique et fonctionnelle et le caractère original des matériaux.

Les monuments de la 1-ère catégorie peuvent être assignés à d'autres fonctions si celles-ci ne ternissent pas leurs valeurs. Il est exceptionnellement permis de réaliser des adaptations, en y employant cependant des matériaux légers (réversibles) qui n'affectent aucunement la valeur authentique de ces monuments.

En ce qui concerne les monuments de la 1-ère catégorie situés dans la zone libre, l'Institut des monuments culturels définit de même la périphérie du milieu environnant qui sera mise sous protection de l'Etat.

Article 8

Sont considérés comme monuments de la 2ème catégorie toutes les autres constructions conservées dans les limites du centre historique (la zone musée et la zone protégée). Ils exercent par leur valeur un rôle de première importance dans le complexe des ensembles urbanistes, architecturaux et de milieu du centre historique.

Il est permis de réaliser dans cette catégorie de monuments toute sorte de modifications ou d'adaptations internes en vue d'une utilisation plus rationnelle et commode de ces monuments, en y employant même des structures nouvelles et des matériaux nouveaux, à condition toutefois de ne pas ternir leur aspect extérieur. Ce n'est qu'en des cas exceptionnels qu'on peut autoriser de légères modifications à leur extérieur dans des parties d'importance secondaire.

Lorsqu'à l'intérieur de ces monuments, particulièrement dans les maisons d'habitation, se trouvent des ouvrages caractéristiques comme des objets en bois sculpté, des travaux en plâtre, des peintures murales ou d'autres équipements de valeur, ils doivent être conservés à l'endroit où ils se trouvent.

Article 9

En vue de compléter le cadre architectonique, urbaniste et du milieu du centre historique, on peut exceptionnellement reconstruire les édifices en ruine à partir des traces encore conservées et sur la base d'autres éléments (photographies, graphiques, descriptions, etc.). Le traitement intérieur de ces édifices doit répondre à toutes les exigences fonctionnelles et à celles du confort moderne, sans toutefois porter atteinte à l'aspect extérieur du centre historique.

Article 10

Dans l'ancienne ville, notamment dans les limites du centre historique, il est défendu :

- de percer des rues et des ruelles nouvelles, d'élargir ou de corriger la direction de celles existantes, à l'exception des rues prévues par le plan d'aménagement, de modifier le traitement des paves et les éléments caractéristiques des ruelles (tels les murs d'enceinte des cours, les portes à arc, etc.);

- de badigeonner les façades des bâtiments avec d'autres couleurs qui ne soit pas celle traditionnelle blanche (au lait de chaux);

- de couvrir les toitures avec d'autres matériaux à l'exception des plaques de pierre ou de matériaux qui leur sont analogues sous l'aspect extérieur;

- de réaliser des reconstructions ou des adjonctions aux ouvrages industriels, aux ateliers, aux dépôts, etc. destinés à être graduellement déplacés dans les zones prévues par le plan d'aménagement;

- d'élever n'importe quelle construction au-dessus du sol dans la bande de protection du centre historique prévue par le plan de zonation de la ville-musée, etc.

Article 11

L'étude, le projet et l'exécution des travaux de conservation, de restauration et d'adaptation à des fins d'utilisation des monuments de la première et deuxième catégorie sont réalisés par l'Institut des monuments culturels.

D'autres organisations spécialisées peuvent également dresser des plans d'adaptation pour les monuments de la première catégorie. Dans tous les cas cependant, avant d'initier les travaux, le projet en question doit être approuvé par l'Institut des monuments culturels qui fixe également les conditions qui doivent être respectées pour ne pas porter atteinte à l'aspect extérieur des monuments.

Article 12

Les plans des nouvelles constructions à caractère public, social et culturel, qui seront érigées à proximité des monuments de la première catégorie situés dans la zone libre, peuvent être élaborés, sur des bases individuelles dans l'esprit et la lettre du présent règlement. En ce qui concerne le choix du terrain de construction et l'approbation du projet de construction il faut aussi écouter l'avis de l'Institut des monuments de culture.

Article 13

Les travaux de conservation et de restauration de tous les monuments sans distinction, de la première comme de la deuxième catégorie, soit pour ce qui concerne le monument lui-même que ses murs d'enceinte et sa porte externe, sont réalisés par l'Institut des monuments culturels. Quant aux monuments de culture de propriété privée, la part des dépenses revenant au propriétaire et le mode de leur paiement sont déterminés par des dispositions particulières. Si le propriétaire ne s'acquiesce pas régulièrement de ses obligations, on applique à son encontre les dispositions en vigueur concernant les bâtiments qui ne sont pas considérés comme monuments de culture.

Article 14

Le développement de la ville d'après le plan d'aménagement en direction N., -E., entre la ville ancienne, la colline de Tago, l'avenue des Martyrs et l'entrée principale de la ville, qui constitue le premier plan d'ensemble de la ville-musée, est soumis aux restrictions suivantes:

- Il est défendu d'élever de nouvelles constructions au dehors des limites établies par le plan d'aménagement.

- Afin de faciliter la contemplation de la ville depuis l'avenue des Martyrs, les con-

structions nouvelles peuvent avoir n'importe quelle orientation si elles sont à un étage ou représentées par des magasins ou des locaux destinés à d'autres services.

— A l'exception des ouvrages conservés par le plan d'aménagement concernant cette partie de la ville, il est défendu d'élever toute autre construction nouvelle ou réaliser des adjonctions aux constructions existantes à caractère industriel, tels que dépôts, ateliers, etc., destinées à être graduellement déplacées dans la zone industrielle comme prévu par le plan d'aménagement.

Le développement urbaniste, architectural et du milieu de la zone en question doit se réaliser conformément aux exigences du moment et s'harmoniser dans le même temps avec les ensembles urbanistes, architecturaux et le milieu de la ville-musée.

Article 15

Le développement à long terme de la ville moderne dans d'autres zones, notamment en ce qui concerne les quartiers résidentiels s'étendant du côté de Grehote et au-delà de l'Asile des vieux, la zone industrielle et les dépôts situés dans la partie S.-O. de la ville, des deux côtés de la route nationale entre les collines de Kordhece et de Çirake, doit se caractériser par des constructions nouvelles reflétant le niveau élevé de la technique et de l'art de construction, en y créant ainsi un contraste frappant entre l'ancien et le nouveau socialiste.

Article 16

Afin de venir en aide au travail de protection, de gestion et de restauration de la ville-musée de Gjirokastrë, il importe de créer auprès du Comité Exécutif du conseil populaire de la ville un conseil de la Ville-musée, placé sous la direction du président du Comité exécutif du conseil populaire de la ville et composé par le responsable de la Section de l'Enseignement et de la culture, le chef de la Section des affaires municipales, le chef du Bureau des projets auprès du CE du CP du district, le secrétaire du Front Démocratique de district, le secrétaire du comité de l'Union de la Jeunesse du Travail d'Albanie de district, le directeur de la Filiale des monuments culturels, le directeur de la Maison de culture, les directeurs des musées et d'autres spécialistes dans le domaine des arts et de la culture.

Article 17

Quant aux problèmes qui ne sont pas contemplés dans le présent règlement et que le Comité exécutif du conseil populaire de district et l'Institut des monuments culturels n'ont pas réussi à résoudre d'un commun accord, ils sont tranchés définitivement par le ministre de l'Enseignement et de la Culture.

Article 18

Toute entraine au présent règlement implique la responsabilité de son auteur en vertu des dispositions du Code Pénal.

Article 19

Au présent règlement sont également joints la liste des monuments culturels de la première catégorie et le plan de zonation de la ville-musée avec les limites des zones qui en font partie, où sont indiqués les monuments de culture de la première et deuxième catégorie mis sous la protection de l'Etat.

Article 20

Ce règlement entre immédiatement en vigueur.

Tirana, le 12.VIII. 1973

RREGULLORE PËR MBROJTJEN DHE RESTAURIMIN E ANSAMBLEVE DHE NDËRTIMEVE TË TJERA ME VLERË HISTORIKE, ARKITEKTONIKE DHE URBANISTIKE TË QYTETIT TË KORÇËS.

Neni 1.—

Qyteti i Korçës ruan ndërtime dhe ansamble me vlerë historike, arkitektonike dhe urbanistike. Zona që shtrihet mbi përmendoren e luftëtarit Kombëtar, zona e Pazarit të Vjetër dhe zona që shtrihet gjatë shetitores «Republika» e që vazhdon në lagjen Nr. 4, janë pjesë përbërëse të qendrës historike të qytetit dhe, si të tilla, vihen në mbrojtje shtetërore.

Neni 2.—

Qendra historike, simbas rëndësisë së ansambleve, ndahet në: zona muze dhe zona të mbrojtura. Ansambli mbi përmendoren e luftëtarit Kombëtar cilësohet zonë muze.

Pazari i Vjetër i qytetit ndahet në: zonën muze dhe zonën e mbrojtur. Zona muze përfshin vlerat më me rëndësi të Pazarit, kurse zona e mbrojtur përfshin pjesën jugore dhe juglindore të Pazarit, si dhe pjesën e gjelbëruar në perëndim të tij.

Zona që shtrihet gjatë shetitores «Republika» dhe që vazhdon në lagjen Nr. 4, cilësohet zona e mbrojtur.

Neni 3.—

Zonat muze ruhen në tërësinë e tyre si komplekse me vlerë arkitektonike, urbanistike dhe ambientale, në këto zona nuk lejohen ndërtime të reja.

Në zonën e mbrojtur të Pazarit të Vjetër nuk lejohet të bëhet asnjë ndryshim i gjëndjes egzistuese, derisa studimet të përcaktojnë vlerat që ruan ajo.

Pjesa e gjelbëruar shërben për të krijuar mundësinë e soditjes dhe vlerësimit të pazarit. Ndërtimet e reja karshi pjesës së gjelbëruar, përpara rrugës «Pirro Lena» duhet të respektojnë vlerat arkitektonike të zonës muze.

Në zonën e mbrojtur të shetitores «Republika», në raste të veçanta, mund të bëhen ndërtime të reja shtesa apo adaptime, vetëm mbasi të jetë marrë aprovimi nga Instituti i Monumenteve të Kulturës.

Ndërtimet, shtesat apo adaptimet duhet të jenë të tilla, që të mos çenojnë ansamblin e vënë në mbrojtje, por të harmonizohen me të nëpërmjet trajtimit të volumeve, ngjyrave, materialeve etj.

Neni 4.—

Monumentet në qytetin e Korçës ndahen, sipas vlerës së tyre, në dy kategori. Monumentet e kategorisë së I-rë janë ekzemplarët më me vlerë arkitektonike. Këta mund të ndodhen në zonën muze, në atë të mbrojtur ose në pjesën tjetër të qytetit. Në këtë kategori monumentesh nuk lejohet asnjë ndryshim që prek kompozimin e volumeve, trajtimin arkitektural të pamjeve të jashtme e të mbrendëshme, zgjidhjen planimetrike—funktionale si dhe zëvendësimin e materialeve origjinale. Monumentet e kategorisë I-rë përdoren për funksione që nuk çenojnë vlerat e tyre. Në raste të veçanta lejohen adaptime, por këto adaptime të mos dëmtojnë vlerat autentike dhe të jenë të heqëshme (reversibël).

Monumentet e kategorisë II janë të gjitha ndërtimet e tjera brenda zonës muze dhe asaj të mbrojtur. Në këta monumente lejohet çdo ndryshim apo adaptim i brendëshëm për një shfrytëzim më racional

dhe komod, duke përdorur për këtë qëllim struktura dhe materiale të reja, me kusht që të mos cënohet pamja e jashtme e tyre.

Neni 5.—

Studimi, projektimi dhe zbatimi i punimeve për konservimin, restaurimin dhe adaptimin për shfrytëzim të monumenteve të kategorisë së I-rë dhe të atyre të kategorisë së II-të brënda zonës muze bëhet nga Instituti i Monumenteve të Kulturës. Projektet për punime në monumentet e kategorisë II që përfshihen në zonën e mbrojtur, si dhe zbatimi i tyre, bëhet nga organizatat e zakonshme të projektimit dhe ndërtimit. Projekti aprovohet nga Instituti i Monumenteve të Kulturës.

Neni 6.—

Për punimet e kryera në monumentet e kulturës të kategorisë I-rë ose II-të, që janë pronë vetlike, pjesa e shpenzimeve që i takon pronarit, dhe mënyra e shlyerjes së tyre, rregullohet me dispozita të veçanta. Për rastet e mos shlyerjes në rregull të detyrimeve zbatohen dispozitat në fuqi si për ndërtesat e tjera që nuk janë monumente të kulturës.

Neni 7.—

Për të gjitha çështjet që nuk parashikohen në këtë rregullore dhe nuk gjejnë zgjidhje në marrëveshje midis Komitetit Ekzekutiv të K.P. të rrethit dhe Institutit të Monumenteve të Kulturës, vendos Ministria e Arësimit dhe Kulturës.

Neni 8.—

Shkelja e kësaj rregulloreje shkakton përgjegjësi në bazë të dispozitave të Kodit Penal.

Neni 9.—

Kësaj rregulloreje i bashkëngjitet plani i zonifikimit të qytetit të Korçës me kufijt e zonave që e përbëjnë, në të cilën janë shënuar monumentet e kulturës të kategorisë I-rë dhe të kategorisë së II-të, që vihen në mbrojtje, si dhe lista e monumenteve të kulturës.

Neni 10.—

Kjo rregullore hyn në fuqi menjëherë.

Tiranë më 12.7.1973.

R È G L E M E N T

SUR LA PROTECTION ET LA RESTAURATION DES ENSEMBLES ET DES AUTRES CONSTRUCTIONS DE LA VILLE DE KORÇE AYANT UNE IMPORTANCE DU POINT DE VUE HISTORIQUE, ARCHITECTONIQUE ET URBANISTE

Article 1

La ville de Korçe comporte des constructions et des ensembles d'importance historique, architectonique et urbaniste. C'est à cette fin que la zone s'étendant au-delà du Monument au combattant national, la zone du Vieux Bazar et celle longeant l'avenue de la République jusqu'au quartier Nr. 4, en tant que parties intégrantes du centre historique de la ville, sont placées sous la protection de l'État.

Article 2

Compte tenu de l'importance des ensembles qui en font parti, le centre historique de la ville se répartit en deux zones, la zone musée et celle protégée. L'ensemble situé au-delà du Monument au combattant national se rattache à la zone musée.

Le Vieux Bazar est partagé en une zone musée et une zone protégée. Font part de sa zone musée les objets les plus importants et de sa zone protégée la partie S. et S.-E. du Bazar ainsi que la partie verdoyante s'étendant sur son côté Ouest.

La zone longeant l'avenue de la République jusqu'au quartier Nr. 4 est proclamée zone protégée.

Article 3

En raison de leur importance architectonique, urbaniste et de milieu, les zones-musées sont conservées entièrement en tant que complexes et il n'est pas permis d'ériger de nouvelles constructions dans ces zones.

Il est absolument défendu d'apporter toute modification à l'état dans lequel se trouve actuellement le Vieux Bazar, jusqu'à ce que les études concernant la détermination des valeurs qui y sont conservées soient portées à terme. La partie verdoyante sert à mieux faire ressortir le côté pittoresque et la valeur du Vieux Bazar. Les nouvelles constructions qui seront érigées dans la partie opposée à la zone protégée, avant d'arriver à la rue Pirro Lena, doivent restituer les valeurs architectoniques de la zone musée.

Toute construction nouvelle, adjonction ou adaptation dans la zone protégée longeant l'avenue de la République ne peut être permise qu'en des cas exceptionnels et qu'après en avoir obtenu l'autorisation de l'Institut des monuments de la culture.

Il importe de même que les constructions, adjonctions ou adaptations n'affectent nullement l'ensemble placé sous protection et s'harmonisent avec lui pour ce qui concerne le traitement des volumes, des couleurs, des matériaux, etc.

Article 4

Les monuments de la ville de Korçe sont classifiés d'après leur valeur en deux catégories. Dans la 1ère catégorie rentrent les monuments qui sont importants du point de vue architectonique. Ils peuvent se trouver dans la zone musée, dans celle protégée ou dans n'importe quelle autre partie de la ville. Il est absolument défendu d'apporter à ces monuments des changements pouvant affecter la composition de leur volume, le traitement de leur extérieur et intérieur, leur solution planimétrique et fonctionnelle ou bien des chan-

gements ayant trait à leur matériaux de construction. Les monuments de la 1ère catégorie sont destinés à des usages n'affectant pas leur valeur. Il est exceptionnellement permis d'effectuer des adaptations à ces monuments, à condition que celles-ci ne portent pas préjudice à leurs valeurs authentiques et soient réversibles.

Fait part de la 2ème catégorie tous les autres monuments situés dans la zone musée et dans celle protégée. Il est permis d'apporter à ces monuments n'importe quelle modification ou adaptation interne, visant à en faciliter l'usage et à les rendre plus commodes, en y employant des structures nouvelles et des matériaux nouveaux, sans toutefois altérer leur extérieur.

Article 5

L'étude, le plan, et l'exécution des travaux concernant la restauration, la conservation et l'adaptation à des fins d'exploitation des monuments de la 1ère catégorie et de ceux de la deuxième catégorie situés dans la zone musée sont réalisés par l'Institut des monuments de la culture. L'élaboration des plans concernant des travaux à réaliser dans les monuments de la 11ème catégorie situés dans la zone protégée relève de la compétence des organisations de projet et de construction. Le plan en question est approuvé par l'Institut des monuments de la culture.

Article 6

En ce qui concerne les travaux effectués dans des monuments de culture de la 1ère et 11ème catégorie appartenant à des particuliers, les dépenses relatives et le mode de leur paiement de la part du propriétaire sont déterminés par des dispositions particulières. En cas que le propriétaire ne s'acquitte pas régulièrement de ses obligations, sont appliquées à son égard les dispositions en vigueur ayant trait aux bâtiments qui ne sont pas des monuments de culture.

Article 7

Quant aux problèmes qui ne sont contemplés par le présent règlement et que le Comité exécutif du conseil populaire de district et l'Institut des monuments de la culture n'ont pas réussi à résoudre, ils sont tranchés définitivement par le ministre de l'Instruction et de la Culture.

Article 8

Toute infraction au présent règlement implique la responsabilité de son auteur en vertu des dispositions du Code pénal.

Article 9

Au présent règlement sont également joints le plan de zonation de la ville de Korçe, où sont indiqués les limites des différentes zones qui en font partie et les monuments de culture de la 1ère et 11ème catégorie placés sous protection, ainsi que la liste des monuments de culture.

Article 10

Ce règlement entre immédiatement en vigueur.

Tirana, le 12.7.1973.

Ndregje gabimesh

<i>Faqje-kallone</i>	<i>Freshti</i>	<i>si është</i>	<i>si duhet</i>
53, Tab. II	—	Nr. 3,4	Nr. 1,2
66 Koll. II	33	70—80 m.	70—80 cm.
67	Shënimi 16	P. Time	F. Tirio
68 Koll. I	33	Së tij	së Skënderbeut
84 Koll. II	11	Fig. 6	Fig. 6
»	21	Fig. 6	Fig. 6
147 Koll. I	26	tonikën	teknikën
166 Koll. II	4	tava	tavan
179 Koll. II	13,21	ballkon	kallkon
196 Koll. II	7	2 mm.	2 cm.
»	19	krye	Krye
»	43	Fig. 19	Tab. V,5
203 Koll. I	29	formimin	formimin
207 Koll. II	8	Atë	Atë

Çmimi lekë 10

13